HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ

Yayınlayan:
Murat Bardakçı

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Yayınlayan:
Murat Bardakçı

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ

Genel Yayın: 3203

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN
SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ
Yayınlayan: MURAT BARDAKÇI

© MURAT BARDAKÇI
© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 3203

Kapak, kitap tasarımı ve dizin:
UFUK TOSUNOĞLU

1. Basım: Aralık 2014, İstanbul

ISBN: 978-605-332-344-0

Baskı:
YAYLACIK MATBAACILIK
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No:12/197-203
Topkapı İstanbul
Tel: (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

*Ön kapaktaki fotoğraf Hafız Hakkı Paşa'ya aittir, yine ön kapağın zemînindeki eski harfli yazılar Paşa'nın günlüğünün orijinal metninden alınmıştır; metnin üzerindeki ve önsözde paragrafların arasında vinyet olarak kullanılan imza da Hafız Hakkı Paşa'nındır. Arka kapağın üst tarafındaki resimde Hafız Hakkı Paşa, Erzurum'da askerlere atış yaptırırken görülmektedir. Alt taraftaki çizim ise Ruslar'ın Sarıkamış zaferleri münasebeti ile bastırdıkları bir zafer afişinden (*Разгромъ турецкой арміи подъ Сарыкамышемъ*) alınmıştır.*

© Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekanik veya elektronik metodlarla veya ileride icat edilecek sistemlerle hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez, yeniden satış amacıyla fotokopi de dahil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar veya kitapta yeralan belgelerle fotoğrafların bilimsel-akademik yayınlarda kullanılması, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

© All rights reserved. No part of this publication may be transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any imformation storage and retrieval system now known or to be invented, without permission in writing from the writer, except by a reviewer who wishes to quote brief passages for inclusion in a magazine, newspaper, or broadcast or academic publication.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü

Yayınlayan:
Murat Bardakçı

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İçindekiler

Yayınlayanın önsözü
7

Günlük
31

Belgeler
111

Dizin
143

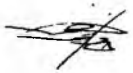
Albüm
151

Tıpkıbasım
163

YAYINLAYANIN ÖNSÖZÜ

Sarıkamış Muharebeleri'nin Enver Paşa'dan sonra gelen ikinci ismi olan Hafız Hakkı Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Savaşı'na girişi ile Sarıkamış bozgununu yazdığı günlüklerinin yayını, tarihin garip bir tecellisi ile, bozgunun tam 100. yıldönümüne tesadüf ediyor.

Bu önsözde Sarıkamış Muharebeleri'ni anlatacak yahut bir değerlendirmeye girişecek değilim; zira Sarıkamış, üzerinde bir asır sonra bile çeşitli yorumların yapıldığı, hâlâ neticeye bağlanamamış ve hattâ şehid sayısı üzerinde bile taraflı tartışmaların yaşandığı bir muamma gibidir. Dolayısı ile bu önsözün Hafız Hakkı Paşa'nın mevcudiyeti bilinen ama muhteviyatı şimdiye kadar yayınlanmayan günlüklerinin genel bir tanıtımı ile günlükteki bazı bilgilere peşinen dikkat çekerek okuyucunun yapacağı değerlendirmeye bir kolaylık sağlanması maksadı ile kaleme alınmış olduğunu ifade etmem gerekiyor.

Sarıkamış faciası Türk kamuoyu için uzun seneler tam bir sır olarak kalmış, halk facianın değil ayrıntılarından, yaşanıp yaşanmadığından bile seneler boyunca haberdar olamamıştır ve bu bîhaberliğin sebebi, basına bozgunun hemen ardından uygulanan sansürdür.

Kamuoyu, Sarıkamış'ta yaşananları ancak yedi sene sonra, 1922'de öğrenebilmiş, bozgunun ayrıntılarından muharebelere iştirak etmiş olan 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı Emekli Yarbay Köprülü Şerif Bey'in[1] önce Akşam Gazetesi'nde tefrika ettiği, daha sonra kitap olarak neşredilen ve o günlerde çok ses getiren *Sarıkamış*[2] isimli eseri sayesin-

[1] Düyûn-u Umûmiye memurlarından Hüseyin Avni Bey ile Besime Hanım'ın oğlu olan Şerif Bey (Şerif İlden), 1879'da şimdi Makedonya'da kalan Köprü'de doğdu. Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra çeşitli birliklerde görev yaptı, Belgrad Ataşemiliterliği'nde bulundu. Balkan Savaşı'na katıldı, 9. Kolordu Kurmay Başkanı olarak katıldığı Sarıkamış Muharebesi'nde Ruslar'a esir düştü ve üç sene Sibirya'da kaldı. 1918'de İstanbul'a dönerek emekli oldu, bir ara Teşkilât-ı Mahsusa'da çalıştı, 1923'te Dışişleri'ne geçti, Kâbil Ataşemiliterliği, Batum ve Selânik Şehbenderliği, Hamburg Konsolosluğu ve istihbarat müdürlüğü yaptı. 1935 ile 939 arasında Kastamonu Milletvekilliği yapan Şerif İlden (*"TBMM Albümü. 1920-2010"*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010, 5. Yasama Dönemi 1935-1939, sah: 269) daha sonra yeniden Dışişleri'ne döndü, 1951 Şubat'ında Kahire'ye orta elçilik müsteşarı olarak tayin edildi (*Cumhuriyet Gazetesi,* 20 Şubat 1951, sah: 3) ve 16 Ocak 1953'te vefat etti.

[2] Şerif Köprülü (Mülga 9. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi): *"Harb-i Umûmî Bidâ-*

de haberdar olabilmiştir.

Ayrıntılarını üzerinden geçen yedi sene boyunca askerî ve mülkî erkânın sadece üst seviyesindekiler ile sarayın da önde gelen mensuplarının bildiği Sarıkamış faciası 1922'de ne olmuştu da gazetelerde tefrika edilmiş ve kitap haline getirilmişti?

Ben, bu yayınların sebebinin o günlerde Batum'da ve Moskova'da bulunan Enver Paşa'nın Türkiye'ye dönme ihtimalini engelleme, daha doğrusu Ankara'nın Enver Paşa aleyhindeki bir kampanyasının parçası olduğu kanaatindeyim.

O günlerde, özellikle de Sakarya Muharebesi devam ettiği sırada Ankara'ya Enver Paşa'nın memlekete dönme hazırlıkları içerisinde bulunduğu yolunda haberler ve istihbarat raporları gelmektedir. Böyle bir vaziyetin savaş içerisindeki Anadolu'da tam bir felâket yaratacağına inanan Ankara, Enver Paşa'nın hareketlerini daha sıkı kontrol altında tutmuş, daha ayrıntılı haberler almaya çalışmış ve Paşa'nın teşebbüsünün öncesinde de aleyhinde bir kampanya başlatmıştır. Kampanyanın temelinde, Ankara'nın yanısıra bazı İstanbul gazetelerinde de Enver Paşa ile İttihad ve Terakki erkânı hakkında hakarete kadar varan ifadelerle dolu bazı makaleler neşredilmesi vardır.

Aleyhteki propagandanın zirvesini ise Enver Paşa'dan iki yaş büyük ama mektepten arkadaşı; Hafız Hakkı Paşa'nın da hem yaşıtı, hem de onunla aynı sınıflarda okumuş olan Köprülü Şerif Bey'in önce gazete dizisi olarak neşredilen, ardından da kitap hâlinde çıkan eseri teşkil etmiştir ve Şerif Bey'in kitabında özellikle Enver Paşa hakkında hayli hakaretâmiz ifadeler vardır.

Enver Paşa, 1921 ilkbaharından itibaren Anadolu'ya geçmeyi hakikaten düşünmektedir ve tasavvurunu o sırada Almanya'da bulunan hanımı Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplarında da açıkça yazmaktadır.

Aşağıda, Paşa'nın şimdi bende bulunan ve yakında yayınlayacağım *"Enver Paşa"* isimli kitabımda tamamına yer vereceğim mektuplarından, Türkiye'ye dönme tasavvuru ile alâkalı bazı ifadelerini naklediyorum:

> *...Çünki belki Türkiye biraz istirahat için İngilizler ile anlaşmaya mecbur olacaktır ve İngilizler'in bizi kandırmak için ellerinde birçok vasıtaları vardır. Fakat ben bununla İngilizler'e karşı açtığım mücadele bayrağını da düşürmek istemiyorum. Bence herhalde ..... Amerikalılar ile İngilizler dünya hâkimiyeti için mücadele edeceklerdir. Şimdi ediyorlar ya, fakat bu şimdiki kapalı mücadele yine top tüfekle bitecek. İşte o vakit İngiliz İmparatorluğu'na İslâm memleketlerinde son vuruşu biz yapmış olacağız, bence bu herhalde benim için bir iyi gaye ve hem de herkesin benden beklediği iş olacaktır. Fakat bunu söyleyince acaba hep senden ayrı mı bulunacağım diyeceksin. Hayır cicim! Tabiî, Türkiye sulhü olunca ihtimal tekrar memlekete gideceğiz veya herhalde birarada bulunacak bir yer intihâb ede-*

---

yetinde Üçüncü Ordu. Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi", İstanbul 1338 (1922). Kitap, aynı sene iki baskı yapmıştır.

ceğiz. O vakit şimdi sana yazdıklarımı seninle doğruca konuşarak kararlarımızı vereceğiz (12 Mart 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektuptan).

...Bunun üzerine Doktor Nâzım, Rusuhi, Baha Şakir'e bir mektupla Moskova'ya gelirlerse daha müsmir çalışmak imkânı olacağını ve buradan icap ederse memlekete kolay geçmek kabil olacağını yazdım ve burada iki gazete çıkarmak üzere olduğumuzu bildirdim (20 Mart 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektuptan).

...Rûhum! Anadolu'dan gelen haberler iyi değil. Zannedersem Rumlar bizim orduyu çekilmeye mecbur etmişler. Meclis, Ankara'dan Sivas'a gidiyor. Ordu da Kastamonu-Ankara hattına çekiliyormuş. Eğer ordu muharebe neticesi çekilmiş ise memlekete yeni bir ruh vermek için belki de Anadolu'ya yakında geçmek lâzım gelecek (2 Nisan 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektuptan).

...Bakalım, zannımca birkaç gün sonra kat'î bir karar vermek zamanı gelecektir. Doğrusu hem kan ağlıyor hem de eğer memlekete geçmeye mecbur olursam o vakit va'z-ı haml zamanı bulunamayacağıma yanıyorum (17 Ağustos 1921'de Batum'dan gönderdiği mektuptan).

...Bu suretle eğer hakikaten Ruslar'ın bir suiniyeti olursa kaçarak Türkiye'ye geçmek çarelerini düşünmek, konuşmak istedim. Zaten, Ankara'daki merkez ve hassaten Hilmi Bey bu adamı icabında bana yardım etmek, saklamak veya Türkiye'ye geçirmek için göndermişler ve aynı zamanda da gittiği yerlerde İttihâd ve Terakki teşkilâtı yapacaktır. Kendisi iyi, mert bir adama benziyor (6 Eylül 1921'de Batum'dan gönderdiği mektuptan).

...Öyleme geliyor ki, Ruslar Anadolu'ya geçmeme herhalde biraz mâni olmak istiyorlar. Kimbilir, Mustafa Kemal neler yapıyor? Herhalde aleyhimizde çok çalışıyor. Ya Fuat Paşa, daha mânâsız hareketlerde bulunuyor. Belki Ruslar bunların telâşını görerek dikkatle İngilizler'e karşı bizden istifade ettilerse şimdi de Mustafa Kemal'e karşı öylece müstefid olmak isteyeceklerdir. Doğrusu böyle bir takım faraziyâta kapılmaktan ise artık bir an evvel Bolşevikler'in arasından çıkmak ve Türkiye'ye geçmek istiyorum. Evvelce buna yanaşmayan Nâzım ise şimdi benden ziyade Anadolu'ya geçmeye hâhişgerdir (7 Eylül 1921'de Batum'dan gönderdiği mektuptan).

...Fakat, zannımca askerlikten yavaş yavaş uzaklaşıyorum. Mustafa Kemal ile şu sırada mücadele istemiyorum.

Fakat galiba sonunda iş oraya gelecek. Herhalde teşkilâtımızı tamamlamadan iş yapmak doğru değil. Bakalım, iş neye müncer olacak. O, Sakarya'da Yunanlılar'ın çekilmesini büyük bir muvaffakiyet addediyor halbuki bununla birşey kazanılmış olmadı. Zira, Yunanlılar Eskişehir şarkında daha müsait halde yerleşince ve Anadolu'nun vaziyeti Yunan taarruzundan evvelki halden daha fena kalacak. Sonra, Amerika gazete muhbirine söylediklerini gördüm. Hâlâ, Trakya'dan vesaireden bahsediyor, sonra da kendisine muhalif olacak bir 'Enver Fırkası yok' diyor (20 Eylül 1921'de Batum'dan gönderdiği mektuptan).

Enver Paşa memlekete dönüşü ile alâkalı düşüncelerini sadece hanımına ve dâvâ arkadaşlarına değil Mustafa Kemal Paşa'ya da açıkça yazmıştır ve Moskova'dan 16 Temmuz 1921'de gönderdiği uzun mektubunun sonunda *"...Memlekete geleceğiz. İşte bu kadar"* demektedir:

...Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatdeyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık, belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hâcet kalmayacaktı. Çünki herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil teskîn edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürütecektik. Maamafih, şimdilik Moskova'da bulunarak hâriçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki, hiçbir sebeb-i kanunî olmayarak memleket hâricine nefi' şeklindeki arzunuza ilelebed tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Maamafih, vatan için buna şimdilik katlanıyoruz.

Binâenaleyh, hariçte kalmanın maksad-ı umûmîmiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslâm âlemi için fâidesiz ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte, bu kadar (16 Temmuz 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektuptan).[3]

Hafız Hakkı Paşa'nın biyografisi, ana hatları ile şöyledir:

Süvari mülâzım-ı evveli Hacı Halil Efendi'nin oğlu ve tam ismi İsmail Hakkı olan Hafız Hakkı, 1879'da Manastır'da dünyaya geldi. Serez'de ve Köprü'de ilk tahsilini yaptığı sırada Kur'an'ı hıfzetti ve artık *"Hafız Hakkı"* olarak bilindi. Babasının hacda vefatından sonra annesi Habibe Hanım ile beraber Manasır'a gitti, orada askerî rüşdiye ile askerî idâdîyi

[3] Bu mektup şapografla büyük boyda üç sahife olarak basılmış ve Batum üzerinden Anadolu'ya gönderilerek halka dağıtılmıştır. Yukarıdaki alıntıyı, bende bulunan şapograf nüshadan naklettim.

bitirdi. 1902'de İstanbul'daki Harbiye Mektebi'nden sınıf birincisi kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu ve önce Manastır'a, daha sonra da Selânik'e tayin edildi. Bulgar çeteleri ile çatışmalara girdi, 1904'te kolağası ve dört sene sonra da binbaşı oldu.

O senelerde Terakkî ve İttihad Cemiyeti'ne katılan Hafız Hakkı, 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet'in ardından Genelkurmay'ın Dördüncü Şubesi'nde görev aldı, oradan Viyana Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayin edildi. Sonraki senelerde harbiye nâzırlığı ve başkumandan vekilliğine gelecek olan genç binbaşı Enver Bey de o tarihte yine ataşemiliter olarak Berlin'e gönderilmişti. Her iki genç subay Alman askerî kültürü ile bu vazifelerde bulundukları sırada ünsiyet kesbedecekler, özellikle de Enver Paşa'nın Berlin'de Alman çevreleri ile kurduğu yakınlık Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki tarafının belirlenmesinde büyük rol oynayacaktı.

Hafız Hakkı Bey, 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının patlaması üzerine Viyana'dan Selânik'e geçti, Mahmud Şevket Paşa'nın kumanda ettiği Hareket Ordusu ile beraber İstanbul'a geldi ve Paşa'nın kurmay heyetinde yeraldı. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından kurulan askerî mahkemenin soruşturma heyetinde görev yaptı, sonra yeniden Viyana'ya döndü.

1910 Aralık'ına kadar Viyana'da bulunan, arada birkaç defa İstanbul'a çağırılarak başka bazı vazifelere de getirilen Hafız Hakkı Bey 17 Şubat 1910'da Ortaköy Sarayı'nda Sultan Beşinci Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed Salâhadin Efendi'nin (Dolmabahçe Sarayı, 5 Ağustos 1861-Feneryolu'ndaki köşk, 29 Nisan 1915) kızı Behiye Sultan (Çırağan Sarayı, 20 Eylül 1881-Kahire, 5 Mart 1948) ile evlendi ve hanedana damad oldu. Viyana'dan dönüşünde önce Genelkurmay'ın 3. Şubesi'ne tayin edildi, 1911'de de 1. Kolordu'nun kurmay başkanlığı vekâletine getirildi.

Birinci Balkan Savaşı'ndaki Çatalca müdafaasındaki sol kanat muharebelerinde gösterdiği başarı üzerine rütbesi 1913 Ocak'ında yarbaylığa yükseltildi, Genelkurmay'ın 3. Şubesi'ne tayin edildi ve İttihad ve Terakki'nin ordunun gençleştirilmesi operasyonunun ardından Genelkurmay İkinci Başkanı oldu. 7 Aralık 1914'te albaylığa getirildi, Mirliva Ziya Paşa'mn yerine Kafkas cephesindeki 3. Ordu'ya bağlı 10. Kolordu'nun,[4] Enver Paşa ile anlaşmazlığa düşen 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kumandanlıktan alınması üzerine 10 Ocak 1915'te de bu ordunun kumandanı ve *paşa* oldu, rütbesi mirlivalığa yani tuğgeneralliğe yükseltildi.[5] Sarıkamış bozgununun ardından yakalandığı tifüsten kurtulamayarak 15 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etti, naaşının İs-

[4] BOA 19 M 1333, Dosya No: 163, Gömlek No: 33, Fon Kodu: İ.HB., BOA 23 S 1333, Dosya No: 4331, Gömlek No: 324795, Fon Kodu: BEO.

[5] Tayini ve rütbesinin yükseltilmesi hakkında: BOA 19 M 1333, Dosya No: 432, Gömlek No: 324332, Fon Kodu: BEO; BOA 20 S 1333, Dosya No: 164, Gömlek No: 1333, Fon Kodu: İ.HB.; BOA 23 S 1333, Dosya No: 164, Gömlek No: 1333, Fon Kodu: İ.HB.

tanbul'a getirilmesine uğraşıldı ise de[6] olmadı, Karskapısı'na defnedildi ve annesi Habibe Hanım'a hıdemât-ı vataniye tertibinden 4 bin kuruş maaş bağlandı.[7]

Kars'taki 14. Mekanize Piyade Tugayı'nın karargâhı olan kışla bugün onun ismini taşımakta ve bölgede yapılan bazı askerî tatbikatlara da onun adı verilmektedir.

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı'ndaki konumunu daha iyi görebilmek için ana hatları ve resmî görevleri çerçevesinde verdiğim biyografisindeki bazı hususların değerlendirilmesi gerekir.

Paşa'nın kaderi, daha ilk gençlik senelerinden itibaren bir başka kişi ile yanyana yazılmış gibidir: Enver Paşa ile..

Askerî mektepte beraber okumuşlar, Harbokulu'nu beraber bitirmiş ve aynı bölgeye tayin edilmiş, birbirine yakın yerlerde eşkıya kovalamış, o senelerde gizlice faaliyet gösteren aynı teşkilâta katılmış yani İttihadçı olmuş, 31 Mart'ın bastırılmasında beraber bulunmuş, aynı zamanlarda biri Viyana'da diğeri Berlin'de askerî ataşelik yapmış, hattâ medenî durumları bile birbirinin aynı olmuş ve saraya damad girmişlerdir. Enver Paşa bir şehzadenin, Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile, Hafız Hakkı da bir başka şehzadenin, Selâhaddin Efendi'nin çocuğu ve Naciye Sultan'ın kuzeni Behiye Sultan ile evlenmiş ve iki genç subay arasında kader arkadaşlığının yanısıra bir de hısımlık meydana gelmiştir.

Genç subayların her ikisi de yazmaya meraklıdırlar. Enver Paşa bu merakı dolayısı ile hayatı boyunca raporlar ile örgüt ve parti programlarının haricinde resmî şahıslara, aile mensuplarına ve özellikle de hanımı Naciye Sultan'a tamamı binlerce sayfa tutan mektuplar gönderirken, Hafız Hakkı Paşa da Tanin ve Şûrâ-yı Ümmet gazeteleri için makaleler ile iki de kitap kaleme almıştır: Balkan Savaşı'nın ardından gazetelerde

---

[6] BOA 8 R 1333, Dosya No: 71, Gömlek No: 10, Fon Kodu: DH. EUM, 2. Şb.

[7] Hafız Hakkı Paşa'nın babasının vefatından sonra yeniden evlenmiş olan annesi Habibe Hanım'a oğlundan şehid maaşı bağlanmasına hukuken imkân bulunmadığı için hıdemât-ı vataniye tertibinden maaş alabilmesinin sağlanması maksadıyla Enver Paşa'nın Sadaret'e yazdığı yazı: BOA, 17 R 1333, Dosya No: 4341, Gömlek No: 325336, Fon Kodu: BEO. Maaş tahsisi konusundaki bazı evrak: BOA 6 R 1333, Dosya No: 196, Gömlek No: 141, Fon Kodu: V.; BOA 13 Ca 1333, Dosya No: 195, Gömlek No: 1333, Fon Kodu: İ. MMS.; BOA 24 Ş 1333, Dosya No: 198, Gömlek No: 79, Fon Kodu: DH. KMS.. Maaşın Meclis-i Mebusan'da kabulü hakkında: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi, Cilt: 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Kırkyedinci İn'ikad, 29 Teşrînevvel 1331 (11 Kasım 1915), sah: 721. Paşa'nın annesi Habibe Hanım'ın kendisine maaş tahsis edilmesinden dolayı Dahiliye Nâzırı Talât Bey'e yazdığı teşekkür mektubu: BOA, 28 C 1333, Dosya No: 64, Gömlek No: 22, Fon Kodu: DH. KMS. Mektubun metni bu kitabın *Belgeler* bölümünde, 6 numaradadır.

tefrika ettirdikten sonra kitap haline getirdiği *"Şanlı Asker Ali Çavuş"*[8] ve *"Bozgun"*.[9]

Enver ile Hafız Hakkı ikbal basamaklarını beraberce çıkacak, rütbeleri o devirde eşi-emsâli görülmemiş şekilde hızla yükselecek, ikisi de genç yaşlarında ve sür'atle paşa olacak, hattâ aynı sonu yaşayacak ve birkaç sene ara ile savaş meydanında can vereceklerdir. Hafız Hakkı Paşa hayatını 15 Şubat 1915'te Sarıkamış'taki büyük bozgunun ardından Erzurum'da noktalarken, Enver Paşa'nın macerası da bugün Tacikistan'ın sınırları içerisindeki Çegan Tepesi'nde bir Rus mitralyözü ile sona erecektir.

İkilinin seneler süren beraberlikleri konusunda Enver Paşa'nın hayatının 1908'e kadar olan kısmını anlattığı ve elyazısı ile olan otobiyografisinde hayli bilgi vardır ve hazırlığını yaptıkları bir suikast girişiminin ayrıntılarını bile yazmıştır.

Suikast ile ortadan kaldırılmak istenen kişi, Selânik Merkez Kumandanı olan ve Enver'in kızkardeşlerinden Hasene Hanım ile evli bulunan Selânik Merkez Kumandanı Miralay Nâzım Bey'dir...

Selânik'teki Merkez-i Umumî, İttihadçılar için artık oldukça büyük bir sıkıntı hâlini alan Nâzım Bey'in ortadan kaldırılmasına karar verecek; suikast ile mülâzım-ı evvel Mustafa Necîb Efendi görevlendirilecek ama bazı engeller ortaya çıkıp da Nâzım Bey ortadan kaldırılamayınca işi, yani enîştesinin katlini bizzat Enver Bey üstlenecek, Hafız Hakkı Bey ile başka arkadaşlarının da yardımı ile bir suikast planlayacak ama o da başarılı olamayacaktı:

> *"...Nâzım Bey'in vücûdu muzır olmaya başlamıştı. Kendisinin, Mayıs ayında İstanbul'a gittikten sonra maaşına otuz lira zammedilişi şüpheleri büsbütün artı[rı]yordu. Fevkalâde borcu olmakla beraber, israfı kendilerini paraya ve dolayısiyle mabeyne raptetmişti. Bu sırada efrâd-ı cemiyet her tarafta gereği gibi çoğalmıştı. Maamafih, cemiyetin henüz bir icraatta bulunmaması dolayısıyle ihanetten korkulmaktaydı. Bununla beraber, herkesçe fenâ tanınmış olan Nâzım Bey'e hiçbirşey yapılamaması, efrâd-ı cemiyetin kuvve-i mâneviyesine fena tesir ediyor idi. Bunun üzerine Merkez-i Umumî, Nâzım Bey'in kendisine akrabası tarafından teklif edildiği veçhile, İstanbul'a nakletmediği halde, idamına karar verdi.*

---

[8] Birinci Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Vekili ve Erkân-ı Harbiye Binbaşısı İsmail Hakkı: *"Şanlı Asker Ali Çavuş"*, Tanin Matbaası, İstanbul 1327 (1911) ve ikinci baskısı aynı matbaa, 1330 (1914).

[9] Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Hafız Hakkı: *"Bozgun. Düşman Ayakları Altında Kalan, Melûl ve Sitemkâr Bizleri Bekleyen Kızkardeşlerimizin Ruhlarına"*. Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330 (1914).

Bu kararın icrasına mülâzım-ı evvel Mustafa Necîb Efendi memur olmuştu. Fakat bir mâni zuhûruyla bu karar icra edilemedi ve sonra memur olan mümtaz kolağası Halil, Yüzbaşı Abdülkadir ve Hilmi Efendiler ile birkaç defa müzâkere ettiğimiz halde bir sûret-i hall bulamamıştık. Çünki, Nâzım Bey artık, fevkalâde ihtiyatlı hareket etmekte ve geceleri kat'iyyen dışarı çıkmamakta idi.

...Kararın icrası îcâb ediyordu. Bunun üzerine Olimpos Palas'a gittim. Mümtaz Yüzbaşı Cemîl veya hatırlayamadığım diğer bir arkadaşla Hafız Hakkı Bey'e, Nâzım Bey'in bu gece müfettiş-i umûmîye gittikten sonra eve geleceğinden, evde aşağı misafir odasında pederle oturması ihtimâli bulunduğundan bahis ile, orada dışarıdan atılacak kurşunla vurulması muhtemel olduğunu ve bunu yapmalarını ve benim evde bulunacağımı söyledim.

Saat üçe yaklaşmıştı. Bütün aile Beyazkule Bahçesi yanında Mekteb-i Sanayi akaretlerinin Beyazkule cihetinden ikinci evin, ikinci katında oturuyorduk. Bu sırada kapı çalındı. Hizmetçi kız Nâzım Bey'i bir zâbitin istediğini haber verdi.

İşi anlamıştım. Her defa arz-ı hizmet ederken, yerimden kımıldamadım. Kendisi biraz tereddütten sonra yerinden kalktı. Aşağıya indi. Neticeye intizâren ufak bir helecan içindeydim. Tahminen üç dakika sonra aşağıda bir silâh patladı. Ben, biraz durduktan sonra, kalkıp aşağı indim. Evin içinde kimse anlamamıştı. Nâzım Bey'i bacağını tutarak yukarı çıkar gördüm. Ca'lî bir telâş gösterdim. Hemen, "Doktor çağırayım" diye kapıya doğruldum. Bu sırada Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi'yi misafir odası kapısının yanındaki koltukta uzanmış görünce işi sordum: "Yanlışlıkla beni de vurdular" dedi.

Pek müteessir olmuştum. Etrafta kimseler yoktu. Matbaha gittim, telâş etmeyerek: "Bir doktor bilen var mı?" dedim. "Bilmeyiz" dediler. Memnun oldum, çünki birşey anlamamışlardı. Binâenaleyh vuranın takip edilmediğini tahminle seviniyordum. ...Kısmen memnun olmuştum, çünki bu ilk teşebbüste vuranın tutulması bütün fedaîlerin cesaretini kıracaktı..."[10]

Her iki paşayı da gençlik ilk senelerinden itibaren yakından tanıyan, onlarla beraber okumuş, Sarıkamış'ta birlikte savaşmış ve Ruslar'a esir düşmüş olan bir başka subay, 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı Köprülü Şerif Bey, Sarıkamış hakkında yazılan ilk eser ve bazı çok hissî taraflarına rağmen bugün de en önemli kaynaklardan olan kitabında, birbirlerine bu derece yakın olan Enver ve Hafız Hakkı Paşalar'ın askerî konularda tamamen farklı çizgide bulunduklarını söyler.

Şerif Bey'e göre her iki paşa arasındaki düşünce farkının temelinde Enver Paşa'nın tamamen Alman taraftarı olması, Alman İmparatoru'nun vaadlerine dayanması, Sarıkamış'a taarruz ederek cephedeki

[10] Enver Paşa'nın torunu Osman Mayatepek'te bulunan ve kendi elyazısı ile olan otobiyografisinin 36. sayfasının ön yüzünden itibaren.

Alman ordusunun Ruslar karşısındaki yükünü hafifletmeye çalışması; Hafız Hakkı Paşa'nın ise buna muhalefet etmesi ve orduyu Almanlar'ın emellerine esir etmemeyi maksat edinmesi yatmaktadır.

Aşağıda, Şerif Bey'in kitabının Enver ve Hafız Hakkı Paşalar'ın şahsiyetlerini mukayese ettiği, tarafsız kalarak yazmaya çalıştığını söylediği halde kendisini özellikle Enver Paşa'nın aleyhinde bazı ağır ifadeleri kullanmaktan menedemeyerek kaleme almış olduğu kısmını, ifadesine dokunmadan aynen naklediyorum:

> *...[Şahsiyetleri itibariyle ne Enver'e ve ne de Hafız Hakkı merhuma garaz ve ivaz besleyecek vaziyetteyim. Her ikisinin bana muhabbeti ve hele makamat-ı aliyyeyi işgal ettikleri zamana kadar diyebilirim ki samimi ve bir de hürmetçikleri vardı. Sebebi hemşehrilik ve benim sînnen onlardan büyük oluşumdur. Hafız Hakkı merhum ile iptidâî sınıflarından beri birlikte okuduk. Hattâ hafızlığı Köprülü'de kazanmış idi ve ismi bir müddet "Hafız İsmail Nuri" iken bilâhare "Hafız İsmail Hakkı" oldu. Enver ile de Manastır'dan yine mektepten başlayan münasebetimiz var. Bilâhare hiçbir hadise aramızda münâferet sokmadı. Tekaüdlüğümü ben talep ettim ve muvazzaf kalmak için Enver Paşa'nın bir şartını kabul etmedim. Hülâsa benim birine, ne de diğerine şahsî garazım olamaz ve Cenâb-ı Hak bir kuluna ne kadar nasib etti ise o kadar bîtarafâne idare-i kelâm edeceğimi de şurada nefsime ahdediyorum].*
>
> *Enver çocukluğundan beri azimkâr ve muannid bir tabiatta idi; hilkatinde hakperestlik ve insaf fazileti pek azdır. Terbiye-i fikriyesi için okuduğu âsâr -ilmî, askerî, felsefî ne olursa olsun- kendi düşüncesine uydurarak anlardı. Çünki nefsine itimadı çok idi. Hiçbir gün "Acaba benim fikrime muhalif olan şu hüküm doğru olamaz mı?" dememiştir, diyemezdi. Bu sebeple terbiye-i fikriye ve ilmiyesi mahdut bir daireden dışarı çıkamamıştır. Enver, idefiks ile örülmüş, tıpkı sert bir ceviz gibi, çetin ve küçük bir dimağ sahibi olarak kaldı. Gözü bir şeyden yılmaz, emsalsiz bir cesaret-i şahsiyyeye mâlik, mesâil-i mühimmede kendi nefsinden başka kimseye itimat edemez. Müstesna ruhlu bir ucubedir. Gördük ki bu ucube, o mezâyâ-yı garîbesiyle, bu âlemde ancak ve ancak büyük bir diktatör olabilirdi. Kıymet-i askeriyyesi arkadaşlarından geri idi.*
>
> *Hafız Hakkı merhum gayet temiz ve saf hilkatte, zeki ve hafızası kuvvetli bir zabit idi. Hafız Hakkı bu toprağı bir köylü aşkıyla, bir köylü safvetiyle severdi. Tabiat itibariyle Enver'in büsbütün zıddı, kalender meşrep, geniş yürekli idi. Enver'e nazaran şu iş yalnız bir şekilde kabil-i haldir, o şekil de Enver'in aklına esen şekildir. Hafız Hakkı'ya göre aynı iş bin şekilde hallolunabilir: Dünyada her şey mümkündür. İşlerin muayyen bir mecrası, muayyen bir kanunu yoktur: Öyle de olur, öyle! Fazla düşünmek zahmetine değmez... Enver idraki kasır ve tahdîd ederdi, Hafız Hakkı'nın nokta-i nazarından iz'an, âsuman kadar bîpâyândır. Biri işi sımsıkı bir yularla bağlayıp ken-*

di kafasına hapseder. Diğeri kendi iz'an ve idrâkine pâyân tasavvur etmediği için işi hüviyeti ile kendine mâletmez. Velhâsıl Enver dar idrakli bir muannid, Hafız Hakkı geniş havsalalı bir lâkayıd idi. Bu hassaların her ikisi de devlet işlerinde bir nâkısa-i dimâğiyye, birer maraz değil midir? İşte 330'da (1914'te) orduların mukadderatı, bîhasebi't-takdîr şu iki marîzin eline kalmıştı.

Yetiştikleri aile kucağı ve baba ocağı itibariyle her ikisi çocukluktan beri münevver bir mürebbî veya mürebbiyeden feyzalmış değillerdi. Bütün müktesebât-ı ilmiyye ve dimâğiyyeleri -yüzde doksanımız gibi- mektep sıralarında başlamış, Erkân-ı Harbiye dershanelerinde hadd-i gayesini bulmuş idi. Erkân-ı Harbiye sınıflarının dersleri arasında ne siyaset-i maliye ve iktisadiyye, ne de idare-i hükümete müteallik bir satır yazı bile görülmezdi. Enver ve Hafız Hakkı merhumun hilkatleri -birinin muannid, diğerinin lâkayıd ve her ikisinin birden müteazzim ve mütekebbir olmaları tesiriyle- ataşemiliterlikte geçirdikleri hayat esnasında pek fazla birşey öğrenmelerine müsait olmamıştı.

Demek ki, hülâsa, her ikisi diğer sınıf refiklerinden kıymet-i ilmiyye ve idrakiyyece farklı bir şey değildiler. İşte bu sebeple hem biri diğerini çekemediler, hem de muhitlerinde harîs-i câh olan zabitler tarafından bîhakkın istirkab edildiler: İki muhalif parti teşkil ediverdi.

Karargâh-ı umûmîde bu iki muhalif parti umde itibariyle ayrılacak birer cihet bulmuşlar, Enver Partisi Almanya İmparatoru'nun mevâidine istinâd etmiş... Diğer taraf memleketi, bilhassa orduyu Alman âmâline esir etmemeyi emel edinmiş. Birinci taraf 3. Ordu'nun behemahal Kafkasya'ya taarruz ederek Almanya ve Avusturya hududundaki Rus ordusundan Kafkasya'ya kuvvet çektirmek veya Kafkasya'dan oralara kuvvet göndertmemek yani Almanlar'ın yükünü tahfif için bizim askerimizi kırdırmak yoluna gitmiş. İkinci cihet ise bütün kuvvetiyle buna muhalefet etmiş ve eğer doğru ise Hafız Hakkı merhumun verese-i mübeccelesi nezdindeki hatıratı bu mühim noktayı isbat edebilirmiş. Bunların hepsi doğru olabilir ve Hafız Hakkı merhum, şahsiyetinde olduğu gibi, vazife-i mühimmesinde de emelen pâk ve nezih kalabilir. Lâkin emelen nezâhet 3. Ordu'nun 10. Kolordusu'nu ve binnetice 3. Ordu'yu düçâr-ı felâket olmaktan kurtaramadı. Niyet hayır fakat âkıbet şer oldu. Bu âkıbetin bütün mes'uliyeti de bittabiî dünya ve ahirette âmillerine teveccüh eder. Ne Enver başkumandan olabilirdi, ne de Hafız Hakkı merhum kolorduya kumanda edebilirdi. Her ikisinin muvaffakiyetli bir surette esnâ-yı harpte tabur ve alay kumandanlığını başa çıkaracaklarına kanî olan kimse varsa ortaya çıksın! "İdare" ve "kumanda"nın her ikisini de lâyıkıyla başa çıkarabilmek için muharrir-i âciz öyle anladım ki kıtaatta beş-on sene ciddî hizmet-i fiiliye lâzım. Halbuki 330 (1914) senesinde bizlerin hizmet-i fiiliyemiz cem'an yekûn iki-üç sene-

yi geçmemişti. Bu sebeple tenzîlen fırkalara kumanda etmeye davet olunduğumuz vakit ekserimiz herkes için her zaman ve mekânda eshel-i tarîk olan vurmak, kırmak, asmak, kesmek tarîkini tutuyorduk. Oldu, bitti!

Netice şudur ki 3. Ordu Kumandanı'nın tarz-ı hareketine müdahale zımnında İstanbul'dan tevâlî eden emirler yalnız Enver'in mahsûl-i kararı mıdır, yoksa bunda Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'nin diğer erkânının da re'yi munzam mı idi? Düşünmeye lüzum yoktur. Bu emirler 3. Ordu'ya karargâh-ı umûmîden yazılıyordu. Kendisinden başka mes'ul var ise irâe etmek Enver Paşa'ya ait bir mes'eledir. Binâenaleyh İstanbul efkârında iki partinin de iştiraki varmış, yokmuş, bizce hepsi birdir. Hafız Hakkı merhum 10. Kolordu'yu Sarıkamış'a getirmeyerek Ardahan yolunda bir Rus liva kumandanının mahareti karşısında oyuncak oldu ve kolordusunun iki güzide fırkasını kış ortasında Allahüekber Dağları'ndan geçirmeye kalkışarak mahv ü perişan etti. Siz bu neticeye bakın ve hükmünüzü buna göre verin. Şimdi merhum isterse Enver Paşa'nın fikren muhalifi olsun, fiilen herhalde müşârikidir".[11]

Aralarında vârolan dostluğa, hısımlığa ve kader ortaklığına rağmen, Enver Paşa'nın Hafız Hakkı Bey'i Şark Ordusu'na yani Sarıkamış'a bambaşka bir sebeple tayin ettiği ileri sürülmüş ve tayinin ardında *Hafız Hakkı Bey'in ortadan kalkması* arzusunun bulunduğu da iddia edilmiştir.

İddia, Sultan Vahideddin'in damadı ve Berlin Harp Akademisi mezunu profesyonel bir asker olan, bir müddet Kayzer Wilhelm'in muhafız alayında da görev alan İsmail Hakkı Bey'e[12] aittir.

Hükümdarın tahta geçmeden önce, şehzadeliği sırasında kızlarından Ulviye Sultan[13] ile evlenen İsmail Hakkı Bey, nikâhından kısa bir müddet sonra Enver Paşa'nın emri ile ve *ateş hattına gönderilmek üzere* Filistin Cephesi'ne tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Bey, seneler sonra yayınladığı hatıralarında Enver Paşa'nın her iki hanedan damadını da ateş hattına göndermesinin ardında cephede can vermeleri ve hanedan damadları arasında Enver Paşa'dan başka bir askerin kalmaması tasavvurunun bulunduğunu yazacaktır:

---

[11] "Sarıkamış", sah. 89'dan itibaren.

[12] Son Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı OKDAY (Atina 1881-İstanbul 1977). 1916'da Sultan Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evlendi, 1922'de ayrıldı, ikinci evliliğini Bülent Ecevit'in annesi Nazlı Ecevit'in teyzesi Ferhunde Hanım ile yaptı. Hümeyra Hanımsultan'ın (Suade Hümeyra ÖZBAŞ, 1917-2000) babası.

[13] Fatma Ulviye GERMİYANOĞLU (1892-1967). İkinci evliliğini Zülüflü İsmail Paşa'nın oğlu Ali Haydar Germiyanoğlu (1889-1970) ile yaptı.

...Enver Paşa bu emriyle beni yoketmek istemişti. İstemişti ama Bulgaristan'da geçirdiğim o korkunç kazadan beni koruyan yüce Tanrım bu sefer de beni korumakta devam edecek ve ben ölmeyecektim. Halbuki o, gençliğine doymadan Türkistan'ın ücra bir köşesinde, kuş uçmaz kervan göçmez bozkırında, bana lâyık gördüğü şehâdet rütbesine kendisi ermiş oldu. Her şeye rağmen burada O'nun hâtırasını yine rahmetle anar ve kendisine Tanrı'dan mağfiret dilerim. Bugün düşünüyorum da, aklıma en uygun gelen cihet, Enver Paşa'nın damadlar arasında askerî bir şahsiyetin -tabii kendisi müstesna- yeralmaması düşüncesi olsa gerekti. Zira, Osmanlı Hânedanı'nın damadlan arasında asker olarak benden ve kendisinden başka bir de Behiye Sultan'ın eşi Hafız İsmail Hakkı Paşa vardı. Enver Paşa bu zatı da Erzurum Cephesi'ne göndermiş, zavallı Paşa, orada lekeli hummadan şehid olmuştu. Anlaşılan arkada kalan beni de, Filistin Cephesi'nde ilk ateş hattına göndererek benim de şehidler kafilesine katılmaklığımı istemişti.[14]

Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerden, İttihad ve Terakki erkânının Hafız Hakkı Paşa'nın bozgunun ardından Erzurum'da tifüse yakalandığının işitilmesinden sonra sağlığı ile yakından alâkadar olduğu[15], vefatının da büyük şaşkınlık ve teessür yarattığı görülüyor:

Dahiliye Nâzırı Talât Bey, 3 Şubat 1330'da (16 Şubat 1915) Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e *mahrem* ve *bizzat açılması* kaydı ile gönderdiği telgrafta *"Hafız Hakkı Paşa'nın gaybûbet-i ebedîyesi meziyet-i şahsîye ve hamiyet-i askerîyesi itibariyle vatan için gayr-ı kabil-i telâfi zâyiattan ma'duttur" sözleri ile başlayan* samimî bir telgraf göndermiş,[16] Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ise Erzurum Vilâyeti'ne yolladığı şifreli telgraf ile Hafız Hakkı Paşa'mn vefatının hanımı Behiye Sultan'a hemen duyurulmamasını, hattâ bir-bir buçuk ay kadar gizli tutulmasını istemiştir.[17] Enver Paşa'nın bu talebinin ardında büyük ihtimalle kamuoyunun Hafız Hakkı Paşa'nın şehâdetini haber alması üzerine ordunun Sarıkamış'ta bozguna uğradığının da öğrenilmesi ih-

---

[14] İsmail Hakkı Okday, *"Yanya'dan Ankara'ya"*, İstanbul 1975, sah: 325.

[15] Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in Erzurum Valisi Tahsin Bey'e 24 Kânunsani 1330'da (6 Şubat 1915) gönderdiği telgraf: *"Erzurum Valisi Tahsin Beyefendi'ye: C. Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığının nev'i nedir, kaç gün tedaviye muhtaçtır, bugünkü hâli nedir, yazınız ve gözlerinden öptüğümü söyleyiniz. 24 Kânunsani 330 (6 Şubat 1915). Dahiliye Nâzırı Talât* (BOA, 2 Ra 1333, Dosya No: 15, Gömlek No: 22, Fon Kodu: DH.EUM.KLU).

[16] BOA, 1 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 13, Fon Kodu: DH.ŞFR. Telgrafın tam metni, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 4 numaradadır.

[17] BOA, 1 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 10, Fon Kodu: DH.ŞFR. Telgrafın tam metni, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 5 numaradadır.

timali vardır.

Paşa'nın vefatının açıklanmasının ardından hatırasını yaşatmak maksadı ile bir âbide inşası ve bazı mekânlara ismini verme çabalarına girişilmiştir.[18] Bu çabaların neticeye ulaştırılıp ulaştırılmadığı konusunda arşivde bir araştırma yapmadım.

Kendisi de Sarıkamış kurbanlarından olan Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerinde Dünya Savaşı öncesindeki hayalleri, hevesleri, çabaları ve atılganlıkları ile Sarıkamış'a uğradığı büyük bozgunun hemen ardından yaşadığı şaşkınlık, hayal kırıklığı, pişmanlık ve hattâ hiddet açık şekilde görülmektedir.

Günlükler iki defterdir.

İlk yaprağının ön yüzünde *"Harb-i Umûmî'nin Muhtelif Safhalarına Ait Hatıralarım"* ibâresinin yazılı olduğu 18'e 11,5 santim eb'adındaki bordo kapaklı, Avrupa malı ve sayfaları çizgili olan ilk defter 31 Teşrînevvel 1330'dan (13 Kasım 1914) başlamaktadır, ilk yaprağının ön yüzünde kurşun kalemle *"Almanya Karargâh-ı Umûmîsi'ne Azîmet"* ifadesi vardır, 10 Teşrinsanî 1330'da (23 Kasım 1914) 92. sahifede sona ermektedir ve sonra gelen 17 yaprak boştur. Defter bazen siyah mürekkebe batırılmış uç ile, bazen dolmakalemle ve bazen de kurşunkalemle yazılmıştır.

15,5'a 9,5 santim eb'adındaki ikinci defter siyah kapaklıdır, sayfaları karelidir, yine Avrupa malıdır ve bu defter de bazen kurşunkalemle, bazen de siyah yahut kırmızı mürekkebe batırılmış uç ile yazılmıştır.

Paşa ilk yaprağın ön yüzüne kurşunkalemle *"Şark Harekâtı'na Ait Hatıralar"*, arka yüzüne de *"Onuncu Kolordu Kumandanlığı'na Ait Hatıralarım"* yazmış, buradan sonra dört yaprağı boş bırakmış, sadece üçüncü yaprağın ikinci yüzüne kırmızı mürekkeple *"28 Teşrinsâni"* ibaresini kaydetmiş ama başka birşey yazmamış ve günlüğe beşinci sayfanın ikinci yüzünden, 29 Teşrinsanî 1330'dan (12 Aralık 1914) itibaren devam etmiştir. O tarihten başlayan ikinci defter 5 Kânunevvel'in (18 Aralık) ardından 35 yaprak boş bırakıldıktan sonra 3 Kânunsani'den (16 Ocak 1915) itibaren *"Hatıra defterimi tam yirmi sekiz gündür açamadım"* sözleri ile devam etmekte ve 10 Kânunsani'de (23 Ocak 1915) son bulmaktadır.

Bazı sayfaların boş bırakılmasının sebebi, anlaşıldığı kadarı ile o günlerde olup bitenleri daha sonra yazabilmek içindir, üstelik bu sayfalar Sarıkamış Harekâtı'nın en şiddetli günlerine tesadüf etmektedir ama Paşa bu düşüncesini yerine getirememiştir.

---

[18] Âbide inşası ve bazı yerlere Paşa'nın isminin verilmesi konusundaki yazışmalara örnek: BOA, 7 C 1333, Dosya No: 79, Gömlek No: 2, Fon Kodu: DH.İUM.; BOA, 7 C 1333, Dosya No: 52, Gömlek No: 84, Fon Kodu: DH.ŞFR.; BOA, 19 C 1333, Dosya No: 48, Gömlek No: 2, Fon Kodu: DH.İUM.);
BOA, 8 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 77, Fon Kodu: DH.ŞFR.;

Hafız Hakkı Paşa'nın yazısı bazı yerleri maalesef zor okunan ve yer yer bozulan son derece serî ama acele bir rik'adır ve günlükler de böyle bir yazı ile kaleme alınmışlardır. Hattâ, daha açık ifade edeyim: Şimdiye kadar karşılaştığım en okunaksız yazı, Hafız Hakkı Paşa'nın rik'asıdır!

Kurşunkalemle yazılı bazı sahifelerde kimi yerler silinmiştir, kimi yerler ise içerisinden çıkılması imkânsız gibi olduğu için okunabilmeleri daha da zordur. Paşa günlüklerini zaten daha sonra kolayca yayınlanabilecek bir hatıra defteri şeklinde değil, asıl hatıralar kaleme alınırken kullanmak maksadıyla düşülmüş notlar, hattâ bir *akıl defteri* gibi düşünerek yazmıştır. Cümleler genellikle kısadır ama sür'atli şekilde kaleme alındıkları için bazı kelimelerin yazılması unutulmuştur, siyak bozulmaktadır, ifade düşüklüklerine rastlanmaktadır, hattâ çekim eklerinin bile yazılmadığı cümleler vardır.

Paşa'nın yazmadığı ama olması gerektiğini tahmin ettiğim kelimeleri [ ] şeklinde köşeli parantezler içerisinde yazdım, okuyamadığım kelimeleri noktalarla, ... biçiminde gösterdim; okunmasında şüphe hissettiğim kelimenin hemen yanına da (?) işareti koydum.

Günlüğün yeni harflere nakledilişindeki bir diğer zorluk da, yer isimlerinde ortaya çıktı.

Başta köy isimleri olmak üzere yerleşim yerlerinin adlarını sık sık değiştirmek, bizde eskiden buyana vârolan ve maalesef abartılmış, hattâ çoğu zaman gereksiz bir âdettir. İsimlerin bu şekilde sık sık değiştirilmiş olması sebebi ile, Hafız Hakkı Paşa'nın yazdığı ama okunması güç olan bazı yer adlarının doğru şeklini eski mülkî taksimat kayıtlarında ve mukayeseli değiştirme listelerinde uzun uzun aramama rağmen maalesef bulamadım. Bazısı köy, bazısı da mecra, tepe ve vadi ismi olan bu yerler kataloglarda kayıtlı değildi ve okuyamadığım yer adlarını da hatâya düşmemek için boş bıraktım ve yine noktalarla, ... şeklinde gösterdim. Kitabın arkasında yeralan tıpkıbasım sayesinde araştırmacılar, konunun uzmanları ve günlükte bahsi geçen mekânları yakından bilenler arasından, boş bıraktığım yerlerdeki kelimeleri okuma imkânı bulabilecek olanlar ileride mutlaka çıkacaktır.

Günlükte sûretleri yeralan resmî yazışmalar ise her iki defterde de başkalarının elyazısı ile kaydedilmiştir. Paşa, evrakın kopyalarını büyük ihtimalle maiyetindekilere yazdırmıştır ve bu kısımlar gayet okunaklıdır.

Her iki defterde de bazı önemli ifadelerin geçtiği satırların altları sabit kırmızı kalemle çizilmiş, o satırların kenarlarına bazen *"mühim"* notu konmuş, *"bir facia"* yazılmış yahut sadece çarpı konması ile yetinilmiştir.

Bu notlar Hafız Hakkı Paşa'ya ait değildir, başka bir elden çıkmıştır, yani günlükler Paşa'nın vefatından sonra kim olduğunu bilmediğimiz bir kişi tarafından dikkatle tedkik edilmiş, hattâ Paşa'nın 24 Teşrînevvel'de (6 Kasım 1914) yazdığı *"Ordumuzun Teşrînevvel kuvveti"* başlıklı listenin altına da Paşa'nın vermemiş olduğu toplamlar yine bu kişi tarafından ilâve edilmiştir.

Kitapta metinden sonra gelen *Belgeler* bölümünde Hafız Hakkı Paşa ile ilgili olarak Osmanlı Arşivleri'nde ve Genelkurmay Askerî Arşivi ATASE'de bulunan bazı evrak yeralmaktadır. Hafız Hakkı Paşa'nın Osmanlı

Hanedanı'nın mensubu olduğu için 1924'te hanedanla beraber sürgüne gitmek zorunda kalan ve Fransa ile Mısır'da oldukça sıkıntılı bir hayat süren hanımı Behiye Sultan'ın bende bulunan ve maddî meselelerden bahsettiği dört adet mektubunu da bu bölüme ilâve ettim.

Hafız Hakkı Paşa, günlüklerini devletin sipariş ettiği askerî malzeme ile ilgili temaslarda bulunmak üzere Almanya'ya gittiği sırada 13 Teşrînevvel 1330 günü (26 Ekim 1914) saat 7.44'te Tırnova'da tren vagonunda yazmaya başlamış, yolculuk boyunca geçtiği memleketlerde ve Berlin'de yazmaya devam etmiş, Yavuz ve Midilli savaş gemilerinin 16 Teşrînevvel'de (29 Ekim 1914) Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine âcilen İstanbul'a dönmüş ve 21 Teşrînevvel'de (3 Kasım 1914) Genelkurmay'daki vazifesine başlamıştır.

Paşa, Balkanlar'daki yolculuğu sırasında yazdıklarında o toprakları kaybedişimizin hüznünü aksetttirmektedir:

> *...Tuna! Ormanlıklı adaları, sakin, azametli cereyanıyla mazinin bütün şanlı vekayiiyle kalbe hürmet ilka eden koca nehir! Türk'ün şimaldeki en tabii hududu! Türkler'in Avrupa'da âb-ı hayatı! Seni biz bırakmayacaktık fakat gittikçe özü kuruyan bir ağaç gibi dallarımız, budaklarımız kendiliğinden kopmağa başladı. Hastalığı dallarda sandık, bilmeyerek lüzusuz yere baltaladık, lüzumsuz yere çırpındık, çırpındıkça kırıldık. Şimdi evet, belki şimdi hastalığımızı anladık, içimizde pek kuvvetli hayat saklı duran özü tedaviye başladık. Hiç olmazsa başlamak lüzumunu duymaya başladık. Bir kerre bugünü evlâtlara okutalım, bir kere elimizdeki tarlaları canlandıralım. Çok değil, milletimizin onda birine Türklük kuvvetini, millî vicdanı hissettirelim, o zaman biz yine geleceğiz. Büyükbabalarımızın atlarını sulattığı o Zemzem suyunla biz de yüzlerimizi, gözlerimizi yıkayacağız...* (14 Teşrînevvel 1330-27 Ekim 1914).

Hafız Hakkı Paşa, günlüğüne diğer memleketlerde bulunduğu sırada yazdıklarında, özellikle de 13, 14, 15 ve 16 Teşrînevvel 1330'da (26, 27, 28 ve 29 Ekim 1914) Almanlar'ın çalışkanlıklarına ve vatanseverliklerine duyduğu hayranlığı ifade etmekte, sadece Almanya'yı örnek vermekle kalmamakta, Bulgaristan ve Romanya gibi gelişmiş bir memleket olabilmemiz için duyduğu derin arzuyu ifade etmektedir.

Günlük sayesinde elde edilen en önemli bilgilerden biri, metnin Köprülü Şerif Bey'in Enver ve Hafız Hakkı Paşalar'ın Almanya ile ilişkiler konusunda farklı görüşlerde olduklarını söylediği ve yukarıda naklettiğim ifadelerini doğrulamasıdır; Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın Almanlar'a fazla yüz verdiğinden şikâyetçidir:

> *...Fakat ne yapayım, madem ki müttefik! Dik Alman kafası, lâf anlatmak da kabil değil. Bir kere de harp başlamış, artık*

olacak! (16 Teşrînevvel 1330-29 Ekim 1914).

...Suşon kendisi Alman kafasıyla açmış, yapmış, etmiş, bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selâmete çıkarmak için canla başla çalışmak lâzım (16 Teşrînevvel 1330-29 Ekim 1914).

...Karargâh-ı umumî maateessüf bu Almanlar yüzünden çorba. Thauvenay 1. ve 2. Şubeler'e bakıyor. ..... kararsız bir herif. Bronsart, Almanlar'a karşı zayıf, karargâh .....dan bahseden Bischof'u bile dinliyor. Onun için iş çıkarmak güç (21 Teşrînevvel 1330-3 Kasım 1914).

...Bu Almanlar'la karargâh-ı umumî çorba! Bizim Bezm-i Âlem, Midhat Paşa vapurlarından haber yok. Ereğli, Sinop limanlarına sorduk, bilen yok. İhtimal ki battılar. Herşeyden evvel iki tayyaremizle en iyi ve yegâne iki tayyare, cephane battı, yazık! (26 Teşrînevvel 1330-8 Kasım 1914).

...Dört vapur öğleye kadar hazır. Maateessüf otomobilleri Akdeniz alamadı. Alamayacağını evvelce söyledik, bir Alman vapuru vermek lâzım dedik. Fakat Almanlar böyle mühim zamanda o kadar adî menfaatleri düşünüyorlar ki, tasavvur olunamaz. Bu otomobillerin gitmemesi yüzünden Hasan İzzet Paşa gayet mühim bir vasıtadan mahrum oldu (6 Teşrinsanî 1330-19 Kasım 1914).

...Âh! Nâzır, sen bu Almanlara fazla yüz veriyorsun. Bu vatan için canı yanan, kalbi sızlayan Türkler'e Almanlar kadar olsun ehemmiyet vermiyorsun ve neticede işte meselâ Hasan İzzet Paşa'ya şimdi hem erzak az gidiyor, hem vasıta-i nakliye (6 Teşrinsanî 1330-19 Kasım 1914).

...Almanlar'ın canla başla çalışmadığından, donanmanın gevşekliğinden şikâyet ettim. Enver şimdi şikâyette haksız olduğumuzu söyledi. Ben "Bu şikâyette daimîyim. Mes'ele bugünün değil dünün ve yarınındır" dedim. "Vapur mes'elesi ordunun ihtiyacâtı ve bizim sevkü'l-ceyş plânlarımıza tâbidir, donanmaya değil. Donanma bizim ihtiyacâtımızı ..... mecburdur" dedim. Enver donanmanın kolay kolay bunu yapamayacağını söyledi (8/9 Teşrinsanî 1330-21/22 Kasım 1914).

Günlükten, Türkiye'nin Dünya Savaşı'na girişi ve savaşın hemen başlangıcındaki bazı önemli emirler ile beyannamelerin Hafız Hakkı Paşa tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

Sözkonusu belgeler arasında en önemlisi, Goben ve Breslau, yani

Yavuz ve Midilli zırhlılarının Karadeniz'de yapacakları operasyon ile ilgili olarak Alman Amirali Souchon'a verilen ve Souchon'un 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine Türkiye'nin savaşa girmesine sebep olan Almanca emrin[19] tercümesi ile dünya savaşına iştirakimizin ardından orduya ve millete hitaben yayınlanan bildiri ve Enver Paşa'nın orduya gönderdiği savaş emridir.

Hafız Hakkı Paşa, günlüğüne 16 Teşrînevvel 1330'da (29 Ekim 1914) *"Harp Nasıl Başladı?"* başlığı altında yazdıklarında Yavuz ile Midilli'nin Karadeniz'deki Rus hedeflerini bombalamalarına yolaçan emir hakkında önemli bilgiler vermekte, emri daha önce kasasında muhafaza ettiğini ama Enver Paşa'nın aldığını söylemektedir:

> *...Donanma kumandanına şöyle bir emir hazırlanmış idi:*
>
> *"Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hâkimiyetini kazanmak".*
>
> *Bu emir benim kasada duruyordu. Ancak icabında ve zamanında verilecekti. Bizim hareketimizden evvel Nâzır emri istedi. "Suşon'a vereceğim, kapalı bir zarf içinde.'Lâzım olduğu zaman emri aç!' diyeceğim" dedi.*
>
> *Ben şüphelendim. Rica ettim, dinlemedi.*
>
> *Halbuki iş büsbütün başka türlü olmuş ve Suşon kendisi Alman kafasıyla açmış, yapmış, etmiş bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selâmete çıkarmak için canla başla çalışmak lâzım.*

Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış Harekâtı'nı desteklemiş mi, yoksa karşı mı çıkmış idi?

Paşa'nın daha önce yayınlanan bazı telgraflarında harekâta evvelâ karşı iken sonradan taraftar olduğu anlaşılıyor; bu karar değişikliği günlüklerinde de görülüyor ama Hafız Hakkı Paşa bozgunun ardından başarısızlığın sorumlusu olarak Enver Paşa'yı gösteriyor!

Harekâttan önceki bazı raporlarında, meselâ 6 Eylül 1914'te *"İlkbahara kadar olan zamanı harpsiz geçirmeyi"* tavsiye eden Hafız Hakkı Paşa 29/30 Kasım'da da aynı görüşü ifade etmiş ama üç gün sonra fikrini değiştirmiş ve 3 Aralık 1914 tarihli raporunda bu defa *"Ruslar'ın sağ yanına saldırmanın kabil olduğunu"* yazmıştır.[20]

---

[19] Amiral Wilhelm Souchon'a (1864-1946) verilen emrin Genelkurmay Arşivi'nde (ATASE) bulunan orijinal nüshası, bu kitabın sonundaki albümde yeralmaktadır. Hafız Hakkı Paşa Almanca emri Türkçe'ye tercüme etmiş ve altına "Nâzır Paşa'nın emri ile yazılmıştır ve bizzat tarafımdan tercüme edilmiştir" diye yazıp imzalamıştır.

[20] Çeşitli askerî kaynaklarda yeralan bu raporların bir derlemesi için, Hasan İzzet Paşa'nın torunu Hasan İzzet Altınanıt'ın *"Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken. Sarıkamış"* (Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013), özellikle de sah: 117-121 arasına bakınız.

Paşa, günlüğünde meseleyi sadece Sarıkamış ile sınırlı tutmamakta, işi Batum'u Rus işgalinden kurtarmaya ve Kafkasya'ya girmeye kadar götürmektedir. Batum'a karşı bir harekâta ve askerin yürüyüşe geçirilmesine taraftar olmayan Bronsart Paşa'yı 16 Kasım 1914'te ikna ederek kendisi ile aynı görüşte bulunan Enver Paşa'nın da olurunu almış ve aynı gün Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya *yeni muzafferiyetler* konusunda bir telgraf göndermiştir.

Hasan İzzet Paşa, kış aylarında yapılacak olan böyle bir harekâta karşı çıkan ve Enver Paşa'nın *"Eğer hocam olmasa idiniz sizi idam ettirirdim"* dediği iddia edilen ve *sağlık sebepleri* gerekçesi ile görevinden alınıp Avusturya-Macaristan Ordusu nezdine Osmanlı Ordusu Askerî Murahhası tayin edilen kumandandır. Ama harekâttan önceki uyarılarına, meselâ 14 Kasım 1914'teki telgrafında yeralan *"...Bu mıntıkada iâşe ve cephanenin ikmali tasavvur olunamayacak kadar kesb-i müşkilât ediyor. Bilhassa bu iki mes'ele ile ordunun kısmen çıplak bulunması, bu kış mıntıkasında harekât-ı askeriyeye pek büyük tesir yapıyor"* şeklindeki hayatî uyarısına da kulak verilmeyecektir!

Hafız Hakkı Paşa günlüğünde sık sık *cür'et* ifadesini kullanmakta, *cür'etkâr davranmak gerektiğini* söylemekte ve *başarının yolunun cür'etten geçtiğini* yazmaktadır:

> *...Binaenaleyh, ümit var. Muvaffakiyet Allah'tan! Cür'et etmeyen kazanamaz* (25 Teşrînevvel 1330-7 Kasım 1914).

> *...vaziyetin hallini ancak cür'et ve şiddette görüyorum. Harp başlamadan evvel son derece ihtiyatkâr olduğum halde şimdi artık bütün şiddetle cür'etkâr davranmak lüzumunu hissediyorum ve bütün mantığımla ve zekâmla bu esası yürütmeye çalışıyorum ve hamdolsun yürütüyorum. ... Esasen, cür'etkâr kararlara Nâzır daima taraftar. ...Herhalde, Cenab-ı Hakk'a çok şükrettim. Kanaat-i vicdaniye ile doğruluğuna kanî olduğum kararlar aynen tatbik ve icra ettiriliyor* (3 Teşrinsanî 1330-16 Kasım 1914).

> *...O halde bu karanlık vaziyetten sevkü'l-ceyşçe, iâşece, siyasetçe ancak bir türlü çıkabiliriz: Cür'et ve şiddetle* (3 Teşrinsanî 1330-16 Kasım 1914).

> *...Serî ve şedîd olmak için asker taarruz mıntıkasının yanıbaşında istirahat etmiş olduğu halde, sabah aydınlığından birkaç saat evvel hareket etmek, ileri karakolları seher ile beraber basarak bütün gün taarruzu bitirmeye cür'et etmek ve durup dinlenmeden Oltu mıntıkasında az zamanda atlayıp Rus hatt-ı ric'atine Ruslar kaçmadan veya neticeli bir taarruz 11. veya 9. Kolordu'ya yapmaya vakit bulamadan biz Kars yoluna dönmeliyiz* (29 Teşrinsanî-12 Aralık 1914)

> *...12 Kânunevvel'de Sarıkamış-Kars hattına varacağım.*

Tarih-i İslam'ın yeni bir devresine girerken zat-ı âlilerinin dahi cür'et ve şiddetle hareket edeceğine emin idim". (5 Kânunevvel-18 Aralık 1914)

...Enver Paşa'ya yazdım: "Sırf piyade olmak üzere 9 tabur bolca makineli tüfek (beygir çok istemez) hemen Trabzon'a çekilmeli ve azamî olarak öbür gün İstanbul'dan hareket etmeli. Böyle buhranlı vaziyetleri cür'et halleder. Eğer cidden gayr-ı kabil ise bildiriniz". 16 Ocak 1915

Bu ifadeler Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış harekâtının mimarlarından ve dolayısı ile bozgunun sorumlularından olduğunu gösterirken Paşa sadece Batum'dan, Kars-Ardahan hattından, vesair yerlerden değil, Kafkasya'dan da bahsetmekte ve askerlik tarihinden bir de örnek vermektedir; Napolyon Bonapart'ın 1796'daki İtalya seferi:

Ordu sür'atle taarruzla Kars-Ardahan hattını tutmak muvaffak olursa orada Ruslar'ın birçok erzakını da bulur. Oradan firar edecek olan Rus ahalinin bırakacağı kışlık zahire de ayrıca üzerine caba! Askerin iskânı, ..., herşey daha kolaylaşır.

Binaenaleyh ordu sür'atle taarruz etmeli ve behemahal şu bir-iki ay içinde, yani memleket erzakı bitmeden Kars-Ardahan-Batum'u zapta çalışmalıdır. Tarafeyn ordularının vaziyetince bu pek kabildir....Napolyon'un aç ve çıplak askerlerine İtalya'yı gösterdiği gibi biz de Kafkasya'ya girmeliyiz (30 Teşrînevvel-12 Kasım 1914).[21]

Bütün bu hayaller, emeller ve mücadeleler *"Şark'ı sefaletten kurtarmak"* içindir ama muvaffak olunamaması hâlinde *"Türkler'i ve İslam'ı uzun bir esaret beklemektedir"*:

...Biz kazanırsak başımız dik olarak 30-40 sene sulh içinde göstereceğimiz faaliyet ile bütün Şark'ı sefaletten kurtaracağız. Biz batarsak yüz milyonlarca zeki, masum şarklılar, Türkler, İslamlar uzun esaret ve sefalet devirleri geçirmeğe mahkûm olacaklardır. Allah âdildir, maksadımız pek büyüktür, azmimiz mezîddir, tedâbirimiz mümkün olduğu derecede ..... iyidir. Bi-

[21] Napolyon Bonapart, askerlerine İtalya'yı gösterdiği ve Hafız Hakkı Paşa'nın da sözünü ettiği konuşmayı 27 Mart 1796'da yapmıştır ve dünya askerlik tarihinin en meşhur nutuklarından olan konuşma şöyledir:

"Askerler! Çıplaksınız ve fena beslendiniz! Hükümet sizlere çok şey borçludur ama hiçbirşey veremez. Bu kayalıkların arasında gösterdiğiniz sabır ve cesaret şâyân-ı takdirdir fakat sizlere tahammülünüzden dolayı şan yahut ihtişamlı bir netice kazandırmayacaktır. Benim arzum, sizleri dünyanın en verimli yerlerine götürmektir. Zengin vilâyetler ve büyük şehirler sizin gücünüze bağlı olacak, oralarda şeref ve servet bulacaksınız. Sizler, İtalya'ya giden askerler! Cesareti ve sebatı arzu ediyor musunuz?"

naenaleyh muvaffakiyetimiz emindir (5 Kânunevvel-18 Aralık 1914).

Hafız Hakkı Paşa'nın doğru çıkan tek hayâli, maalesef işte budur: Yenilgi ve yenilgiden sonra gelen uzun esaret ve sefalet dolu günler...

Dikkat edildiği takdirde, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya üzerinde artık tek bir bağımsız Müslüman memleketin kalmadığı, ya işgale uğradıkları yahut Hristiyan dünyasının esareti veya himayesi altına girdikleri görülecektir!

Hafız Hakkı Paşa, uğradığı büyük bozgundan sonra bile hâlâ Şark Cephesi'ne asker sevkini ve münasip bir zamanda yeni bir harekâta başlanmasını istemektedir.

22 Ocak 1915'te Hasankale'den Enver Paşa'ya gönderdiği ve günlüğünde de yer verdiği telgrafında *"...Bu devlete Kafkasya, Rumeli'nden alıncak parçaya nisbeten yüz defa daha mühimdir. Devletin Kafkasya'yı ihmal ederek yine Rumeli'ye ehemmiyet verilmesi Kanunî devrinden beri başlayan felâketleri temâdî ettirmek demektir"* diyerek Kafkasya'ya kendi memleketi olan Balkanlar'dan bile daha fazla önem verdiğini söylemekte ve bir *istilâ ordusu* hazırlanmasını son derece lüzumlu gördüğünü ifade etmektedir!

Paşa, aynı telgrafında çok önemli bir bilgi vermekte ve *"...son ay içinde meydan muharebeleri dahil olmak üzere 30.000 şehid gömdüğümüz topraklarda..."* sözleri ile harekâtın o âna kadar kaç cana mâlolduğunu yazmaktadır.

Günlüğün özellikle son sayfaları, Hafız Hakkı Paşa'nın bozgundan sonra yaşadığı ruh hâlini mükemmel şekilde aksettirir mahiyettedir.

Paşa, uğranan mağlubiyete rağmen benzer bir harekât ile Kafkasya'yı günün birinde istilâyı hâlâ hayal etmektedir ama artık ruhî bakımdan çökmüş gibidir. En ufak bir hataya bile tahammül gösterememekte, etrafını kasıp kavurmakta, asker kaçaklarının idam edilmesini ve her gün daha fazla kaçağın idamını istemekte, subayları divan-ı harbe göndermekte, askeri öldüresiye dövmekte, birliklere verilen ekmeğin satıldığını öğrenince satan askerin kafasını taşla ezip kasatura ile gözünü parçalamakta ama aynı günlerde *askerin kışın can sıkıcı günlerini çabuk geçirmesi ve bilhassa hastaların eğlenmesi için* İstanbul'dan bir sinema kumpanyası istemektedir![22]

Kafkasya'ya karşı istilâ hevesi içerisinde bulunmasına rağmen, arada bir bunun mümkün olamayacağını düşünmekte ve yenilginin sebebi

[22] Paşa'nın sinematograf kumpanyası talebi: BOA 6 Ra 1333, Dosya No: 27, Gömlek No: 64, Fon Kodu: EUM.VRK.

olarak *yetişmemiş milleti* göstermektedir:

> *...Ah millet, millet yetişmemiş, olmaz. Böyle yetişmemiş milletle cihangirlik sevdaları boştur. Şu harpten inşallah hayırlısıyla çıkalım da herşeyden evvel bunu yetiştirelim. Bu pislik, pis kokular yüzünden mütemadiyen içim bulantım devam etti. Kapalı kızak da bunu arttırdı. Bu akşam bari hastalanmasam* (8 Kânunsanî-21 Ocak 1915).

Ve, Hafız Hakkı Paşa'ya göre mağlûbiyetin asıl sorumlusu Enver Paşa'dır:

> *...Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin* (3 Kânunsanî-16 Ocak 1915)

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki bazı yazışmalardan ve Sarıkamış'ta bozgunu bizzat yaşamış ve Ruslar'a esir düşmüş olan Şerif İlden'in hatıralarından, Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerinin mevcudiyetinden haberdar olunduğu, hattâ devletin bir ara günlüklerin peşine düştüğü anlaşılıyor.

Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in Paşa'nın vefatından hemen sonra, 7 Şubat 1330'da (20 Şubat 1915) Erzurum Vilâyeti'ne *mahrem* kaydıyla gönderdiği telgrafta *"Merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kırk sahifelik hususî bir muhtırası var imiş. Bu muhtıra postaya mı tevdî edilmiştir, yoksa nezdinizde mi hızfediliyor?..."*[23] denmekte, hemen ertesi gün yine Erzurum Vilâyeti'ne gönderilen bir şifrede de *"Şehid-i muhterem Hafız Hakkı Paşa'nın ailesine ait hususî evrakın sâir eşya-yı hususiyesiyle beraber nâm-ı acizîye irsâli ailesinin müracaatı üzerine rica"*[24] olunmaktadır.

Günlüklerin mevcudiyeti Köprülü Şerif Bey'in kitabında da geçmekte ve Şerif Bey, Hafız Hakkı Paşa ile Enver Paşa arasında vârolduğunu söylediği ihtilâftan bahsederken *"...eğer doğru ise, Hafız Hakkı merhumun verese-i mübeccelesi nezdindeki hatıratı bu mühim noktayı isbat edebilirmiş"* demektedir.[25]

Talât Bey, Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerini ısrarla neden istiyordu? Talep acaba Paşa'nın ailesinden mi gelmişti, yoksa İttihad ve Terakki erkânı kader arkadaşları Hafız Hakkı Paşa'nın aleyhlerinde birşeyler yazmış olmasından endişe mi ediyorlardı? Şerif Bey de günlüklerden ve hattâ muhteviyatından nasıl haberdar olmuştu?

Bu soruların cevaplarını maalesef bilemiyoruz...

Paşa'nın yayınladığım günlükleri bir sûretle Hafız Hakkı Paşa'nın

---

[23] BOA, 5 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 48, Fon Kodu: DH.ŞFR.

[24] BOA, 6 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 54, Fon Kodu: DH.ŞFR.

[25] Şerif Köprülü, *"Sarıkamış"*, sah: 91.

hanımı Behiye Sultan'a intikal etmiş ve bana bundan 15 sene kadar önce, yani kaleme alınmasından 80 küsur yıl sonra o kanaldan ulaşmıştır.

Osmanlı Arşivleri'nde, Hafız Hakkı Paşa ile alâkalı evrakı tararken devlet erkânı arasındaki tuhaf bir kavgaya, Hafız Hakkı Paşa ile Bağdat Valisi meşhur şair ve yazar Süleyman Nazif Bey arasında çıkan ve 14 Ocak'tan 1 Şubat'a kadar devam eden ama şimdiye kadar gözlerden kaçmış olan şiddetli münakaşaya tesadüf ettim.[26]

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa, 14 Ocak 1915'te Erzurum, Van, Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır, Halep, Sivas, Musul, Ankara, Konya ve Trabzon vilâyetlerine bir telgraf gönderir: Seferberliğin ilânından itibaren mülkî memurların da askeriyeden verilecek emirlere kayıtsız şartsız uymaya mecbur olduklarını söylemekte ve bu emrin, yani telgrafın tebliğinden itibaren gerek kendisi, gerekse menzil müfettişliği ve kolordular tarafından verilecek emirleri yerine getirmede zerre tereddüt gösteren mülkî memurların her ne rütbede olurlarsa olsun askerî mahkemeye sevkedilecekleri ihtarında bulunmaktadır.

Sadece Üçüncü Ordu Kumandanlığı'nın salâhiyet bölgesi içerisindeki vilâyetlere çekilmesi gereken telgraf yanlışlıkla o bölgeye dahil bulunmayan Bağdat'a da gönderilir; Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey telgrafa tepki gösterir ve Paşa'ya oldukça sert bir cevap verir: Bağdat Vilâyeti'nin mülkî olarak Dahiliye Nezâreti'ne, askerî bakımdan da Irak Umum Kumandanlığı'na bağlı olduğunu hatırlatmakta, *"Sizden emir almam"* demekte, Paşa'nın telgrafının *altı satırlık bir tehdit ve aşağılama* olduğunu söyleyip iade etttiğini ifadeden sonra *"Saygı görmek istiyor iseniz saygı göstereceksiniz"* diye yazmakta ve yer yer daha başka ağır ifadeler kullanmaktadır.

Kıyamet, Süleyman Nazif'in bu telgrafı üzerine kopar; Hafız Hakkı Paşa etrafı ayağa kaldırır, Harbiye Nâzırı Enver Paşa 25 Ocak 1915'te Dahiliye Nâzırı Talât Paşa'ya resmî bir yazı gönderir, Süleyman Nazif'in *gaflet ve tegafül gösterdiğini* söyler ve divan-ı harbe çıkartılarak cezalandırılmasını ister!

Vaziyetin giderek karışık hal alması üzerine, Dahiliye Nâzırı Talât Paşa aynı zamanda meşhur bir edip olan valisinin askerî mahkemede yargılanmasına mâni olabilmek maksadıyla devreye girer ve 26 Ocak'ta Süleyman Nazif'e bir telgraf gönderir. Telgrafında *"Bu şekilde bir cevap yazmamanız muvafık olurdu"* demekte ve Süleyman Nazif'ten Hafız Hakkı Paşa'ya gönlünü alacak birşeyler yazmasını istemektedir.

Talât Paşa'nın talebini yerine getiren Süleyman Nazif'in Hafız Hakkı Paşa'ya 30 Ocak'ta bir tarziye telgrafı gönderdiği, Talât Paşa'ya aynı

[26] Tartışma ile ilgili yazışmalar ve arşiv referansları, bu kitabın *Belgeler* bölümünde 8 ie 16 numaralar arasındadır.

gün yazdığı bir başka telgraftan anlaşılıyor. Süleyman Nazif, Talât Paşa'ya çektiği telgrafta tarziyede istemeye istemeye bulunduğunu ifade edip *"Bu sahife kapatılmıştır"* demektedir ancak Erzurum'a, Hafız Hakkı Paşa'ya yolladığı tarziye metnini Devlet Arşivleri'nde bulamadığım için nasıl bir ifade kullandığını bilemiyorum.

Talât Paşa, Süleyman Nazif'in telgrafının hemen ertesi günü, 31 Ocak 1915'te bu defa Hafız Hakkı Paşa'ya bir telgraf gönderir: Süleyman Nazif'in tazir metnini okuduğunu söyleyip Hafız Hakkı Paşa'dan bununla yetinmesi ve vaziyetten Enver Paşa'yı da haberdar etmesi ricasında bulunmaktadır.

Konu ile alâkalı son belge, o sırada Hasankale'de bulunan Hafız Hakkı Paşa'nın 1 Şubat 1915'te Talât Paşa'ya yolladığı ve Süleyman Nazif hakkında ağır ifadeler kullandığı cevabî telgraftır. Hafız Hakkı Paşa, *"ahlâksız herif"* diye bahsettiği Süleyman Nazif'in *bir dakika bile işbaşında kalmasına vicdanen razı olmadığını* söylemekte ve *"Cevap vermeyeceğim"* demektedir.

Bu hadise, yüksek mevkilerdeki bazı devlet görevlilerinin büyük bozgunun hemen ardından içerisine girdikleri ruh halinin ve felâket sırasındaki garip davranışlarının tuhaf bir örneğidir.

Kitapta Sarıkamış bozgununa ait fotoğraflara yer vermemiş olmam okuyucunun dikkatini çekebilir...

Arşivlerimizde, özellikle de Genelkurmay Arşivi'nde Sarıkamış'ta çekilmiş fotoğraflar ve görüntüler herhalde mevcuttur ama henüz yayınlanmamışlardır. Sarıkamış'ı konu alan hemen bütün çalışmalarda, Ruslar tarafından çekildiği söylenen bir askerî arşiv filminden alınma hep aynı ve maalesef bozuk görüntülü kareler kullanılır.

Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerini yayınlarken Sarıkamış bahsinde resimden ziyade şimdiye kadar meçhul kalmış olan metne önem ve öncelik verdiğim için, arşivlerde görüntü arayışına girmedim ve Sarıkamış görüntüleri arşivlerimizde şayet mevcut ise, ben de günün birinde yayınlanmalarını bekleyenler arasındayım.

Okuyucuyu bundan tam bir asır öncesinin Sarıkamış'ına, Allahüekber Dağları'nda bize onbinlerce şehide mâlolan metrelerce kara, bitmek bilmeyen ve her ânı canlar alan tipilere ve Mehmetçiği aniden bastıran uykunun ardından haksız bir ölüme götüren uğursuz ayazlara uzanan zor ve kahredici bir yolculuğa çıkarmadan ve Sarıkamış'ta şehid düşen onbinlerce askerimiz ile harekâtın hatâları ve sevaplarıyla artık tarihe mâlolmuş bütün kumandanlarını rahmetle yadetmeden önce, iki teşekkürüm var:

Sultan Abdülmecid'in torun çocuğu olan, kendisinde bulunan hanedana ait birçok evrak ile beraber Hafız Hakkı Paşa'nın hanımı Behiye Sultan'ın bu kitapta yayınladığım mektuplarını da bundan seneler önce tarafıma hediye etmiş olan Melike Osman Giraudy *"Hanımsultan"*ı (İstanbul 1923-Nice 2007) rahmetle ve Nice'deki eski güzel günleri hasretle hatırlıyorum.

Diğer teşekkürüm ise, Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerini edinmemi ve böylelikle de tarihimizin en büyük hüzünlerinden olan Sarıkamış faciası ile ilgili bu son derece önemli metnin ortaya çıkmasını sağlayan aziz dostum Seyit Ali Kahraman'adır.

Murat Bardakçı
Aralık 2014, Teşvikiye

GÜNLÜK

13 Teşrînevvel 1330- 10 Kânunsanî 1330
(26 Ekim 1914 - 23 Ocak 1915)

Paşa, günlüklerini yazarken Rumî tarih kullanmış, Rumî tarihlerin yanında yeralan parantez içerisindeki Milâdî tarihler tarafımdan ilâve edilmiştir. Metinde kelimeler arasında köşeli parantez içerisinde ve siyah dizilmiş olan sayılar kitabın sonundaki tıpkıbasımın sayfa numaralarıdır.

BİRİNCİ DEFTER

[1] HARB-İ UMÛMÎ'NİN MUHTELİF SAFHALARINA AİT HATIRALARIM

[2] Almanya Karargâh-ı Umumîsi'ne azimet:

13 Teşrînevvel sene 1330 Pazartesi, saat 7.44 İstanbul (26 Ekim 1914)

Almanya'dan almaya çalışmak üzere ordunun ısmarlanmış veya müzakerede bulunan ihtiyâcâtı (muhtelif şuâbâtın verdiği resmî pusulaları bizim kanlı Balkanlar'ın şimal eteğindeki Tırnova'da 14 Teşrînevvel 1330 sabah saat altıda yazıyorum. Vagon içinde):[27]

13/14 gece (26/27 Ekim 1914 gecesi)

[10] Balkanlar'ı geçiyorum. Büyük demir yürekli babalarımızın, mukaddes kemikleriyle yükselen, hâlâ bu karanlık gecelerde mübarek ruhları uçuşan koca Balkanlar'ı görmek için sabahleyin erken uyandım. Şipka'da rediflerden, müstahfızlardan mürekkep bir ordu ile Türk kahramanlığının büyük misalleri gösterilen bu kanlı geçidi sisler arasında seçmek pek kolay değil idi. Saat altıya doğru büyük kartal gibi dik kayaları, korkunç ormanlarıyla biraz görebildim.

★

Yukarı Tırnova! Burası fabrikalarıyla, muntazam evleriyle, bayağı, Avrupa'nın fabrikalı küçük kasabalarına benzemiş. Aferin Bulgarlar'a. Bizim Kastamonu'da, Antalya'da, deniz kenarında her türlü tabii kolaylıklara rağmen yapamadığımız, yapmaya azmetmediğimiz işleri burada Balkanlar'ın şimal eteğinde yapıvermişler.

Aşağı Tırnova. Ekilmemiş, işlenmemiş bir tarla yok. Bazı tarlalarda gübreler bile muntazam atılmış. Evleri artık klübe değil; taştan, kiremitten, yaşayan ve yaşatan mesut yuvalar.

İşte insanlar, devletler ancak böyle çalışır, bu neticelere erişirse

[27] Buradan itibaren beş sayfa boyunca Almanya'dan talep edilen silâh, mühimmat ve askerî malzemenin listesi yeralıyor. Hafız Hakkı Paşa'nın günlüğü ile alâkalı olmayan listeyi metne almadım.

yaşar. İnsanca, namus ve şerefiyle yaşamaya hakkı olur. Vatan .....ı millî istiklâlin terakki, ... büyüklüğü ancak o vatanda, o bayrak altında hakikî bir saadet temin etmekle artar, kuvvetlenir.

Yoksa, sefalet yalnız maddiyatı değil, maneviyatı da söndürür. Bizim asırlık tarih-i ıslahatımız buna en büyük şahittir.

[11] Üçüncü Sultan Selim zamanında ıslahata kışlalardan başladık. Selimiye kışlası hâlâ bütün azametiyle Marmara kıyılarında duruyor. Fakat işte o kadar. Cansız, ruhsuz bir taş yığını!

Sultan Mahmud Almanya'ya şanlar kazandıran Moltke ile canla-başla çalışır. Milletsiz bir ordu yapmak Moltke'nin de elinden gelmiyor.

İstanbul'da padişahın gözü önünde gece gündüz çalışarak büyük ümitler uyandıran ordu Moskof ordusuyla altı saatlik bir muharebe neticesinde perişan olup gidiyor.

Sultan Mecid zamanında Fransızlar ve İngilizler ile Kırım'a giriyoruz, Sivastopol'u alıyoruz fakat Anadolu istilâya uğruyor. Bütün ıslahat fermanları milletin yükselebilmesi esasına dayanmadığı için çöküyor.

Sultan Aziz yüz milyonluk borçla saraylar yapıyor. İngilizler['den sonra] cihanda üçüncü derecede kuvvetli donanma yapıyor. *"Millet, millet dediğin bu hayvan herifler değil mi? Herşeyden evvel ordu donanma!"* diyor. İnsansızlıktan o bütün donanma Karadeniz'de Tuna'da bed-nâm oluyor, ordu kötü ellerde perişan oluyor. Son Balkan Harbi millî mevcudiyetini anlamamış bir kitlenin hamiyetsizliğini pek kanlı olarak gösteriyor.

Yaşamak için kuvvetli olmak lâzımsa, yaşamak için kuvvetli bir ordu, kuvvetli donanma lâzımsa bu yeni ordu, bu yeni donanma için fikren, iktisaden kuvvetli bir millet lâzımdır.

[12] İstanbul'dan Edirne'ye kadar yüzlerce kilometre arazi çöl halinde. İki taraf deniz, aradan demiryolu geçiyor. Avrupa'nın taşan ve mütemadiyen şarkı .....yan medeniyet ateşi ile Boğazlar arasında kalan bu kıt'ada olsun biraz hayat başlamazsa, İstanbul civarında olsun biraz fazla saban işlemez, biraz .....-i hayat görülmez ise, zavallı Anadolu'da ne olur.

Anadolu'da demiryolları yapılacak, limanlar yapılacak. Evet, herşey olacak, istikbalin parlak hülyalarını bakalım da bu kerre de denizler arasında kalan, içinden demiryolları geçen yerleri olsun canlandıralım. Yoksa emin olalım, ki sefaletle beli bükülen insanlardan kuvvetli bir ordu yapılamaz. Ne yapmalı, yapmalı, milletin fikrine nûr, hayatına cilâ, koluna kuvvet vermeli. Bir siyasî muvaffakiyet için iki-üç ay içinde üç-beş milyon lira sarfından çekinmemelidir. Orduyu seferber etmek için her türlü istidâdı yapıyoruz da, neden her köyde iyi bir mektep açmak, her köye yeni hayat, yeni harman makinesi vermek, mühim yolları bir an evvel açmak, uzak yerleri[n]

mahsulâtı[nı] otomobillerle nakletmek için büyük himmetler gösteremiyoruz?

Acaba milletin fikren, iktisaden yükselmesi Adalar'ı almaktan daha elzem midir? Acaba bugünkü sermayenin iki-üç misli artması bir harp kazanmaktan daha kıymetsiz midir?

Bizim milletin yükselmesindeki ehemmiyete kavî imanımız olmadıkça her türlü siyasî muvaffakiyetlerin, buz üstüne yazılan **[13]** yazıların geçici olacağına eminim.

14 Teşrînevvel 1330 (27 Ekim 1914)

Rusçuk'a yanaştık. İstasyonlarda başlarında kuşak gibi renkli sarık görü[nü]yor, Türk delikanlıları görünmeye başladı. Ruscuk'ta yeni kiliselerin yanında zaferli günlerimizin hazin şahitleri olan eski camiler görünüyor. Bulgar polisinin dediğine göre Ruscuk'un yarısına yakın ahalisi Türk Müslüman.

Ne kadar gariptir; biz beş asır Tuna boylarında kaldık, şimdi el'an bütün eski medeniyetler, beş yüz bin Türk, Tuna boylarında duruyor da farkında olmuyoruz. Sonra, Makedonya'da darmadağın yedi-sekiz yüz bin Bulgar yaşıyor. Bütün cihanda Bulgar'ın nâmına kıyametler kopuyor. Fakat ne desek boş. Bulgarlar'da milletin özünde başlayan gayret o kadar ilerlemiş ki, artık Bulgaristan'da cihanı taşıyor. Servet artıyor. Buğday, arpa, un, şalgam, odun, peynir. Her türlü ihracat her sene yükseliyor. Nüfusu artıyor, ilim artıyor, servet artıyor. Fikren, iktisâden bu kadar yükselen bir millet elbette ki hâriçde iş görmek ister ve bu onun hakkıdır.

Bir zaman bize de milyarlar getirecek olan güzel topraklarımızı böyle süreceğiz. Ne zaman Anadolu'da ve İstanbul'da yüzlerce Türk **[14]** milyoneri olacak, ne zaman bizim de buğdayımız, unumuz, her türlü mahsulâtımız her sene taştıkça taşacak; ne zaman biz harice muhtaç olmaktan başka fikirlerimizle harice yardım edeceğiz, ancak o zaman hariçteki kardeşlerimizi kurtarmak hak ve kudretini kazanmış olacağız.

Tuna! Ormanlıklı adaları, sakin, azametli cereyanıyla mazînin bütün şanlı vekayîiyle kalbe hürmet ilka eden koca nehir! Türk'ün şimaldeki en tabii hududu! Türkler'in Avrupa'da âb-ı hayatı! Seni biz bırakmayacaktık fakat gittikçe özü kuruyan bir ağaç gibi dallarımız,budaklarımız kendiliğinden kopmaya başladı. Hastalığı dallarda sandık, bilmeyerek lüzusuz yere baltaladık, lüzumsuz yere çırpındık, çırpındıkça kırıldık. Şimdi evet, belki şimdi hastalığımızı anladık, içimizde pek kuvvetli hayat saklı duran özü tedaviye başladık. Hiç olmazsa başlamak lüzumunu duymaya başladık. Bir kere bugünü evlâtlara okutalım, bir kere elimizdeki tarlaları canlandıralım. Çok değil, milletimizin onda birine Türklük kuvvetini, millî vicdanı hisset-

tirelim, o zaman biz yine geleceğiz. Büyükbabalarımızın atlarını sulattığı o Zemzem suyunla biz de yüzlerimizi, gözlerimizi yıkayacağız.

★

Hizmetime bakan Bulgar polisine on kuruş bahşiş verdikten sonra öğlene karşı Yergöğ[ü'n]e geçtik. Romanya pek işlenmiş bir toprak. İstifade edilmeyen bir karış toprak görünmüyor. Tarlaları resim tablosu gibi muntazam işlenmiş. Ormanlardan odunlar muntazam kesilmiş, **[15]** muntazam istif edilmiş. Yeni ormanlar muntazam yetişebiliyor. Her işte bir ilim, bir fikir, muntazam himmet görülüyor.

Almanya'nın Romanya Ateşemiliteri ile ahvâle dair konuşmadan netice:

1 - Romanya bugün tamamen Rus taraftarıdır. Bratianu[28] zayıftır. Maliye Nâzırı Ruslar'ı tutuyor.

2 - Bizim Osmanlı cephanesini geçirmiyor, Rus cephanesini geçiriyor. Sebeb olarak *"Onlar bizim dostumuzdur. Biz Transilvanya'ya yürüse idik Türkiye bize ilân-ı harp edecekti. Onun için onlara cephane geçiririz, size geçirmeyiz".*

3 - Birkaç adi gazete müstesna olmak üzere mühim gazetelerden hiç biri elde edilememiştir. Adevarul gazetesi bir milyon mark verildiği halde -herifler Ruslar tarafından daha fazla doyurulmuş olduğundan- kabul etmemiştir.

4 - Romanya'lılar Transilvanya'yı istiyorlar, şimdilik Baserabya'yı istemiyorlar. Transilvanyanın zaptı adeta bir mfkûre-i milliye olmuştur.

5 - Gazeteler hep Ruslar'ın zaferini, Almanlar'ın felâketini, Türkiye'de dahilî ihtilâlleri yazıyor, yani uyduruyorlar. Meselâ bizim için Edirne['de] ihtilâl çıkmış, çaylâk asker ayağa kalkmış.

[16] İstanbul'da pek büyük bir içtima olmuş. Sultan Hamid'e gitmişler, *"Bizi Alman boyunduruğundan kurtar"* diye bağırmışlar; Enver Paşa'yı, Alman Sefiri'ni tehdit etmişler, Beyoğlu'nda Alman zâbitlerine taş atmışlar.

Bu, bir günlük havadis.

Gazeteler Ruslarca kazanılmış olduğundan tekzip filân hep boş!

Binaenaleyh biz Ruslar ile harp eder de Almanlar kadar muvaffak bile olur isek yine burada bizim felâketimiz haberlerinden başka bir şey duyulmayacak. Rus filosunun bir kısmını batırsak, diğer kısmı günün birinde Sivastopol'dan Köstence'ye gelse bizim yaptığımız bütün tesîr-i manevî tersine dönebilecek.

Romanya ateşemiliteri diyor ki, *"Savof,*[29] *Alman Karargâh-ı*

[28] Romanya'da 1909 ile 1927 arasında beş defa başbakanlık yapan Ion Bratianu (1864-1927).

[29] Balkan Savaşları'nda Çatalca'ya kadar gelen Bulgar Ordusu'nun başında bulunan ve iki defa savunma bakanlığı yapan Bulgar general Mihail Savof (1857-1928).

Umûmîsi'ne bir zâbit göndermiş, hemen harplere, taarruza hazır imiş. Gizli seferberlik yapıyor".

Gizli seferberlik yalan olduğu bizim gözlerimizle gördük. Demiryol boyunca birçok talim eden kıt'at gördük ki mevcutları ..... Seferberliğe ait hiç bir şey yok.

[17] Alman ateşemiliteri de diyor ki, *"Eğer Bulgarlar beraber olursa Türkiye hareket etmeli".* Ben öteden beri bunu olmalı diyorum. Fakat beraberce ilân-ı harp etmeliyiz. O halde cephane noksanının da bir ehemmiyeti yoktur. Çünki bir ay içinde Sırplar ezilir, Avusturya ve Almanya'ya doğru yol açılır. Yoksa aksi halde Romanya yolu büsbütün kapar ve cephanesiz kalmak ihtimali artar.

★

Alman ateşemiliteri *"Macaristan'daki cephane ve hayvanlarımızı Bulgar bayraklı bir gemi ile geçirmek tecrübesi yapalım"* diyor. Bence şüpheli birşey.

15 Teşrînevvel (28 Ekim 1914)

Macaristan dahilinde muharebenin hiçbir eseri görülmüyor. Gençler (..... .....) bol. Tarlalar kâmilen sürülüyor. Yalnız, Arad İstasyonu'nda bir ihtiyat neferine rast geldik ki Galiçya'da yaralanmış, iyi olmuş. Şimdi dönüyor. Askerin elbisesi gayet yeni ve mükemmel.

Bugünkü resmî malûmat: Muvaffakiyâttan bahsetmekle beraber meydan muharebesinin neticesi yine şüpheli. Hattâ, Lehistan cihetinde Ruslar'ın ..... cihetine yeni kuvvetlerle geçtiğini söylüyor ki, eğer Almanların ric'ati mahsus bir yalanla değilse iyi alâmet değil. Herhalde bu cihette ak ile kara bir haftaya kadar belli olur.

[18] Saat 1.25: Budapeşte'ye geliyoruz. İstasyona yakın bir fabrikanın büyük dairesinde Salib-i Ahmer bayrağı sallanıyor. Büyük mağaza binasının yanında süngülü bir nefer duruyor. İstasyonun demirleri üzerinden aşan büyük köprü altında da bir nefer. Yolda gelirken pek az yerlerde böyle nöbetçi gördük. Ancak, üç-dört yerde. Macarlar bizim kadar kuvvet sarfetmiyorlar. ..... meselâ, Anadolu'da birçok jandarma taburlarını toplamaya .....

İstasyonda bazı yataklı vagonlarla eşya vagonları üzerinde Salib-i Ahmer işareti var.

İstasyon ağzında tam trenden inilecek yerde birkaç yüz ..... birbiri üzerine muntazam .... işareti neferler, çavuşlar, zâbitler.

Cenuptan, Sırp tarafından olacak, bir tren geldi. Beş-on yaralı zâbit var. Yaralıların ikisi zahmet çekiyor. Öbürlerininki pek hafif, elinde, kolunda.

Böyle eli sarılı birçok zâbitler şehirde de geziniyor. Bilmem ki, bu

kadar bir yara ile avunmak bir zâbite şeref verir mi? Bir harbi neticelendiren en büyük kuvvet zâbit kuvvetidir. Onu azaltan kuvvetle devletin muvaffakiyetine bir darbe vurmuş olur. Tamamen vazifesini yapamayacak kadar ağır, bence uzun müddet tedaviye muhtaç, esaslı tedavi olmazsa sakat kalır ve vazifesi başında tedavisi gayr-ı kabil olanlardan başka bütün yaralıların vazifeleri başında kalması **[19]** namus ve selâmet-i vatan icabıdır.[30]

Yaralıların çoğunun yüzleri güneşten, rüzgardan, soğuktan yanmış. Elbiseleri Avusturya zâbitlerinin o şık elbiseleri eskimiş. O kadar eskimiş ki, bir yaralı zâbitin kolu epeyce yırtılmış. Kimbilir belki bir kurşun, belki bir çalı, belki bir süngü yırtmış. Belki de yarayı sarmak için doktorlar kesmiş.

Zâbitlerde de askerlerde de daha lâubalilik girmiş. Göğüslerde düğmelerin bazısı açık, bazılar daha gevşek! Selâm yine olmakla eski sertlik azalmış. Harp bu insanların elbisesini de, teçhizatını, sinirlerini de bir kat daha yıpratır ve ancak harbin bütün bir cereyân-ı tesirâtına rağmen zapt u rabtını kuvve-i maddîye ve manevîyesini zinde tutan bir ordu sonra galip gelir.

Bütün bu bir ayda eşyanın, teçhizatın ve insanların yerini doldurmak için millette ne kadar bitmez tükenmez menâbî olmalıdır. Her gün mahvolan yüz binlerce cephaneyi, binlerce teçhizatı hemen ikmal etmek, her gün ölen binlerce neferlerin yerine ..... vatan için canını feda eden gençler gönderebilmek, herşeyden evvel milyonlarca insan kitlesinden mürekkep idare edecek zâbitleri yetiştirmek!

Bütün bunları en iyi yapmak için milletin maddî ve manevî azamî bir kabiliyete mâlik olması lâzımdır.

[20] Napolyon bir asır evvel harpte kazanmak için birincisi para ikincisi para, üçüncüsü para! lâzım olduğunu söylemiş idi. Bugünkü harp dahi o parayı istiyor. Hem de o paranın gayet iyi idare edilmesini istiyor. Herşeyden ziyade her fedakârlığı ifâya kadir; yalnız ölecek değil, o insanları ölüme sevkedecek kavî ve sağlam terbiyeli bol bol evlâda pek malik olması lâzımdır.

Para bize de harp için pek lâzımdır. Dönünce bizim hükümetin altın ihracını menetmesi için söyleyeyim.

16 Teşrînevvel sabah,
Elbe Nehri boyunda.
(29 Ekim 1914)

Koca nehir iki taraftan ormanlığa dik sırtlar arasından akıyor. Herhalde bir ucundan uçurumlar, bataklıklar, seller yayan bu yerler

[30] Metnin kurşun kalemle olan bu kısmında bazı kelimeler satır aralarına yazıldığı ama hangi kelimeden sonra geldkleri gösterilmediği için son cümleden mânâ çıkmıyor. Kelime sırası başka türlü olabilir.

nasıl cennete çevrilmiş. Elbe'nin her iki tarafı zarif pa[r]ke taşlarından rıhtımlar, yahut yemyeşil ..... ne bir çamur, ne bir batak yok. Bizdeki gibi nehirler keyfine akmıyor. Hastalık, sefalet, çamur [yok]. Küçük kanallar, ince büklümlerle yan tarlalara hayat saçıyor ve tâ o kayaların tepesine güzel, temiz ..... çıkıyor.

İstanbul'un harap kâşaneleri gibi bir fakir klübesi bile yok. Her ev kâgir, beyaz duvarlı, yeşil pancurlu. Bahçelerinde, evlerinde, tarlalarında hep hayat ve saadet parlıyor. Kayaların üstündeki topraklara bile el değmiş, uçurumdaki ormanlarıyla düzeltilmiş. Almanlar'm bu aziz vatanının bir karış yeri yok ki gayet büyük bir himmetle işlenilmemiş olsun. Kesilen ormanların yanında gençler büyüyor. **[21]** Hem daha kuvvetli, daha sık büyüyüp insan dağından, taşından, ormanından, tarlasından anlıyor ki, burada hayat gittikçe artıyor, yükseliyor. ..... bu kadar büyük bir gayret ve muhabbetle çalıştığı, bezediği bu güzel yerlere alâkası, merbutiyeti ne kadar kavî olur. Hayatını bütün varlığıyla çalıştığı, bütün kuvve-i hayatiyesini sarfettiği bu yeşil vatanın üstüne düşman ayağının tozu değmesin diye elbette her Alman can verir. Ancak maddeten ihmal edilen vatan, mânen de ihmal edilir.

Yanımda Bronsart Paşa'nın yaveri Fişer, hemşiresine görüşmek için bir mektup yazıyor. Fişer'in kızkarındaşı bakteriyoloji tahsil etmiş, bilgisini artırmış. Stuttgart'ta büyük bir bakteriyoloji müessesesi açmış, şimdi ordu için çalışıyor. Bu halde Türk kadınlara yalnız ev hizmetçiliği veren kara cahillerden iğreniyorum, nefret ediyorum. Ben eminim ki beşeriyet ancak bir nısfı diğer nısfına tamamen müsavî saydığı zaman mesut olacaktır. Ben eminim ki Türklük ve İslamlık, kadınlarına insanlığa mahsus bilumum hakları ver[me]dikçe hiç bir zaman bahtiyar olmayacaktır.

Nerede hey'et-i içtimaiyyun? Çünki kadın yok! Sade erkekler sefih, çünki kadınlar sefahate âlet. Bizde azm ve şiddet gevşek, çünki zavallı kadınların hiçliği erkeğin zaten az olan benliğini büsbütün çürütüyor, yokediyor. Bizde eden erkek arkasında âciz, sefil, kadın bırakıyor. Burada ise hayatlarını yurtlarını kazanan kadınlar sefil kalmak şöyle dursun, o erkeklerin yerlerine vatan için çalışıyor.

Yok! yok! Kadınlara erkekler gibi yaşamak ve iş görmek **[22]** hakkı verilmedikçe memleketimizde ve bütün şarkta refah ve saadet, hürriyet ve istiklâl kalmayacağına emin olmak zamanı gelmiştir, geçmek üzeredir. Buna bütün ruhumuzla iman edelim ve ona göre çalışalım.

Kırlarda ve ormanlar içinde yüzlerce, binlerce, iki-üç katlı kârgir köşkler; her biri bizim padişah sarayından büyük! Yârabbi, bu ne servettir? Bu kumluk ve bataklık yerlerden nasıl oluyor da bu kadar servet ve saadet çıkarıyorlar? İşte şurada ..... ve tuğla yapan bir fabrika, işte ötede ziraate yaramadığı için kumluklar üzerin[d]e yetiştirilmiş binlerce büyük ormanlar! Ağaçları kum yakmış. Daha

fidan iken yanmış, çürümüş, insanoğlu inad etmiş, bir daha dikmiş, yetişenin gölgesi yetişmeyene yardım etmiş, en nihayet bugün Almanya'ya milyarlar kazandıran bu milyarlar meydana gelmiş. Yaşamak isteyen milletler işte böyle inadla, metin, muntazam ve sa'y ile taştan, kumdan altın çıkarıyor. Kahve köşesinde pinekleyen, rahat döşeğinde ölü gibi hissiz duran insanlar din için de, beşeriyet için de birer lâşedir. Muhitine mazarrat vereceğinden beşeriyet tarafından defnolunmaları lâzımdır.

Burası Almanya'nın göbeği, Berlin civarı. Yine mühim köprülerde süngülü nöbetçi var. Bu müstahfızların elbisesi siyah kaput, **[23]** tüfengi 1870 senesi tüfeklerinden! Varsın olsun, yürek sağlam olursa kötü teçzhizat da iş görür.

Berlin'e yanaşınca fabrikalar daha çoğaldı. Fakat çoğu işlemiyor. Tarlalarda bile daha çok kadınlar çalışıyor.

Tam Berlin'e bir çeyrek kala koca bir esirler ordugâhı, Fransızlar kırmızı pantolonlarıyla geziyor. Etraflarına tel örgüsü çevrilmiş, dışarıda süngülü Almanlar dolaşıyor. Asil, medenî, mütefekkir Fransız da olsa yine hayvan sürüsüne benziyor. Herhalde namuslu bir asker için esir olmaktan ise ölmek bin kat hayırlı olacak. Bunlara bakarken bizim Balkan Harbi'nin kolayca esir düşen sefalet sürülerini hatırladım da ruhum sızladı, benliğimden utandım. Ne kadar gariptir bu harpte en çok esir veren Ruslar, en az esir veren Almanlar. Çünki en çok insanlığı, milliyetini, istiklâlinin hissiyat-ı içtimâîsindeki saadetin tadını tatmış Almanlar!

Çünki, memlekette en ziyade esirce hayata alışmış Ruslar! Herhalde harpteki esirler kesreti[ni] sevk ve idareden ziyade milletlerin terbiye-i ictimaiyesine tabi olduğunu unutmamak lâzımdır.

Berlin'de kışlalar asker dolu! Feyfereler çalarak talimden dönüyor. Depo kıtaâtı olanların yerine mükemmel, taze asker yetiştiriyor.

★

Öğleyin trenden inince hemen erkân-ı harbiye-i umumîyeye gittik.

[24] Büyük zafer meydanının iki yanında, sâkin iki katlı bir kara bina! Moltke'nin, Alman tâk-ı zaferini hazırlayan o koca rahibin büyük makamı! Kapısından girerken kalbimde bir hürmet duydum. Erkân-ı harbiye şuabâtı aynen duruyor, yalnız insanların çoğu hizmet-i haricî zevat.

Yarın akşam saat dokuzda harekete karar verdik ve karargâh-ı umumîye öylece haber gönderdik.

Sefirle görüştüm. Mahmud Muhtar Paşa şiddetle harp taraftarı. Hattâ, bizim vakit geçirdiğimize kani. *"Rus donanması talimlerini ikmal eder, terakkî eder"* diyor. Mühim bir mütalâadır. Ancak, Alman-

ya'ya gelen yolların kapalı bulunması mahzuru da mühim. *"Bunun için Sırp cephesini daha birkaç kolordu ile açmak pek lâzım"* diye söyledim, fikre iştirak etti.

Hem bunun neticesinde Balkanlar'da eli serbest 250 bin kişilik bir Avusturya ordusu bulunacak ve ağleb-i ihtimal Bulgar ordusu beraber yürüyecek. Bu fikrimi karargâh-ı umumîye teklif edeceğim. Esasen Avusturya ordusu eğer taarruz etmeyecekse o kadar kuvvet-i imdâdiye fazla. Şimalden bir-iki kolordu azalması oranın .....u içinde görünmeyecek halde aşağıda bir ay içinde Avusturya'ya dört-beş kolordu kazandırıyor ve bize cephane ikmâli için yol açıyor.

[25] Bu akşam *"Berliner Theatr"a* gittim. Yolda Cemil Bey (ateşemiliter) bir Alman mitralyöz yüzbaşısının hususî mektubunun meâlini anlattı:

Yüzbaşı avcı hattında bulunuyor. Muharebe oldukça şiddetli. Sağ taraftan bir binbaşı geliyor. Kendi tarafı sıkışmış, yardım istiyor. Tam mitralyöz oraya gitmek isterken geriden liva kumandanı geliyor. Soldan gelen bir düşmanı hedef olarak gösteriyor. Oraya ateş ediyor. Binbaşı tekrar geliyor. Mutlaka kendi cihetine yardım istiyor. Yüzbaşı mitralyözünü kaldırırken yaralanıyor. Asker karışıyor. Piyadelerde de bir karışıklık oluyor. Uzaktan bu hâli gören mirliva atını dörtnala kaldırarak geliyor ve tekmil karargâhı ile düşmana doğru atılıyor. Düşmanın kurşun yağmuru altında bütün karargâh mahvoluyor. Fakat yanlış! Durur düşünülürse bu generalin hareketi mantıken delicedir. Fakat olmaz; bir Alman general askerinin bozgunluğu can tende iken görmek istemez, göremez, tahammül edemez ve işte büyük manevî kuvvet ve kudrettir ki Alman ordusu[nu] demir gibi durdurur.

Tiyatro *"Extra-blatter"* oynuyordu.

Sâde bir varyete tiyatrosu. Oynadığı muhtelif şekillerden operet gibi bir şey. Şimdi burada herşey gibi tiyatrolar da tepeden tırnağa kadar vatanperver. Birinci perde: Hempel Ailesi. İhtiyar dede 1870'de Demir Haç kazanmış. Ak saçlı bir Alman, biri yedi-sekiz yaşında, diğeri daha mektepli, 17 yaşlarında ve dördü asker altı torunu var. Oğlu da ..... küçük zâbit. Gazeteler hâl-i harp ilânını getiriyor.

[26] Herkeste bir sevinç, harp olacak. En nihayet Alman gençleri büyükbabaları gibi vatan için ölmek şerefine nâil olacak. İhtiyar bu sevinci, bu tatlı büyük heyecanı görüyor, *"Tıpkı 1870'de de Almanlık böyle idi"* diyor.

Nihayet ilân-ı harp oluyor. İlân-ı harp haberini 17 yaşındaki mektepli getiriyor. Riyaziye dersinde iken ilân-ı harp haberi gelmiş, hoca gençlere anlatmış, herkes bayram gibi evine koşmuş. Genç çocuk sevincinden çenesi titriyor, sözleri karışıyor, *"Oh! Hep beraber Ren boyuna!"* diyor. Babası *"Evde sen kal!"* diyor. Çocuk fena halde me'yus! Herkes gidiyor, kitabını açıyor, sahifeleri sinirle karıştırıyor.

Hiç ders anlamak kabil mi? Hiddetinden yaprakları yırtıyor. Annesi geliyor, çocuğun sinirliliğini görüyor. *"Ne var! Ne var!"* diyor. Çocuk sanki ..... edilmiş gibi ayağa kalkıyor ve heyecanlı, titrek bir sesle: *"Anne, anne! Ben kanbur, sakat bir adam gibi* (kadın gibi demiyor, çünki burada kadın muhteremdir, burada kadın vatanperverdir, insandır) *evde mi kalayım? Herkes, her Alman silâh başına koşarken ben korkak, vatanı sevmez bir alçak gibi evde mi kalayım? Yarın ben âlemin karşısına ne yüzle çıkarım!"* diyor ve annesinin omuzlarına üşüyerek hıçkıra hıçkıra ağlıyor. Annesi *"Beni yalnız nerede bırakacaksın!"* diyor ve en nihayet büyük bir heyecanla *"Pek iyi, vatan yoluna, Almanlık uğuruna sen de feda ol!"* diyor. Tam bu sırada küçük geliyor. *"Ya ben anne!"* diyor. *"Ben de gitmeyecek miyim!"*. Kumral bukle bukle saçları, beyaz tombul yüzü, saf sesi ile bu yavrunun sözleri herkesi titretiyor. Bütün gözleri yaşarıyor.

[27] İkinci perde: Trende hududa doğru gidiş! Kırk nefer, altı hayvan! Alaylı, lâtif, eğlenceli bir asker hayatı!

İstasyonlara yaklaşınca *"Hurra! Hurra"*!

Ve sık sık! *"Alman herşeyden üstündür" şarkısı*!

Üçüncü perde: Pek tatlı bir ordugâh hayatı.

★

Maateessüf sabah donanmamızın düşman donanmasıyla harbe tutuştuğu haberi geldi ve hemen dönmeye mecbur olduk.

Alman erkân-ı harbiyesi ile temas ettik. Bronsart['ın], mezkûr erkân-ı harbiyenin bizden şunları istediğini anladık:

Hemen Karadeniz'de hareket.

Mısır istikametinde mümkün mertebe çabuk edilecek.

Cihad-ı mukaddes ilân etmek.

Ben bunların üçünü de saçma addediyorum. Fakat ne yapayım, madem ki müttefik! Dik Alman kafası, lâf anlatmak ta kabil değil. Bir kere de harp başlamış, artık olacak!

HARP NASIL BAŞLADI?

Donanma Kumandanı'na şöyle bir emir hazırlanmış idi:

"Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hakimiyetini kazanmak".

Bu emir benim kasada duruyordu. Ancak icabında ve zamanında verilecekti. Bizim hareketimizden evvel Nâzır emri istedi. *"Suşon'a vereceğim, kapalı bir zarf içinde.*

[28] *'Lâzım olduğu zaman emri aç!' diyeceğim"* dedi.

Ben şüphelendim. Rica ettim, dinlemedi.

Halbuki iş büsbütün başka türlü olmuş ve Suşon kendisi Alman

kafasıyla açmış, yapmış, etmiş bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selâmete çıkarmak için canla başla çalışmak lâzım.

21 Teşrînevvel (3 Kasım1914)

İşe dairede başladım.

1. Ordulara evâmîr-i müveccehe gibi birşey vermek lâzım mı?

3. Ordu fazla tedafüî hareket ediyor. Düşman beş kolla ilerliyor. Cephesi geniş, kuvvetleri zayıf. Binaenaleyh bazı kollara taarruzla muvaffakiyetler kazanılabilir. Karakilise ve sol cenahta İşhan'da Ruslar pek zayıf. Oralardaki süvari ve piyadelerimiz onları pekalâ tardedebilir. Azerbaycan istikametinde şiddetle ilerleyebilir. Böyle bir emir yazdırmak isterim. Karargâh-ı umumî maateessüf bu Almanlar yüzünden çorba. Thauvenay[31] 1. ve 2. Şubeler'e bakıyor. ..... kararsız bir herif. Bronsart, Almanlar'a karşı zayıf, karargâh .....dan bahseden Bischof'u bile dinliyor. Onun için iş çıkarmak güç.

Gece uyuyamadım. Enver'e gittim. Tam yukarıdaki mealde 3. Ordu'ya bir emir yazdırdım.

[29] Dördüncü Ordu: Akabe'deki 20 jandarma çekilmişler. Müdafaaları iyi olmuş fakat neticede kaçmışlar. Zeki Paşa'ya yine büyükçe yazdık: Akabe tahliye edilmemeli ve İngilizler'in her taarruzu şiddetli geri atılmalı.

Şam'daki Sekizinci Kolordu'nun askeri iyi değil. Mısır işini becerebilmeleri güç. Onun için oraya iyi bir fırka göndermeyi düşünüyordum. Allah razı olsun, Nâzır da düşünmüş.

Bugün, 22 Teşrînevvel (4 Kasım1914)

Emir hazırlandı: Dördüncü Kolordu'dan bir fırka 8.'ye.

Halep'teki 12. Kolordu, İstanbul'a.

Biz yok iken Nâzır 10. Kolordu'yu Erzurum'a nakle karar vermiş. Ben evvelce bunun aleyhinde idim, fakat Bulgarlar['dan ve] Yunan'dan şimdilik bir şey yok. Ruslar da taarruza geçti. O halde pekalâ olur. Yalnız, Nâzır bu fikre evvelce razı olmalı idi. Ben teklif ettimdi. Muharebe 15 gün tehir olsun, 10. Kolordu ya İstanbul'a, ya Erzurum'a nakleylesin. Razı olmadı. *"Tehlike var"* dedi. Halbuki şimdi tehlike daha çok. Cenab-ı Hakk muhafaza etsin, herhalde Allah artık bize yardım edecektir.

Orduya ve millete hitaben beyannameyi ve Nâzır'ın emrini 21/22

[31] Osmanlı Genelkurmayı'nın istihbarat işlerine bakan 2. Şubesi'nin, başkanlığını, 2. ve 15. Kolordu'nun kurmay başkanlığını yapan, daha önce Arjantin'de ve Çin'de görev yapan Yarbay Etienne Perinet von Thauvenay. Metinde, *Twana* diye yazılmış.

gecesi yazdım.

[30] 10. Kolordu yedi alay ve iki sahra topçu taburu ve müteaddid kuvvetler ile yarından itibaren nakledilecek. Hamidiye, Batum'a gidecek. Midilli bizzat muhafazayı yapacak. Yavuz ve zırhlılar Sivastopol tarafına düşman donanmasına.

3. Ordu'nun iâşesi esasen fena idi. Bugün arpa gönderttim. Gece de elli bin lira!

Şimdi Maliye Nâzırı, Talât, herşeyi kolay yapıyor. Trabzon Valisi'ne de yazdık, iaşeye çalışsın. O da gayret etti. Yalnız arpa eksik, onu da buradan gönderiyorum. Allah razı olsun, İsmail Hakkı Paşa çalışıyor.

22 Teşrînevvel mâbâd: (4 Kasım1914)

Ordu kumandanlarının salâhiyeti: Mükâfat: Liyakat madalyası. Üzerinde kılıç olmak üzere veya bir cesaret madalyası düşündüm. Nâzır kabul etti. Bunun bugünkü Kanun Şubesi'nde iradesi yazılıyor. Bunları gümüş ve altından ordu kumandanlarına göndereceğiz. Diğer bir kanunla bu madalyaların itası kanunu.

Bir de binbaşıya kadar (hariç) harpte fevkalâde cesaret gösterenlerin bir defalık ordu kumandanları tarafından terfileri, daha büyükleri lede'l-arz terfi kanunları hazırlattım.

Şehitlerin eytâmını düşünmek. Mahallerine telgrafla sual soruldu.

[31] 23 Teşrînevvel (5 Kasım 1914)

2 Teşrînevvel akşam vaziyeti:

3. Ordu'nun vaziyeti: 11. Kolordu'nun iki fırkası Deveboynu'nda, bir fırkası Nalbant Dağı ve cenubunda.

13. Kolorordu Hınıs'da yolda.

9. Kolordu iki fırkasıyla Erzurum ve garbında. Bir fırkasıyla şimalde 3[32] Kilis yaylası civarında

Üç Hudut taburu Tortum garbında düşmanla temasta.

2. Süvari Fırkası, Köprüköy garbında düşmanla temasta.

1. ve 4. Aşiret Fırkaları, Topçudağı ile Köprüköy arasındadır.

1. ve 2. Süvari Fırkası, Karakilise'de.

Van Jandarma Fırkası ile bir ihtiyat süvari livası, Van civarında.

Bu vaziyet iyidir. 9. Kolordu, Tortum-Oltu istikametinde taarruz edebilir. İcap ederse müdafaa hattını takviye eder.

Yalnız, Karakilise'de fırkalar ve Van'dakiler ilerlemeli. Bunu dün yazdık.

---

[32] Üçüncü bir fırka olabilir ama aynen bu şekilde yazıldığı için anlaşılmıyor.

Çanakkale Boğazı'nda bir şey yok.

Karadeniz'de gece yarısından bir saat evvel Samsun'dan dört torpido görülmüş. Düşman olması muhtemel. Donanma'ya ve Hamidiye'ye haber verdik.

Bir şifreyi şifreci tehir ettiğinden hapis ve talim.

[32] 24 Teşrînevvel (6 Kasım1914)

3. Ordu: 25 Teşrînevvel taarruz hareketi hazırlıyor. Aras Vadisi'ndeki düşman bir piyade livasıyla bir süvari fırkasından mürekkeptir.

Bidayette düşmanın pek kuvvetli olduğuna dair verilen malûmat, demek yanlıştır.

4. Ordu: Aşâyir ile beraber Akabe'ye taarruzla düşmanı tardetmiş. Akabe'yi İngilizler'in aldıklarını evvelce söylemiş idi. Bu yanlışlık nereden? Ordulara buna göre emir.

Rus donanması bu sabah saat 7.30'da Zonguldak'ı topa tuttu. Donanma altı zırhlı ve kuruvazör, 12 torpidodan ibaret. Yavuz, Berk-i Satvet, Nilüfer ve diğer dört torpido ve gece saat 6.30'da Boğaz'dan çıkmış olduklarından saat dokuzda donanmaya bu malûmat verildi.

Rus donanmasının yaptığı zararlar: Fransız Konsoloshanesi ile kilisesini ve iki evi tahrip. Limanda büyük gemiler ve tekâlif-i harbiye ile zaptedilmiş romörkörler var iken hiç birisine zarar yok. Yolda bir Rus'a ait olan ..... vapurunu batırdı.

Bugün tekliflerim:

1 - Almanya'dan 36 tayyare almak istiyoruz. Dört de bizim var, 40 eder. Bunlar için benzin, hesap ve bu umum benzinlerin bu mikdar için altı aylık benzin idhar edilmek üzere istimâli ve kimsenin otomobile binmemesi. İlk .....den yaya ve araba ile gidiyoruz.

2 - 29., 10. ve 11. Kolordular'ın harekâtını teshîl için buradaki kolordulardan portatif çadır alarak göndermek. Orada daha lâzım. Burada vakit var, yaparız. Bu veçhile o kolordular[ın] büyük çadırları taşıyan mekârilerine erzak yükleriz.

[33] 3 - 3. Ordu'ya telgraf sıhhiye malzemesi için ne lâzım?

4 - Müdafaa-i Milliye'den çorap, yelek, fanilâ bolca 3. Ordu'ya.

5 - Dün bir teklif yaptım, kabul edildi. Bugün Viyana sefirimize yazdık. Bizim Almanya'dan gelen toplarımızla (54 serî ateşli top, 12 obüs ve nâmütenahî cephane) cephanemize yol açmak ve Sırplar'a Ruslar'ın gönderdikleri şifrenin geçmesine mâni olmak için Romanya-Bulgar-Sırp-Avusturya hudutları birleştiği köşeyi Avusturyalılar tarafından işgal etmek. Buraya şimalden bir demiryolu geliyor. Bizim herşeyimiz demiryoluyla gelir, Avusturyalılar himayesinde Tuna'yı geçer, Vidin'e gelir, oradan müttefikimiz olan Bulgarlar'ın treniyle gelir.

Ordumuzun Teşrînevvel Kuvveti:

Kıtaât	İnsan	Hayvan	Tüfek (filinta)	Mitralyöz	Top	
1. Kolordu	86.554	17.897	50.547	28	84	
2. Kolordu	75.006	14.726	46.611	24	80	
3. Kolordu	53.203	14.543	37.306	19	48	
4. Kolordu	52.451	15.356	35194	20	64	
5. Kolordu	72.883	16.137	35.777	24	65	
6. Kolordu	50.335	15.611	36.690	8	60	
Bahr-ı Sefid Boğazı	33.636	5.563	21.949	20	264	(20 koşulu)
	423.868	100.033	264.074	143	381	sahra
8. Kolordu	49.855	17.905	36.894	12	64	
12. Kolordu	17.707	5.99	10.326	4	48	
	67.662	23.897	47.220	16	112[33]	
[34] 9. Kolordu	71.474	17.865	42.456	24	72	
10. Kolordu	63.700	16.197	35.326	20	56	
11. Kolordu	49.017	12.147	24.251	16	60	
13. Kolordu'dan	9.590	3.546	7.075	4	20	
	193.781	49.755	109.108	64	208	
Erzurum	32.769	1.710	2.947	323	mevzi	
Irak	23.334	1.099	15.963	3	36	
İzmir	26.224	1.845	15.282	2	46	(20 koşulu)
Çatalca	2.694	163	2.522		66	mevzi
Bahr-i Siyah	6.394	451	4.634	4	147	(6 sahra)
Edirne	9.070	459	2.224	-	159	(mevzi)
Umum süvariler	22.998	26.072	18.500	16	16	
Karargâhlar	2.500	1.340	800	-	-	
	811.764	204.626	504.043	266	807	sahra, 949 mevzi
7. Kolordu, Hicaz, Asir	16.088	3.002	20.731	18	171	muhtelif
Yekûn-ı umumî	828.852	209.626	504.043	266	1.927	

Devlet bu sefer harbe girerken yakın zaman tarihlerinde misli görülmemiş bir derecede kuvvetli bulunuyor. Hele askerin üç aydır tâlim ve manevralar yapması cidden büyük faidedir. Yalnız, müttefiklerimize yardım etmek ve Rumeli'de birşey yapamamak yüzünden muhtelif siyasî maksatlar takip ediyoruz. Bu sebeple ordu oldukça parçalanıyor. Kafkasya hududuna 193 bin insan, Mısır cihetine 67 bin insan bırakıyoruz. O halde asıl mühim Balkan Ordusu, Bahr-i Sefid Boğazı hariç olarak ancak 240 bin muharip kalıyor.

[35] Bugün Avusturya Erkân-ı Harbiyesi'nden gelen malûmatta, 2. Kafkas Kolordusu ile bir avcı livasının Avusturya'ya karşı olduğu bildiriliyordu. Eğer Avusturyalılar bizi fazla ileriye saldırmak maksadıyla bu malûmatı vermiyorlar yani mevsuk ve doğru olarak bil-

[33] Bu satırdaki toplam, defterde sayfa sonu geldiği için verilmiş.

diriyorlarsa o halde Anadolu cihetinde Ruslar bir Kafkas Kolordusu ile bir Türkistan Kolordusu'ndan ve ihtiyat teşkilâtından ibarettir ki, cem'an 80-90 bin muharibi geçmez. Binaenaleyh, bizim 10. Kolordu da varırsa o halde 3. Ordu taarruzî olarak da hareket edebilir ve kışı kısmen olsun Rus toprağında geçirir.

Yalnız, 10. Kolordu'nun nakli pek karıştı. Ben bu kolordunun behemehal İstanbul'a, olmazsa Erzurum'a naklini bir aydır teklif ediyorum. Hattâ *"Harbi tehir edelim, bu işi yapalım"* dedim, Nâzır dinlemedi. Suşon da vakitsiz harp açtı. (Kendi raporundan da anlaşılıyor ki, Romanya sonunda daha düşmana çatmadan Hamidiye'ye ve donanmaya Ruslar'a taarruz emri vermiş ve Prut gemisine yolda Sivastopol'a dönerken rastgelmiştir).

Bugün nakliyat Giresun'dan başladı. Fakat ilk alay giderken Karadeniz'de toplar patlayınca Suşon'u da, Nâzır'ı da telâş aldı ve nihayet Suşon raporla ve telgrafla denizden nakliyatın tehlikeli olduğunu söyleyerek karayolunu tavsiye etti.

Netice: 24/25 gecesi 10. Kolordu'nun karadan sevki emredildi. Binaenaleyh şimdilik lâakal bir ay için 3. Ordu ancak 1/5 .....[34] muhariptir. Rusya dahiline sevkü'l-ceyş taarruzu yapamaz. Meğer ki, bugün hazırlanan küçük taarruz ve bunu müteakip bazı taarruzlar mühim muvaffakiyetler versin.

[36] 25 Teşrînevvel sene 1330 (7 Kasım 1914)

Dün, Basra'da Fav Boğazı'nı bir İngiliz kruvazörü ile iki ganbotu vurdu. Bir ganbot içeri girdi, bizim ..... olunan bir ..... motoru ilerledi, ganbotu da, Abadan'daki gaz depolarını da ateşledi. Bravo motor kumandanına, mükâfatı haketti.

Mahmere Şeyhi ve Araplar hep bizimle beraber.

Bir İngiliz torpido muhribi Dikili limanına geldi, ecnebî teb'asını sordu. Bunun üzerine teklif ettim: Urla [ve]ya Dikili gibi sık sık uğranan limanlarda serî ateşli bataryalarla gizli pusula tertibi. Weber Paşa İzmir'e gidiyor, söyledik yapsın.

Nâzır Paşa emretti. Umum Mantili sahra topları mühim limanlara taksim edilsin. İcabında düşmanı döğmeye pekalâ yarar. Tertibi yapılıyor.

Diyarbakır'da hayvansızlıktan kalan 13. Kolordu'nun dört bataryasından şimdilik ne mümkünse icabında sökerek Van Jandarma Fırkası'na gönderilsin diye düşündüm, emrini verdik.

Ruslar hâlâ Büyükdere civarından telsiz telgrafla konuşuyorlar. Tekmil Büyükdere'nin aranması emrini verdik.

3. Ordu haber veriyor: 2. Nizamiye Fırkası yaman cenk ediyor.

---

[34] Bir kelime okunamadı ama 10. Kolordu'nun mevcudunun *beşte bir* olduğunu kasdettiği anlaşılıyor.

Muvaffakiyetle düşmanı tevkif ediyor (Köprüköy'de), bâdehu gece geri alıyor. Bakayım bugün 3. Ordu ne yapacak. *"İnşaallah düşmanı mahvedersin"* dedik, yani kaçırmasın.

Gerek 3., gerekse 4. Ordu'nun raporları. Biraz bidâyetteki haberleri nâkıs. **[37]** Meselâ: 3. Ordu karşısında düşman beheri birer liva, beş koldur. Evvelki günkü raporda bir piyade livası ve bir süvari fırkası oldu.

Şimdi taarruzla meşgul olduğundan bunun sualini sormadık. Dördüncü Ordu, Akabe'nin düşman tarafından zaptını söylemedi. Sonra tardını söyledi. Herhalde daha doğru malûmat verilmesini ve yanlış malûmat verenlerin tecziyesini yazılmasını teklif ettim.

Bugünden itibaren ahvâl hakkında malûmat: Zât-ı şâhâneye, veliahd hazretlerine, makam-ı sadarete verilecek. Alman Karargâh-ı Umumîsi'yle Avusturya Karargâh-ı Umumîsi'ne de malûmat verilecek.

10. Kolordu'nun nakli çok uzayacak. Rus filosu da bugün meydanda yok. Herhalde deniz ortasında gezmekten ise daha bir iki limanımızı topa tutması muhtemeldi. Binaenaleyh ağleb-i ihtimal Sivastopol'a kaçtı. Onun için 10. Kolordu'ya nakliyata devam emrini verdik.

Donanmaya: *"Behemehal temin edeceksin"* dedik. Cenab-ı Hak yardımcıları olsun. Karadeniz'in bugünkü şiddetli fırtınası şüphesiz bizim irkab ve ihracı müşkilleştiriyorsa da, herhalde düşman torpidolarının da harekâtını pek müşkilleştiriyor. Binaenaleyh, ümit var. Muvaffakiyet Allah'tan! Cür'et etmeyen kazanamaz.

Bu telgraf şifre edilirken Yavuz'dan bir tel: *"Saat 2'de, Boğaz'dayım"*. Şimdi saat iki buçuk! Onun üzerine dedim ki *"Bu hareket behemehal yapılacak ve sen temin edeceksin. Bir diyeceğin varsa bildir"* (Belki kömürü yok). Gönderdiğimiz şifreyi halledememişler. Onun üzerine gece saat altıda **[38]** Yaver Kâzım'a telefon ettim.

10. Kolordu'ya emir: Vapurlarına mümkün mertebe çok kıt'ayı çabuk bindir, mütebakisi yaya yürüsün.

Donanmaya emir: Temin et.

Nâzır'a söylemiş, kabul. Derken, Trabzon'dan haber hava fena, asker çıkamadı. Bunun üzerine Konak'ta Paşa tereddüt etmiş.

Bence esas mes'ele, bu fırtınada düşman torpidoları çıkamaz. Donanması yok. Her dakika bize kıymettardır. Mümkün mertebe çok asker bir kerede Trabzon'a nakledelim ki bu kış seferini düşman toprağına nakledelim. Nâzır'a anlattım. Cevap: Hele, Suşon'un cevabını bekleyelim (Lüzumsuz bir vakit ziyaı). İhsan Bey'e telefon ettim. Telgrafla Suşon'a söylesin. Şiddetle cevaba muntazırdır. Poyraz dünden beri hakikaten şiddetli esiyor. O derecede ki donanma Berk-i Satvet'i iadeye mecburiyet hissetti. Maaamafih bence hepsi boş özür. Ne kadar mümkünse o kadar kıt'a mümkün mertebe çabuk Trab-

zon'a, olamazsa Polathane'ye ve civarına çıkmalı. Gece yarısına kadar Suşon'dan cevap gelmedi. Rüzgâr bütün şiddetiyle devam ediyor.

Nihayet gece yarısı cevap geldi. Birçok lâf. Netice herhalde hareket kısa yapılsın, yoksa tehlike var. Bunun üzerine daha dün çekilen telgraf 20 saat geç geldi. *"Eldeki gemilerle aynı zamanda mümkün mertebe çok asker naklediniz. Mütebaki asker karadan yürüsün".*

26 Teşrînevvel (8 Kasım 1914)

10. Kolordu diyor ki, üç büyük vapur gelmedi. Erzakı geri çektim. Asker karadan harekete hazır. Binaenaleyh ancak daha iki alay ve iki batarya denizden gitsin. Mütebakisi karadan (saat 11).

Buna cevap sade idi: Vapurlar gelince mümkün mertebe çok insan denizden nakledin. Herhalde mümkün mertebe çok askeri az zamanda Trabzon'a nakil matlûptur.

[39] Thauvenay, Bronsart, ..., Nâzır Paşa, İhsan, Bahriye'den bir Alman, tüccar vapurlarından bir Alman, belki bir saat müzakere, uzun uzadı münakaşa. Netice, dedim ki: *"Bu mes'ele 10. Kolordu'ya aittir. Diyelim ki oradaki Akdeniz ve Milet ile bunların içindeki hayvanatın ihracını beklemeden ordu Ünye'ye dönsün, nakliyata devam. Mütebaki üç gemi gelirse onlara da mümkün mertebe çok kıtaât binsin ve hepsi Trabzon-Samsun'daki Hamidiye vasıtasıyla donanmaya da irkab ve iskelelerini ve tertibatı bildirin".* Kabul! Bu Almanlar'la karargâh-ı umumî çorba! Bizim Bezm-i Âlem, Midhat Paşa vapurlarından haber yok. Ereğli, Sinop limanlarına sorduk bilen yok. İhtimal ki battılar. Herşeyden evvel iki tayyaremizle en iyi ve yegâne iki tayyare, cephane battı, yazık!

Bu gemilerin batmasına sebepler:

1. Vaktiyle 10. Kolordu'nun nakli hakkındaki tekliflerimizi Nâzır'ın kabul etmemesi.

2. Şuşon'un harbi lüzumsuz yere erken açması.

3. Bir gün evvel gidecek olan bu gemileri Nâzır'ın hususi emirle bekletmesi (tayyareler .....ne).

4. Donanmanın bu gemileri kendi önünde çıkartması, arkasında çıkartmaması.

5. Karargâhta gemilerle uğraşan Alman'ın donanmaya bu üç gemiyi sarahaten bildirmesi.

Her kafanın bir sesi ve akla gelen emri hemen telefonla vermek, elbette karışıklığı mucip olur.

[40] 27 Teşrînevvel (9 Kasım 1914)

Aras havalisinden ilerleyen düşmanın bir liva ile bir süvari fırkasından ibaret olduğunu zannettiğinden Hasan İzzet Paşa 25 Teşrînev-

vel'de 11. Kolordu ile Köprüköy garbında bulunan düşmana taarruz etti. Akşam düşman mevziini kuvvetli görerek taarruzu durdurdu.

26'da taarruza devam etti. Akşam düşman çekildi. Bizim asker mevzie girdi. 27'de haber verdi. Düşman dört alay altı batarya bir süvari fırkasıdır.

Karakilise, Eleşkirt'teki iki aşiret fırkası gayr-ı muntazam kitlelerden beklenilen hareketi yapmış yani zayıf Rus kuvveti karşısında dağılmış kaçıyor. Buradaki düşman iki bin piyade bir süvari bölüğü, iki top ve Ermeni eşkıyasıdır. 2 hudut taburuyla toplu aşiret süvarilerinin Tutak'ı tutmasını Hasan İzzet Paşa emretsin.

Bu vaziyette düşünülecek şey: Düşmanın memleketin her tarafında dehşet salmasına meydan vermemek için esasen bir fırka görünen Köprüköy'deki düşmanı ezmek. Fakat tardettirmek değil mahvetmek. Bunun için yalnız 11. değil 9. Kolordu da beraber taarruz etmeli, düşmanı tardetmeli. Tortum cihetindeki düşmanın hâlini biliyoruz. İlk malûmata göre orası zayıf idi. Tabii son vaziyeti Hasan İzzet Paşa bilir. Düşman mühim kuvvetin Soğanlı Dağları gerisine atılması her taraftaki kollarının çekilmesini mucip olur ve bu lâzımdır.

Umumî vaziyetin münakaşasıyla 10. Kolordu'nun iki fırkasının gelmesini bırakıyorum. Yalnız 3. Alay'ı aç bırakmadan taarruz ettirmek için bugün menzile iki hesap yaptırıyor:

1. 3. Ordu taarruz ederek iâşesi ve cephane ikmali hesabı.

2. Yerinde durarak Trabzon ve Erzincan'da iâşesi. Evvelâ vesâiti vermeli, sonra büyük mikyasta taleplerde bulunmalı.

[41] Ünye'de kalan iki piyade alayı ile bir cebel taburu nakledilmeli mi? Çünki müteaddit defa gemiler gelip gidecek. 10. Kolordu soruyor. Bizim Tuwanay epey tereddütler içinde. Müzakereler sabahtan öğleye kadar. Nihayet ben dedim ki *"Canım! Bunun nakline devama karar vermiştik. Diğer üçüncü gelse idi, tekmil kolorduyu nakledecek idi. Vaziyet değişmemiştir. Tehlikeye, birinci nakliyata devam"*. Yalnız donanmaya emir: Gözünü açsın. Eğer donanma faal davranır ise, pekalâ bu iş biter.

Bugün iki teklif var:

1. Liman Paşa'nın Akkerman civarına bir kuvvetli çete çıkararak Romanya'ya giden demiryolunu kesmek ve Akkerman'daki erzakı tahrip, parayı gasb. Liman Paşa bunun piyade, süvari ve topçudan olmasını istiyor.

Bence bu mahzurludur, çünki faidesi pek geçici. Mahzuru buraya Ruslar'ın nazar-ı dikkatini celp. Halbuki bence bugün teklif ettiğim gibi deniz hakimiyeti kazanınca buralara çıkıp şiddetli hareketle Nikola Tepesi'ni zaptetmek ve orada yapılan dretnotları zabt veya tahrip etmek en mühim bir mes'eledir.

Liman Paşa'nın fikrini ancak süvari ile yapmak kabildir ve eğer donanma Sivastopol kenarlarında muzafferiyetle bir muharebe-i tah-

ribiye yapabilecek ise, bu hareketle Rus donanmasını dışarıya celp kabil olduğundan ancak o zaman böyle bir hareket kabildir. Bakalım, Suşon'la görüşeceğiz. Herhalde bütün taarruzî plânlar donanmanın bir deniz muharebesinde Ruslar'ı epeyce ezmesine bağlıdır.

Akdeniz Boğazı'nın derece-i müdafaasını tedkik ettik. Benim koydurduğum obüslere Almanlar'm gelen muallem efrâdı ve beş hat torpilimiz ve bu defaki bombardımanda görüldüğü veçhile gösterilecek gayretler **[42]** sayesinde buradan düşmanlarımızın geçmesi pek güçtür. Maamafih, ihtiyaten 1. Ordu Erkân-ı Harbiyesi'nin Feldman, Tuwanay, İsmail Canbolat, Boğazlar Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reisi ictima ettirdik ve şayet düşman donanması İstanbul önüne gelirse ne yapmalıyız düşündürdük.

Dün, Fav düştü. Açık bataryamızı düşman kruvazörü ezdi. İki top mahvoldu. Yüzbaşı öldü. Öbür iki topun kamlarını alarak asker çekildi. Gayr-ı muntazam gönüllüler dağıldı. Esasen kuvvet dört mantilli sahra topu (kale gibi!), 350 mevcutlu jandarma taburu, 250 gönüllü.

İngilizler üç-dört bin asker çıkardı. Cavid Paşa, Basra'ya geliyor. Basra Fırkası toplanır, aşâir beraberce fedakârlık ederse Cavid Paşa'nın İngilizler'i denize dökeceğine eminim.

Evvelki gün Muhtar 150 aşâir süvarisi ile Mısır hududunu geçti. Süveyş'i kapamak, kuyuları tamir ettirmek, İngilizler'i şimdiden korkutmak için Muhtar'ın bu hareketi faidelidir. Esasen İngilizler Süveyş'te hazırlanmakta ve harekâtımızı şimdiye kadar iyi öğrenmiş olduklarından bu erken hareketin bir zararı yok. Yalnız, Zeki Paşa telâşlı. Oraya biz 12. Kolordu'dan iyi bir fırka vermek istedik. Bu fırka asıl taarruzu yaparak mükemmel muallem bir asker takımı başka iş görür. Edhem'i 12. Kolordu vermek istemiyor, hem *"Eğer başka yerde kullanılacaksa buraya o fırkayı da verin"* diyor. Düşmanın büyük mikyasta ihraçlarını düşünüyor. Yazdık: Büyük mikyasta ihraçtan korkulmaz. Düşman herhalde tardolabilir. Yalnız, tebdil isterseniz pekalâ. Karar veremiyor. Onun üzerine 8. Kolordu'ya yazdık. Zeki Paşa'yı severim, hürmet ederim. Zeki akıllı, malûmatlı bir zat fakat kararsız, yazık. **[43]** Eski devrin çürük muzır tesirleri bu büyük adamın azmini yıpratmış.

Gazete, Avusturyalılar Orsova cihetinden Tuna'yı geçmek istedikleri[ni] Bükreş'den yazıyorlar. Teeyyüd ederse, Avusturyalılar teklifi kabul ettiler demektir. Ordu Şubesi'ne tenbih ettim. Şniker'i (?) çağırsınlar, mahalline sorsun, böyle birşey varsa hemen nakil için eşyayı hazırlatsınlar. Şniker'in Bulgaristan'da adamı varsa Tuna'dan vesâitin Avusturya tarafına götürülmesini düşünsün.

Avusturya ateşemiliteri gelince soracağım. Ben de resmen Avusturya'da ve Bulgaristan'da teşebbüs edeceğim.

Karadeniz'in muhtelif mühim iskelelerine telsiz telgraf koymak,

donanma için, nakliyatımız için pek mühim. Potschernick'e[35] sordum. *"Yok"* dedi. Nihayet bugün tarafımdan teklif: Gümrükte, Robert Kolej nâmına gelmiş iki telgraf varmış, onları ve muhtelif Fransız ve İngiliz ve Rus konsoloshaneleriyle mekteplerinde[ki] âletleri toplayınız. Bunları kısmen sevâhile ve kısmen mühim vapurlarımıza koyalım ki yine bu üç vapur gibi ..... olmasın.

27-28 Teşrînevvel (9-10 Kasım 1914)

Hasan İzzet Paşa düşmanın 153.-156. dört alayla 80. Alay, altı batarya, bir süvari fırkası, iki batarya kuvvetinde olduğunu esirlerin ifadesine atfen bildiriyor. Mühim zayiat vererek Köprüköy şarkına çekilmiş. Hemen telefonla Kâzım'a (yaver) söyledim ki Hasan İzzet Paşa'yı ileri sürmek. Yusuf'a teşvik için bir emir versin.

Onun üzerine Nâzır emretti: *"Düşman sizden zayıf haline göre kuvvet bekliyor* **[44]** *demektir. Binaenaleyh iki kolordunuzla taarruz ederek bunu mahvedebileceğinizi zannederim. Siz ne düşünüyorsunuz?"*

Yine bu gece Nâzır, Bulgarlar'ı sıkıştırmak için Sofya'ya şu mealde bir telgraf çekti: *"Eğer şimdi hareket ederlerse her türlü yardım var. Geç kalırlarsa ordu kısm-ı küllîsini başka tarafa kullanmak mümkündür".*

Arazideki jandarma fırkası kumandanı düşmanın 30 nefer Bayezid'de 3.000 nefer Diyadin'in şarkında olduğunu söyledi.

Vaziyetin münakaşası: Şimdiye kadar ancak 1. Kolordu görünüyor. Beş-altı alayı Köprüköy'de, bir bu kadar kuvveti Tortum işgalinde, 3.000 nefer Karakilise, 3.000 nefer Diyadin taraflarında. Türkistan Kolordusu'ndan bir haber yok. Zaten ondan gelmediğini haber aldığımız kuvvetler İran tarafında idi. Düşman Köprüköy şarkında tahkimat yapıyor. O halde düşman takrîben takviye edilmiş bir kolordudur ve ancak altı alay toplu, öbürleri dağınıktır. Tahkimat yapıyor, takviye bekliyor. Yine bu takviye kıtaâtı kısmen Türkistan askeri, kısmen Plaston Fırkası olur ki, yakında yine Karakilise'den İd mevziine naklolunarak badehu Soğanlı veya Oltu üzerinden gelir. Herhalde bir hafta sürer. Bu zaman zarfında bizim Trabzon ve Kelkit'deki 11. Kolordu'ya mensup iki alay bile güç gelir. Binaenaleyh vakit kaybetmeyerek şiddetli taarruz muvafıktır.

28 Teşrînevvel(10 Kasım 1914)

Sabah Hasan İzzet Paşa'nın cevabı geldi. Düşmanın kuvvetli olduğunu, maaamafih 9'un 2, 11'in 3. fırkasıyla mütekavvit bulundu-

[35] Orduların ulaşım işleri başmüfettişi Alman albay.

ğumuzu; yalnız mevziin pek kuvvetli ve sağ cenahının kısmen dağlara, sol cenahının Aras'a müntehî olduğundan bizi çok işgal edeceğini bildirdi. Yazısından taarruzda müteredditolduğunu gösteriyordu.

[45] Nâzır, Bronsart, ben görüştük. Ben *"Herhalde, Hasan İzzet Paşa'nın maneviyatını takviye ve taarruz için kendisinin karar kuvvetini tezyîd lâzımdır. Bu halde bir şey yazayım"* dedim. İki saat lüzumsuz müzakere neticesinde şu nâme yazıldı.

Fi 26/27 Şifre

Geçen telgrafnâmede yazdığım gibi, Ruslar'ın yalnız bulunan kuvvetini ezmek kabil olduğunu zannediyorum. Herhalde Ruslar'ın 1. Kafkas Kolordusu'ndan maada kuvvetlerinden malûmat yok. Diyadin ve Karakilise kuvvetleri ancak iki-üç bin nefer kuvvetindedir. O halde karşınızdaki kuvvet ancak bildirdiğiniz kuvvetlerden ibarettir. Cepheden pek şedîd mukavemetler gösteren Ruslar yan ve gerilerine doğru çevirmek hareketi yaparak icra edilen taarruza karşı pek hassastır. Evvelce de söylediğim gibi vazifenizi ifa için kale kıtaâtını da istediğiniz gibi kullanabilirsiniz. Tabii, oradaki ahvâle göre karar vermek ancak zât-ı âlînize aittir. Bizi en ziyade münakaşaya sebep verdiren, uzak mesafeden ordu kumandanının işlerini karıştırmak hissidir.

Mısır cephesinde El-Ariş Kalesi zaptedildi. İngilizler dört sahra topu ve telgraf malzemesi zapt.

Bu cihette İngilizler Fav'da 2-4 bin nefer çıkardılar. Dün bir motorbotumuz namuskârâne ateş ede ede battı. Sonuna kadar kahramanca mukavemet eden kumandan kendini ateşler içinde suda yüzerek kurtardı ve tekrar diğer motorbota gönüllü yazıldı. Mübarekü's-Sabah aleyhimizdedir. Cavid Paşa, Basra'ya yarın varıyor. Herhalde burada İngilizler'i ezeceğimizi ümit ediyorum.

3. Ordu'ya yardım [olarak] bugün şunları hazırlatıyorum:

1. Bir vapura konserve, un, peksimet ve arpa yükletiririz.

2. Bir tayyare hazırlatıyoruz. ..... gönderelim.

[46] 3. Levazımât-ı umumîyeden 20 bin , 1.-2. Ordular'dan 50 bin kabil-i nakil çadır toplayıp ilk vapurla göndermek.

4. .....'dan 5 otomobil alıp 3. Ordu'ya göndermek, otomobillerin daha ....

5. 1. ve 2. Ordular'ın menzil, nakliye kollarından iyilerini toplayıp aynı vapurla sevk.

Âh! Şu Hasan İzzet Paşa bu Rus Kolordusu'ndan birkaç bin esir, 10-20 top alarak mahv ü perişan etse de bu kış seferini Kafkasya'da yapsak ve bu kış şu Kafkasya'yı zaptedebilsek. Sonra, 9. ve 10. Ko-

lordular'ı başka cephelere tahsis edebilsek.

Bulgaristan ateşemiliterimiz yazıyor ki: Bulgarlar, Yunan bize karşı yürüse bile kımıldamayacak. İttifakımıza rağmen inanırım. Kiçef,[36] Sofya'da Alman Ataşemiliteri'ne demiş ki *"Biz Makedonya'yı alacağız, fakat Türkler Şarkî Trakya'yı istiyorlar. Şarki Trakya ise Makedonya'dan daha zengin ve daha kıymetli"*. Mel'un herifler şimdi hem Makedonya'yı, hem Şarkî Trakya'yı istiyorlar. Bütün bu mel'ânetlere karşı durabilmek için Bulgarlar'ı ezebilecek kadar kuvvetli olmak, bunun için bu kış Kafkas Seferi'ni hayırlısıyla bitirmek lâzım.

Bu gece 28/29 Hasan İzzet Paşa'dan şu şifre geldi:

> 1. 1. Kafkasya Kolordusu bütün kuvvetiyle Köprüköy şarkındaki **[47]** sırtlarda Pazarçor şimal sırtlarına kadar imtidad eden mevziinde bulunmaktadır. 1. Kafkasya Kazak Süvari Fırkası'yla bir piyade alayı Aras cenubunda, Komasor civarındadır.
>
> 2. 9. Kolordu Kumandanı Ahmed Paşa 28. Fırka'dan bir alay ve fırka topçusu, 33. Fırka ve Süvari Kolordusu ile düşmanın Köprüköy şimal-i şarkîsindeki mevziine Aras'ı geçerek yan ve gerisinden taarruz edecektir.
>
> İki günden beri Hacı Ömer'den şimale ilerlemekte olan 37. Fırka da Ahmed Paşa'nın taht-ı kumandasına verilmiştir. 34. ve 18. Fırkalar 28. Fırka'nın bir alayıyla takviye edilerek Galip Paşa kumandasında düşmana cepheden ilerleyerek onu mevziinde tesbit edecek ve 29. Fırka ile 2. Nizamiye Süvari Fırkası, Çermiksu üzerinden düşmanın sağ cenahını ihâtâ edecek surette ilerleyecektir.
>
> 3.Cenab-ı Hakk'a hamdolsun, askerimizin kuvve-i manevîyesi mükemmeldir. Üserâdan alınan malûmata nazaran düşman askeri dört günden beri bir şey yememiş oldukları gibi henüz adedi tayin edilemeyen düşman firarîlerinin rivayetine nazaran kuvve-i manevîyeleri pek fena ve ziyade sarsılmıştır.
>
> 4. Cenab-ı Hakk'ın inayet-i mahsusası ile 29 Teşrînevvel sene 1329[37] öğleden evvel saat sekizde başlayacak olan umumî taarruzumuzun muvaffakiyetle netice-pezîr olacağına ümidâvarız.
>
> 2. Aşiret Fırkası, Velibaba'nın 10 kilometre şarkına dün gelmiş.

[48] 29 Teşrînevvel (11 Kasım 1914)

Şimdiye kadar görülen Rus kuvveti azamî 20-32 tabur ve 6-12 batarya olabilir. Buna mukabil bizim yalnız beş fırkamız 45 tabur eder. Batarya adedi 30 kadardır. O halde piyadece akall ½, topçu 3-5 misli fâikiz.

---

[36] Bulgaristan'da 1911 ile 1913 arasında başbakanlık yapan ve siyasi etkisini sonraki senelerde de devam ettiren Ivan Evstratiev Geshov (1849-1924)'u kastediyor.

[37] 11 Kasım 1913.

Ruslar'ın ahvâl-i manevîyesine göre taarruz iyi icra edilirse bu taarruzumuz parlak bir muzafferiyetle neticelenir.

Bugün Viyana'dan gelen haberlerde Ruslar'ın Lehistan'dan Kafkasya'ya kuvvet sevketmeye başladığını söylüyor. Doğru mu? Ne derece doğru, Avusturya erkân-ı harbiyesinden sorduk.

★

Vaziyet-i umumîyenin münakaşası:

Şimdiye kadar alınan malûmat doğru çıkarsa, ki yanlış çıkmasına sebep yok, o halde Ruslar büyük hatâ ederler. Ordumuz bugüne kadar olduğu gibi kabiliyet-i taarruzîyesini de epeyce gösterirse Rus 1. Kolordusu'nun mahvedilmesi ihtimali pek çoktur. Şayet mahvedilmezse şiddetli taarruzla ve takiple mahvedilmeye çalışılmalıdır.

Buna muvaffakiyet halinde ordumuz sür'atle ilerleyerek iâşesine geri kalmayıp düşman memleketinde herşeyi bulmaa çalışarak Kars-Ardahan hattına varmalı ve buraya gelinceye kadar rastgeldiği kuvvetleri ezerek şiddetler göstermelidir.

Garp'da, Balkanlar'da vaziyetin müphemiyeti Şark'ta bize biran evvel kat'î netice istihsali icab ettirir. Ruslar'ın Kafkasya'ya kuvvetleri gelmezden evvel buradaki kuvvetleri ezmek ise şiddetli taarruzu istilzâm eder. 3. Ordu 200 bin nefer ve 11 bin hayvanıyla Trabzon ve Erzincan'dan **[49]** iâşe de olunamaz. Onun için biran evvel Kars, Ardahan, Batum mevakîi zaptedilmeli ki, ordu Batum'a istinad ederek iâşesi de, cephane ikmâli, bilumum menzil hidemâtı da temin edilebilsin.

Bunun için:

1 - 3. Ordu işbu taarruzda muvaffakiyet halinde şiddetli takip ederek Kars-Ardahan hattına varmalıdır.

2 - Donanma biran evvel Ruslar'la bir deniz muharebesi vererek Rus donanmasını ezmeli ki Batum'a Karadeniz ve denizden hücum ederek zaptetmek kabil olsun.

Bu hususu Nâzır ve Bronsart Paşalar'a söyledim. Her ikisi de aynı fikre iştirak ettiler. Bronsart Paşa biraz geç olmakla beraber, o da iştirak etti. Donanma hâkim olursa pekalâ bir kolordu ile olsun ihraç yaparız. Batum'a şimalden ihrâc-ı kuvvetle cenup ve şarktan ordularla taarruz eden donanma da yardım ederse kısa zamanda düşeceğine eminim.

Kars'a gelince: Üçüncü sınıf bir kale, eski toplar, eski halinden büyük farkı olduğuna dair ortada bir malûmat yok. Burada onikilik obüslerden iki batarya var. Eğer 3. Ordu bugün-yarın muvaffak olursa ihtimal onbeşlik **[50]** bir serî batarya da veririz. Şiddetli bir hareketle muvaffak olmak muhtemeldir.

Herhalde Kafkasya'da birbiri ardısıra kazanılacak muzafferiyetler her türlü ihtiyattan, her türlü tedbirden daha ziyade Balkanlar'a hüsn-i tesir eder. Hemân Cenab-ı Hak, Hasan İzzet Paşa'ya kat'î muzafferiyet ihsan buyursun.

30 Teşrînevvel (12 Kasım 1914)

3. Ordu'da vaziyet: 9. Kolordu 1905 rakımlı tepeyi zapttetti. 11. Kolordu sol cenahta muvaffakiyetle ilerliyor.

Ordu kumandanı akşama kadar kat'î muzafferiyeti ümit ediyor. Herhalde Ruslar'ın kaçmadığı, kaçamadığı iyi oldu. Eğer bugün bizi uğraştıran imdad değilse, o halde 1. Kafkas Kolordusu'nun iyice mahvolması mukarrerdir.

Dün gece Nâzır Paşa'ya düşmanı şiddetli takib için telefonla söylemek istedim ve yaver Kâzım'a söyledim. Nâzır kendisi Hasan İzzet Paşa'ya güzel bir telgraf yazmış; *"Muvaffakiyetiniz mübarek. İnşaallah şiddetli bir takip ile muzafferiyetinizi ikmâl edersiniz. Allah razı olsun".*

Yavaş yavaş taayyün eden yeni vaziyete göre (sahife 29-30)[38] artık 3. Ordu'dan sarahaten yeni yeni vazife istemeliyiz.

Şimdilik tekliflerim:

[51] Verilmesi lâzım gelen emir hülâsası:

1 - Bu ana kadar muharebâttan anlaşıldığına göre düşman azamî cephemizde takviye edilmiş bir kolordu ile bir süvari fırkasından ibarettir. Kafkasya'daki diğer kuvvetlerin Poti-Batum sevâhilinde ve dahilinde ve İran tarafında meşgul oldukları anlaşılıyor.

2 - 3. Ordu mağlûp ettiği düşmanı muhtelif kollarla şiddetli takip ederek toplanmasına meydan vermeyecek, memleketimiz dahiline giren veya imdada gelecek olan kolları şiddetli taarruzlarla ezecektir ve biran evvel Kars-Ardahan hattını elde etmeye çalışacaktır.

Düşmanın mühim kuvâ-yı imdadiyesi gelmezden evvel Kars-Ardahan hattının zaptı son derece şâyân-ı arzudur. 15 santimetrelik serî obüs bataryası ile 12 santimetre[lik] üç obüs bataryası ilk vasıta ile gönderiliyor.

3 - Ferik Mehmed Fazıl Paşa, aşâirden seçeceği atlılarla Karabağ cihetine gidecek ve biran evvel Bakü-Tiflis hattını tahrip edecektir. Bunun için kendisine lâzım gelen vesâit verilmelidir. Ruslar'dan alınan tüfeklerle lüzumu kadar bomba ve eski tüfekler kendisine verilmelidir.

Bu fikrimi Bronsart Paşa'ya söyledim. Epey münakaşa neticesinde kabul etti. Yalnız, 15 santimetrelik batarya Mısır'a mahsus olduğundan bunu tekrar münakaşa edeceğiz.

[52] Yeni vaziyete göre diğer tedbirler:

[38] Günlüğün sayfa numarası.

1 - Ruslar'ın Kafkasya'ya asker nakledeceği demiryollarını kesmek.

2 - Batum ve Poti'deki tekmil Rus harp ve tüccar sefinelerini bir an evvel tahrip.

3 - Hasan İzzet Paşa'ya 100 bin lira, mümkün mertebe çabuk yük otomobili ve otobüs, erzak (peksimet, konserve ve arpa).

Bugün uzun münakaşalar neticesinde nihayet akşama doğru birçok .....[39] ile şu emir yazıldı:

> 1. Ric'at eden düşmanı hatt-ı ric'atini keserek kâmilen mahvedecek surette muvazî ve şiddetli takip ile behemehal mahvediniz ve Kars istikametinde düşman arazisine giriniz.
>
> 2. Düşmanın büyük cepheye dağılmış olan kıtaâtının herhalde 3. Ordu'dan zayıf olduğu anlaşılıyor. Bu dağınık kollar toplanmadan mahvedilecek veçhile şiddetli taarruzlara devam edilmesi pek ziyade şâyân-ı arzudur. Donanmamızın mütemadî, faaliyeti **[53]** Batum ve Poti'de düşman kıtaâtını mütemadiyen işgal ediyor.
>
> 3. Ruslar'ın Kafkasya'ya kuva-yı imdadiye sevkini tehir etmek için Fazıl Paşa kumandasında aşâirden hepsinin veya seçeceği münasip mikdarının Karabağ istikametinde sevkedilerek Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ile İran'dan gelen demiryolunu esaslı olarak tahrip ettirmek ve orada büyük ihtilâller çıkararak Ruslar'ın gerilerini tehdid ettirmek muvafıktır. Bunu çetelerimiz vasıtasıyla da yapmaya çalışınız. Biz, Kafkas Dağları'nın şimalinden geçen demiryollarını tahrip ettirmeye çalışacağız.
>
> 4. Eğer oradaki yollarda sevkedebilirseniz ilk vasıta ile 10,5 santimetrelik iki serî obüs bataryasıyla 15 santimetrelik bir serî obüs bataryası göndermek istiyorum.
>
> 5. Ümit olunur ki ordumuzun sür'atle hareketi halinde Rus toprağında lüzumu gibi erzak bulursunuz. Askerin iâşesini temin için vesâit-i nakliye kâfi değilse bütün ahaliye sırtında erzak taşıtarak mutavassıt anbarlar tesis ediniz.

---

[39] *yama* olabilir.

Burada önce bir başka telgraf sureti yazılmış ama üzeri kurşun kalemle çizilmiş. Telgrafın metnini aşağıya naklediyorum:

> *"C. 26/27 Teşrînevvel 330 şifre. Geceki telgrafımda yazdığım gibi Ruslar'un yalnız bulunan kuvvetini ezmek kabil olduğunu zannediyorum. Herhalde Ruslar'ın Birinci Kafkas Kolordusu'ndan maâda kuvvetlerinden malûmat yok. Diyadin ve arakilise kuvvetleri ancak ikişer, üçer bin nefer kuvvetindedir. O halde karşınızdaki kuvvet ancak bildirdiğiniz kuvvetlerden ibarettir. Cepheden pek şedîd mukavemetler gösteren Ruslar, yan ve gerilerine doğru çevirme harekâtı yaparak icra edilen taarruza karşı pek hassastır. Evvelce de söylediği gibi vazifenizi ifa için kale kıtâtını da istediğiniz gibi kullanabilirsiniz Tabii, oradaki ahvâle göre karar vermek ancak zât-ı âlîlerine aittir".*

En ziyade herkesi düşündüren mes'ele, iâşe mes'elesi idi. Menzil Şubesi Müdürü Baha Bey'e ordunun iâşesi hesabını yapmasını söyledim. 200 bin insan, 60 bin hayvandan mürekkep ordunun iâşesi için yalnız iki günlük mesafede menzil kolları tesisi mekâri hesabıyla 40 bin hayvana ihtiyaç hissettiriyor.

İnsan yiyeceği yevmiye	: 200.000
Hayvan yiyeceği 60.000x5	: 300.000
	500.000

Menzil kolları, yiyecekleri, vesaire, netice 40 bin hayvana dayanıyor. Halbuki Trabzon ve Erzincan'dan erzak nakli lâzım. Yani bu hesap beş misli büyüyor. 400 kiloluk arabalar olsa yine 40 bin araba lâzım. Kıtaâtın bir kısmı ötede beride, süvariler buldukları yerlerde iâşe olunduklarına nazaran da 20-30 bin araba icap ediyor. Ordu ilerledikçe bu müşkilât artacak ve bi'l-farz yazdığımız emir dairesinde 3. Ordu ilerlemeye muvaffak olursa arkadan iâşe tam daha bir misli güçleşecektir (cephane ikmali, hasta nakliyesi ...hariç).

[54] 3. Ordu Menzil Müfettişliği'nden gelen telgrafta Bitlis, Trabzon, Erzincan anbarları da dahil olmak üzere 200 bin nefer ve 60 bin hayvandan mürekkep ordunun azamî 60 günlük yiyeceği ve 22 günlük arpası olduğu bildiriliyor. Bu vaziyet karşısında Bronsart Paşa ordunun ileri gitmesi kat'iyyen hayal olduğunu söylüyor. Bence mes'ele müşkül olmakla beraber gayr-ı kabil-i hal değildir ve ..... mes'elenin en sade ve kat'î halli şudur:

Bu ordu en fena olarak Erzurum havalisinde iâşe ve iskân olunacaktır. Çünki yollar yok, vesait az.

Ordu Kars-Ardahan-Batum mıntıkasını ele geçirirse Batum-Ardahan 140 kilometre, yani Trabzon yolunun yarısından az. Trabzon yolu kadar arızî değil. Batum Limanı tam liman, Trabzon açık bir şehir. Binaenaleyh yalnız menzil noktasının Batum'a nakli ile ordunun iâşesi üç-beş misli kolaylaşır.

Ordu sür'atle taarruzla Kars-Ardahan hattını tutmaya muvaffak olursa orada Ruslar'ın birçok erzakını da bulur. Oradan firar edecek olan Rus ahalinin bırakacağı kışlık zahire de ayrıca üzerine caba! Askerin iskânı, ...i, herşey daha kolaylaşır.

Binaenaleyh ordu sür'atle taarruz etmeli ve behemelah şu bir-iki ay içinde, yani memleket erzakı bitmeden Kars-Ardahan-Batum'u zapta çalışmalıdır. Tarafeyn ordularının vaziyetince bu pek kabildir. Çünki bizim 17. Fırka, Köprüköy Muharebesi'ne hiç girmedi. 18. Fırka, ...'da[40] yalnız bir alayla meşgul oldu. 33. Fırka, kumandanının gevşekliğinden muharebeye lüzumu gibi iştirak etmedi. Bağdat Fırkası yetişemedi. O halde lâakal iki fırkadan fazla bir kuvvet **[55]** muharebeye girmeden, düşman kuvvetli mevziinden mühim zayiatla

[40] Burada *1430* yazılmış, mânâ veremedim.

tardedildi. Binaenaleyh, 2. Türkistan Kolordusu -ki, 12 taburdur- gelse yine imkân fâiktir. Sonra unutulmamalıdır ki düşman birkaç bin tüfek de zayi etti ki bir alay kadar eder. Binaenaleyh bizim taarruz kuvvetimiz Türkistan Kolordusu'na bir misli fâiktir. Galibiyetin verdiği manevî kuvvet de başka!

Ruslar evvelki gün Reni'de toplanmış olan 30 bin neferden beş binini Sırbistan'a gönderdikleri gibi 20 binini Kafkasya'ya gönderiyorlarmış. Alman ateşemiliteri Bükreş'ten öyle bildiriyor. Bu 20 bin kişi gelinceye kadar biz karşımızdakileri ezeriz. Ondan sonra o gelenler ancak depo vazifesini yapmış olur. Ayrıca 10. Kolordu fazla kalır ki, düşmanın yeni bir kolordusu gelirse onunla muzafferâne harp eder. Gelmezse veya bizim çetelerin göstereceği faaliyetle gelmesi teehhür ederse o halde Batum'a karşı hareket için bu kolordu kullanılır. O taraftaki çetelere beraber (iki-üç bin fedakâr) ve eminim ki denizden şiddetli vurulan Batum böyle muzaffer kıtaâtın hücumuna da uğrarsa düşecektir. Neticesi pek cüz'î olan bu hareketin muvaffakiyetle neticelenmesi için:

1 - Ordu taarruzuna şiddetle devam etmeli ki,düşmanın kuva-yı uzmâsı gelmeden arzu ettiğimiz hat elde edilsin.

2 - Bakü cihetinde ve Yekaterino-Slav-Mersinof (?)cihetinden demiryolları.

3 - İşbu Ruslar'ın arkasında çetelerle ve aşâirle ve Fazıl Paşa vasıtasıyla faaliyet göstermesi.

4 - Herşeyden evvel Batum'u almak.

Hülâsa: Sefer plânının gayesi iâşe plânı ile tamamen birleşir ve azîm ve himmetle kat'î olarak halledilemeyen bu mes'ele halledilir. Napolyon'un **[56]** aç ve çıplak askerlerine İtalya'yı gösterdiği gibi biz de Kafkasya'ya girmeliyiz.

30 ve 31 Teşrînevvel ve 1 Teşrînsanî (12,13, 14 Kasım 1914)

İaşeye yardım için:

1. Bu Perşembe gidecek:

a- Yüz bin lira.

b- İki vapur konserve, peksimet ve un, benzin.

c- Bir vapur araba (kolordu iâşe kollarından veriyoruz. Yerine burada menzil kolllarından vereceğiz ve yeni teşkil ettireceğiz) ve 5 otomobil, 5 otobüs.

2. Hasan İzzet Paşa'ya yazıldı (bunu Nâzır düşündü): Trabzon'daki beş otomobili Erzurum'a çek. Erzurum'la Ordu arasında işlesin.

Biz Trabzon'a 10 otomobil göndereceğiz.

3. Vilâyetlere emir verdik (Nâzır'ın düşüncesi): Bitlis Vilâyeti insanından kuvvetler teşkil etmiş. Siz de menziller tesis ederek insan sırtında erzak taşıtınız.

Taarruzla ileride iâşe plânının muvaffakiyeti Erzurum havalisindeki vesait-i iâşe bitmeden Kars ve bilhassa Batum'un zapt ve oraya kadar iâşe vesâitinin sevkine tâbîdir. Bunun için evvelâ düşmanın hâlini düşünelim.

[57] Düşman, Lehistan'dan Kafkasya'ya Kafkasya Kolorduları'nı iadeye karar verirse ilk kolordu (200 trenden fazla, yevmiye sekiz tren) 12-13 gün sürer ilk tren herhalde 5-7 gün sürer. Binaenaleyh, üç hafta içinde ilk tren. 1 1/2 ayda 2. Kolordu gelir.

İlk kolorduya karşı bizim 10. Kolordumuz, herne kadar Rus Kolordusu daha kuvvetli ise de bu üç hafta içinde biz lâakal bir muzafferiyet daha kazanırız. Düşman şimdi (bugünkü malûmata göre) Horum yolunda bulunuyor ki, hudut demektir. Oraya 8-10 günde varır ve muzaffer olursak Kars'a 95 kilometre kalır. Düşman arada durursa daha 8-10 gün geçer. O halde ordu Kars önüne ancak üç haftada varır ve bir, hattâ iki muzafferiyet kazanır ve düşman kolordusu ancak bu zaman büyük kıtaâtıyla gelir. İlk kıtaâtı ilk muzafferiyet zamanına ancak yetişir. 10. Kolordu'nun kısm-ı küllisi üç haftaya kadar yetişir. Herhalde düşünülecek ikinci mes'ele Ruslar'ın Batum'dan ve diğer yerlerden ihtiyat kuvvetlerini celbetmeleridir. Binaenaleyh diğer bir sual vârid-i hâtır olur. Acaba aynı zamanda **[58]** Batum'a karşı bir taarruz tertip edilse nasıl olur?

Bu taarruzu şimdi mi tertip etmeli yoksa Horum yeri zaferini mi beklemeli? Yoksa ordunun Kars önüne vasıl olarak bir kısım kıtaâtıyla Batum'a düşmesini mi beklemeli!

Fikrimce üçüncü hal pek geçtir. Çünki düşmanın kuvvet-i sevki halinde 3. Ordu ancak kuvvetlerini toplu tutarak iş görür. Batum'a asker ayıramaz. Düşmanın kuvvet göndermemesi haline gelince bu esasen kolay ve müşkilâtsız olduğundan onu şimdi düşünmeye bile hacet yoktur. Çünki o halde ordu kendiliğinden herşeyini yapar.

Herhalde Batum'un bir an evvel alınması halinde ordunun Ardahan-Kars hattına vardığı zaman hazır bir menzil limanı elinde bulunur. Donanmanın küçük gemileri orasını nokta-i istinad olarak kullanır ve bizim diğer kuvvetlerle Batum'a karşı hareket etmemiz asıl ordumuzun muvaffakiyetini dehşetli olarak teshîl eder.

Gaye, Kafkasya işini sür'atle bitirmektir. Bu ne kadar serî biterse o kadar az zaman içinde biz oradaki kuvvetleri memleketimizin muhtaç olacağı diğer cihetlerde kullanırız ve Balkanlar'a kadar yıldırım gibi tesir ederiz.

Esasen Marmara havzasındaki altı kolordudan biri **[59]** Boğazlar'a bağlandığından mütebâkî beş kolordu (bir fırka noksan, çünki

Mısır'a gidiyor) 200 bin muharip ancak eder. Bu kadar kuvvetle ne Bulgar'a, ne de diğer Bulgar ve Yunan kuvvetlerine karşı mütearrızâne hareket edilemez. Böyle fena bir vaziyet-i siyasîye olursa Çatalca Hattı'na çekilmekten başka çare yoktur. Burada müdafaaya dört kolordu ister. Ahvâlin sakin olması, gerekse Bulgarlar'ın şimdiki gibi dost kalması zamanlarında bu ordudan istifade etmemek yazıktır. Binaenaleyh fırsattan istifade ile hemen Batum'u zaptedebilmek, ordu için pek kıymettardır.

2 Teşrinisani 1330 Pazar (15 Kasım 1914)

Köprüköy muharebesinde ordumuz takrîben 2.000 nefer zayi etmiş, düşman 4.000'den fazla zayiat vermiş idi. Biz[im] düşmanın epeyce ezileceği ümidim[iz]. 50.-51. sahifedeki talimat[ta] verilmiş idi. Düşman büsbütün ezilmedi, yalnız mağlûp olarak Horum Köyü'ne çekildi. Binaenaleyh şimdi o talimat ordu için istikbal hedefi oldu. Yani o gayeyi temin için ordunun biran evvel hazırlanması ve düşmanı ezmesi lâzımdır.

Hasan İzzet Paşa'dan bugünkü tarihli ordunun vaziyetine, ihtiyâcâtına ve maksadına dair şu telgraf geldi:

[60] Hasankale'den 3. Ordu Kumandanı
Hasan İzzet Paşa'dan mevrud
fi 1 Teşrinisani sene 1330 tarihli şifredir.

Mühim ve müsta'cel

1. Şimdiye kadar takdim kılınan takrirlerden anlaşılacağı vechile düşman kat'î surette mağlûp edilememiştir.

Fi 26 Teşrînevvel sene 1330 muharebesinde yapılan sevkü'l-ceyş ihâtası, ihâtaya memur olan fırkanın şiddet ve cesaretle sevk ve idare edilememesinden, muharebe meydanında muharebeye seyirci kalmasından, düşman yakayı kurtardı.

Fi 29 Teşrînevvel sene 1330 muharebesinde dahi sol cenahdan ihâtaya memur fırkanın ihâtasını da arazinin müşkilâtı, sis ve kar ve bir düşman müfrezesi tesirsiz bıraktı. Düşman bu sebeple adım adım müdafaa ederek çekiliyor. Arzu buyurulduğu veçhile takip fevkalâde şâyân-ı arzu ise de kıtaâtımızın hâli, düşmanın kat'î olarak mağlûp edilememesi bu arzumuza mâni oluyor. Öyle zannolunur ki düşman Horum civarında ikinci müdafaaya hazırlanıyor. Bu mevzîde Türkistan Kolordusu'nun da iltihak edebileceği esirlerin ifâdâtından anlaşılıyor. İkinci bir taarruzumuz için bir müddet hazırlanmaklığımız lâzım gelir.

2. İhtiyat Süvari Fırkaları çapulculuktan başka bir şey yapmıyorlar ve kısm-ı âzâmı dağılmıştır.

3. Çete teşkilâtı yapılmadığı için alelâcele yapılan bu teşkilâttan dahi büyük faide ümid etmiyorum. Maaamafih, bunlarla teşebbüsâtta bulunuyoruz.

4. Ancak on buçukluk obüs bataryalarından istifade edebiliyoruz.Kâfî miktarda cephanesiyle ve tekmil hayvanat ve eşhasiyle beraber gönderilmek şartıyla onbeşlik obüsler için fikrimi bilâhare arzedeceğim.

5. Bu mıntıkada iâşe ve cephanenin ikmali tasavvur olunamayacak kadar kesb-i müşkilât ediyor. Bilhassa bu iki mes'ele ile ordunun kısmen çıplak bulunması, bu kış mıntıkasında harekât-ı askeriyeye pek büyük tesir yapıyor.

6. Herşeyden evvel serî ve âdî ateşli cebel bataryası için gönderebileceğiniz kadar müstahzar cephane gönderiniz. Serî sahra bataryaları için de müstahzar **[61]** cephane gönderilmelidir.

7. Bu mütalâattan ordunun bu haliyle ileri gitmek arzusunda olmadığı istidlâl buyurulmasın. Birinci maddede arzolunduğu veçhile hazırlıkla meşgulüz.

3 Teşrinsanî, Pazartesi (16 Kasım 1914)

1 - 3. Ordu karargâhı Haran'a nakledildiği haberi geldi.

2 - Van Fırkası Kumandanı (Binbaşı Kâzım Bey, dokuz jandarma taburu, bir süvari livası) Kutur nahiyesinin zaptıyla meşgul iken düşmanın Tutak'ı zaptettiğinden bahisle Tutak üzerine yürümek emrini aldığından oraları tahliye ettiğini yazıyor. *"Burasını tahliyeye lüzum yok"* dedik.

3 - Trabzon hududundan Batum istikametine, daha doğrusu Çoruh'a doğru ilerleyen 2.000 miktarında gönüllüler üç günlük muharebede ekser cephaneyi bitirmişler. *"Cephane"* diye feryâd ediyor.

4 - Basra'da kanlı bir muharebe. Kuveyt içerisinden 15 kilometre cenupta bizden bir binbaşı, bir mülâzim 40 nefer şehit, elli iki yaralı, İngilizler'den bin nefer zayiat.

Dünden bazı mühim kararlar:

1 - Hamdolsun, 15 santimetrelik serî ateşli batarya 3. Ordu'ya bu Perşembe günü (6 Teşrinsanî) gidiyor. Almanlar bunu ziyade ehemmiyet verdikleri Süveyş'e göndermek istiyorlardı. Halbuki bence 3. Ordu için Batum veya Kars önünde en mühim silâh 15 santimlik bataryadır, çünki ancak bu top eski istihkâmları deler ve bu top bugün hareket etti. Ancak iki hafta sonra meydan-ı harbe varır. Bir de serî ateşli iyi bir batarya diğer zayıf veya adî iki-üç bataryadan hayırlıdır. Orada iâşe müşkilâtından bu da ayrı bir faidedir.

2 - 3. Ordu'ya topçu cephanesi, bilhassa cebel cephanesi: Almanlar yanlış hesap etmiş, hazır ancak 430 mermi var. Onları göndermek istediler. Bizim Mühendis Niyazi Bahaeddin hatırlattı. Buradaki

kolordulardan ve **[62]** ..... top başına 100 mermi hazır. Perşembe günü gönderiyoruz.

3 - Beş büyük otomobil ve beş otobüs gönderiyoruz. Aynı gün.

4 - Bir tayyare.

5 - 200 kanlı katil herifler, Batum cihetine.

6 - Kafkas haritası gönderiyoruz. Kars haritası tedarik ediyoruz.

7 - 1.000 mekâri ve 150 deve gönderiyoruz.

8 - Hasan İzzet Paşa'ya yazıldı: Topçu cephanesini idare ile kullan, çünki cephane tedariki müşkil (maateessüf Avusturyalılar Orsova yolunu açamıyorlar. Bakalım Sırp Ordusu'nu mahvedebilecekler mi? Herhalde o zamana kadar cephane vaziyeti pek hayırlı değildir).

9 - Hasan İzzet Paşa fevkalâde fedakârlığına mebnî Süvari Fırkası Kumandanı Yusuf İzzet'in terfiini istedi. Nâzır razı olmadı, *"Defterle çıksın"* dedi. Defterin tesrîini Baha Bey'e söyledim ve Hasan İzzet Paşa'ya *"İş'ârınız vechile Yusuf İzzet Bey'in terfii derdest-i icradır"* diye bildirdim. Pek küçük görülen bu mes'ele bence mühimdir, çünki Nâzır bunu dediği gibi, gibi Hasan İzzet Paşa'nın harekâtını da fazla tenkid ediyor. Korkuyorum ki Hasan İzzet Paşa'nın kalbi kırılmasın. Bize Kafkasya'yı kazandıracak bir kumandanın kalbini biz ancak tesrîr ve ..... etmeliyiz. Takip ediyorum, Nâzır da müsait idi. Hasan İzzet Paşa'ya bu perşembe rütbe-i selâseden nişanlar göndereceğiz ki harpte fedakârlık gösterenlere hemen versin.

★

Bugünkü vaziyeti münakaşa:

Hasan İzzet Paşa karargâhını[n] Hasankale'den tâ Haran'a kadar ilerlemesi ordunun **[63]** düşmana ilerleyeceğini gösteriyor. Zaten dün ilerlemek hazırlığında olduğunu söylüyordu.

3. Ordu'nun vaziyeti hakkında esaslı malûmatız yok ise de herhalde dünkü vaziyet münakaşasındaki kararım karardır. Bu maksadımı bu sabah Bronsart Paşa'ya açtım.

Bronsart Paşa şu noktalara itiraz ediyordu:

1 - Denize hâkim değilsiniz Ruslar her zaman bizim kıtaâtımızı vurur, erzakımızı tahrip edebilir.

2 - Batum pek müstahkemdir. Böyle kolaylıkla zaptolunamaz.

3 - Ordumuzun ilerlemesi pek kolay değildir. İâşe fıkdânı yüzünden belki hududu geçemeyecektir. Bizim Batum hareketimiz ne[ye] yarar.

1 - Birinci itiraza cevaben dedim ki: Herhalde Ruslar bugün korkuyor, bundan istifade etmeliyiz. Arasıra gelip sahile endaht etmesi de yüksek hareketlere büyük tesir etmez.

2 - Evet, Batum'un pek müstahkem olduğunu bizim İkinci Şube de söylüyor. Fakat bence büyük yanlış. Hattâ, biraz da Rus mübalâ-

ğası ve ahali ağzı olmak gerek. Çünki muhakkak olan birşey varsa, üç ay evvel harb-i umumî başladığı zaman Batum'un kara istihkâmları yok idi. Üç ayda ne yapılabilir? Batum'un 20 kilometre muhitinde değil, iki istihkâmında bile ..... yapılamaz. Ruslar bize karşı kocaman bir kolorduda ancak bir topçu livası bıraktıkları halde Batum'da yeni ağır toplar bırakması kabil-i tasavvur olamaz. Allah'ın ve donanmanın ve 15 santimetreliklerin yardımı ve bir cepheden şiddetli bir hücum icrası sayesinde bu taarruz[un] muvaffakiyetle icrası herhalde kabildir.

3. Ordumuzun ilerlemesine gelince, Hasan İzzet Paşa ilerliyor **[64]** ve ilerleyecek. Maamafih bir kere de sorabilir.

Herhalde muhakkak olan bir mes'ele varsa, 10. Kolordu 3. Ordu'ya verildikten ve orada bu kadar büyük bir ordu toplandıktan sonra asıl esas sefer plânımız tamamen değişmiştir. Rumeli'de kalan ordumuz taarruza kâfi değil. O halde bu karanlık vaziyetten sevkü'l-ceyşçe, iâşece, siyasetçe ancak bir türlü çıkabiliriz: Cür'et ve şiddetle.

Bronsart Paşa fikrimi kabul etti. Ben meşgul olduğumdan yalnızca Nâzır Paşa'ya gitti ve esas itibarıyle hemen aynı fikirde olan Nâzır Paşa ile anlaşıldı. Onun izni üzerine Bronsart Paşa ile görüşerek ben şu emr-i telgrafı 3. Ordu'ya hazırladım ve bugün gönderdik:

> "1. Kafkasya'ya doğru yapılacak taarruz harekâtı hakkında esaslı bir karar verebilmek için 3. Ordu'nun tasavvur etmekte olduğu harekâtı ve ordunun son vaziyetini bilmek lâzımdır.
>
> 2. Esirlerin ifadelerinden düşmana iltihak edeceği anlaşılan Türkistan Kolordusu esasen zayıf olduğundan 3. Ordu'nun mevcud maddî ve manevî tefevvukunu izale edemez. Muharebe ettiğiniz Kafkas 1. Kolordusu'nda yalnız beş bataryası bulunuşu ve avcı livasının olmayışı görülünce bu kolordunun da hakikatten pek zayıf olduğu anlaşılıyor.
>
> 3. Ruslar'a diğer cihetlerden kuvvet gelmesi muhtemel ise de bunların vürûdu zamana muhtaç olduğundan ve birçok müşkilâtı dâî bulunduğundan 3. Ordu'nun ahvâlin müsaadesi derecesinde serî harekât-ı taarruzîyesinin yeni yeni muzafferiyetler **[65]** temin edeceği ümit olunur. Bâhusus, Ruslar'ın yeni getireceği kuvvetler de bu kıtaâtı ve bunun gibi kıymetsiz yeni teşkilâttır.
>
> 4. 3. Ordu, Rus ordusuna karşı muvaffakiyetle harekât-ı taarruzîyesine devam ederek Kars-Ardahan hattına doğru ilerleyebileceğini ümit ettiği halde hem ordunun harekât-ı tarruziyesini teshîl etmek, hem de bilâhare kıymetli bir üss-i harekât teşkil eylemek üzere buradan sevkedilecek kuvvetlerle Batum'un zaptı tasavvur olu-

nur. Rus donanması temamen ezilmediğinden bu hareketin daha ziyade ihtiyatla Trabzon veyahut Rize Hopa'ya istinad ederek karadan icrası mutasavverdir. Bu hareketin suret-i icrası hakkındaki fikriniz nedir? Batum'a doğru sahil ve dahil yolları nasıldır? Mahallinde ne gibi hazırlıklar yapılmalıdır? Serian cevabınıza intizar ediliyor".

★

İnsanların ahvâl-i ruhiyesi ne kadar gariptir. Bugün bulunduğumuz vaziyette muvaffakiyetin mütemadiyen icraat ve şiddetde olduğunu kabul edecek dimağlar ve yürekler maateessüf pek nâdir. En değerli, en metin gördüğümüz insanlar, en zeki, en anlayışlı kafalar hep şunu söylüyorlar: *"Bu ordu ilerleyemez. İaşe müşkilâtından, menzil noksanından bu ordu durur. Batum, onu zaptetmek tamamen hayaldir"*. Bronsart öyle söylüyordu ve el'an müterediddir.

1. Şube Müdürü İhsan bugünlerde kararlı olur.

2. Şube Müdürü Kâzım Bey, Batum'u kuvvetli bir mevki-i müstahkem addediyor. Bu harekâtı gayr-ı kabil görüyor. Daha ziyade Bulgar tarafından korkuyor. Buna karşı ne yapmak lâzım geldiğinde müterediddit.

Menzil Müfettişi Baha ve İkinci Reis Bahaeddin Beyler, hep müşkilâtı fevka'l-had görüyorlar. **[66]** Bereket versin ki Nâzır'ın azmi kırılmıyor.

Bana gelince:

Geçen sahifelerde yazdığım gibi bu vaziyetin hallini ancak cür'et ve şiddette görüyorum. Harp başlamadan evvel son derece ihtiyatkâr olduğum halde şimdi artık bütün şiddetle cür'etkâr davranmak lüzumunu hissediyorum ve bütün mantığımla ve zekâmla bu esası yürütmeye çalışıyorum ve hamdolsun yürütüyorum. Bereket versin, Bronsart gayet zeki ve yumuşak. Onun için esaslı fikirleri vâsî bir mantıkla anlatınca kabul ediyor ve sonra Nâzır'ın yanında kendi fikri diye müdafaa ediyor. Binaenaleyh orada biz iki fikir oluyoruz. Esasen, cür'etkâr kararlara Nâzır daima taraftar. Yalnız, Bronsart'ı daha evvel hazırlamamış isem o zaman Bronsart'ın fazla itirazları Nâzır'ı tereddüde sürüyor. Herhalde, Cenab-ı Hakk'a çok şükrettim. Kanaat-i vicdaniye ile doğruluğuna kanî olduğum kararlar aynen tatbik ve icra ettiriliyor.

4 Teşrinsanî Salı (17 Kasım 1914)

1. Rus donanması bu sabah Trabzon'u topa tuttu. Alman Konsoloshanesi, bir otel, iki ev, eski telgraf binası harap oldu. Üç insan öldü, 20 yaralı. Ordu nâmına bir zarar yok. Ne nakliye vesâiti, ne

cephane ve vesait-i iâşeye hiçbir zarar yok. Ruslar yine 19 parça. İki kruvazör, beş harp gemisi, mütebakisi altı torpido, bir torpidogeçer.

Benim ısrarım üzerine Bronsart sabah saat dokuzda donanmaya şu telgrafı çekti:

> "Düşman donanması 19 parça, Trabzon'u bombardıman ediyor. Donanmamız hemen hareketle Ruslar'ın Sivastopol'e hatt-ı **[67]** ric'atini kesebilir mi?"

Peyderpey gelen malûmatı da bildirdik. Düşman donanması saat 10.25'te Görele Burnu'ndan garba doğru gidiyordu. Donanma bahriye zâbitlerinden Busse'nin[41] rivayetine göre Yavuz ile Midilli bugün saat ikide hareket edecekler. İstanbul-Sivastopol, Trabzon'a nazaran 80 mil daha yakındır. Binaenaleyh donanmamız Rus donanmasıyla aynı mahalle aynı zamanda hareket etse idi bence Rus donanmasından beş saat evvel Sivastopol'e varırdı. Halbuki saat 9.45'te Rus donanması Trabzon'u terkettiğinden bizim donanma vaadi veçhile saat ikide hareket ederse aynı sür'atle hareket halinde tahminen aynı zamanda Sivastopol önüne varır, hattâ bir saat evvel. Halbuki, Yavuz ve Midilli ferah ferah 20 mil yapacağından birçok saatler evvel varır ve Rus filosunu inşaallah ezer de, bizim Batum Harekâtı daha rahat yapılır.

Donanma hakikaten saat ikide hareket etti.

2. Hayvan ve araba noksanına mebni ordu iâşesi için insanlardan istifade etmek. Nâzır Paşa buna büyük ehemmiyet veriyor ki, haklıdır. Bugün bunun için emir hazırlanıyor. İnsanlardan nakliye taburları yapılacak, her adam 32 kilo taşıyacak. Günde yirmi kilo[metre] yürüyecek, menzil menzil eşya nakledilecek. 1., 2., 4. Ordular'da bu mes'ele hazırlanacak. 3. Ordu'da hemen mahalline göre tatbik edilecek. Herhalde bir insan günde 30 kilo taşıdığı halde bir kilo yiyor. Bir hayvan 80 kilo taşıyor, beş kilo yiyor. Askerlikten tecil ed[il]enlere veya birinci hatta alınmayanlara âlâ bir iş.

3. Dün, düşman memâlikine telgrafı menettik. Bu kere düşündüm, telgraf Romanya'ya gider, oradan transit olur. Onun üzerine Şube'ye dedim, bütün telgrafları tehir etsinler. Adî zamanda ise **[68]** bugünkü gibi donanmanın çıktığı mühim zamanda iki-üç gün tehir etsinler.

4. Mekke Emiri'ne yazıldı ki, mümkün mertebe ziyade aşâirle Mısır Seferi'ne iştirak etsin ve ne zaman ne kadar kuvvetle iştirak edeceğini bildirsin.

5. Vehib, Hicaz'dan Sudan için iki müfreze hazırlamış. Allah

---

[41] 1914'te Osmanlı Donanması'nın kurmay başkanı olan Alman Binbaşı Wilheln Buße (1878-1965). Amiralliğe yükselecek, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra müttefikler tarafından tutuklanacak ve 1947'de serbest bırakılacaktır.

razı olsun, teşekkür ediyoruz dedik.

6. Kutur nahiyesinde (dünkü yanlışlık bertaraf edilerek) taarruz devam ediyor.

5 Teşrinsanî Çarşamba (18 Kasım 1914)

1. Kal'atü'n- nahl dün alınmıştır.

2. Vehib Bey ile Hicaz Emîri aralarında hamdolsun muvakkaten olsun anlaşarak bize kendiliklerinden çektikleri telgrafta mitralyözlü hecin süvarilerle 8. Kolordu'nun harekâtına iştirak edeceklerini, sevâhili muhafaza edeceklerini, Yemen'e yardım edeceklerini bildirdiler.

3. Mısır haritası tanzim olunuyor, tasmîm olunuyor. İngiliz haritası müdekkik bir Avusturya profesörünün haritası.

4. 1. Ordu'ya Bronsart Paşa'nın Liman Paşa ile görüşmek neticesinde yazmış olduğu Almancasını Nâzır'a imzalattığı bir kâğıdı bana imzaya getirdiler. Hülâsası: 1. Ordu takrîben bir fırka ile Batum'u zaptedecek, şimdi herşeyini hazırlayacak, hareket on dört günden evvel olmayacak. Zamanı karargâh-ı umumî tayin edecek.

[69] Emir baştan aşağı yanlış: Evvelâ Batum'un zaptına bir fırka değil bir kolordu lâzım (iki-üç fırka). Çünki, Batum'da yalnız beş alay düşman piyadesi var. Buna hiç olmazsa iki-üç alay ..... olmalı ki, zaptedilmeli. Bu ise bir kolordu eder.

Saniyen, böyle kuvve-i seferiyeyi hazırlamak 1. Ordu'ya düşerse de Batum'un zaptı bu kolordu ile beraber 3. Ordu'ya düşer. Yani bu kolordu ya müstakil olur karargâh-ı umumîye merbut olarak, yahud ağleb-i ihtimal 3. Ordu'nun kumandasına geçer. Böyle bir kolordunun sevkine iki haftaya kadar başlansa, sevkiyat üç-dört hafta sürer. Altı haftaya kadar 3. Ordu herhalde Batum ile irtibat peydâ eder.

Bu sözleri hep Bronsart Paşa'ya anlattım. Bronsart Paşa'nın bakışından hissettim ki, bu emir işi olmayan Liman Paşa'nın arzusu üzerine kendilerine şerefli bir iş tedarik edilmek üzere yazılmış.

Bu fırkanın kolordu olacağına Bronsart kanî. Pekalâ, şimdilik ilk kademe hazırlığa başlasın, geç kalmamalı. Sonra işi doğrulturuz diyerek işi fazla uzatmadım.

4. Zeki Paşa'nın Mısır işinin çıkacağına imanı olmadığından, yerine Cemal Paşa tayin edildi. Goltz Paşa'nın Zât-ı Şâhâne nezdine gönderilmesini farz addederek, Zeki Paşa Almanya İmparatoru nezdine tayin edildi.

[70] 5. 3. Ordu'nun menzil hizmetini tanzim için Menzil Müfettişi Erkân-ı Harbiye Reisi Vasıf Bey'i Ankara-Sivas-Erzurum-Diyarbekir ve Mamuretülâziz cihetlerine gönderiyoruz. Her tarafa emirler yazdık.

6. 5. Kolordu'nun Ankara cihetindeki menzil nakliye kollarını Erzincan istikametine gönderiyoruz. Yine orada 40 sandık cephanenin

Erzurum'a nakli için hazırlanan bilumum kolları Sivas üzerinden Hasan İzzet Paşa'ya göndermek.

7. Potucur cihetinden Çoruh'a doğru ilerleyen gönüllülerimiz düşmanı mağlûp ederek yüz maktul, yüz esir, iki top iğtinam edilmiştir. Gazetelere yüz maktul sözü geçirmedim ki Avrupa'da tesiri mühim olsun, küçük hudut müsademeleri gibi görünmesin. Manevî ve siyasî tesir!

8. Bu kere beş saatten beri (şimdi saat iki, ba'de'z-zevâl) açık ve denizden şiddetli top sesleri işitiliyor, Trabzon cihetinden) Mesafe ve zamana göre donanmamız Ruslar'ı yakaladı demektir. Beş saat mütemadiyen ateş edebilen Yavuz herhalde Ruslar'a çok zarar yaptığını ümit ederim. Eğer mühim bir muvaffakiyet kazanırsa Batum taarruzu aynı zamanda tam bir kolordu olarak yapmak pekalâ kabil olur ve 3. Ordu Kafkas hududunda taarruza kalkarken bizim Batum aleyhine taarruzumuz pek parlak ve muannitd bir hareket olur. Ruslar'ın kuva-yı imdadiyesi gelmeden Kafkasya'yı fethetmek hem küllî (?) harp için, hem de Osmanlılık **[71]** için pek büyük bir zafer olur. Bir taraftan biz kolaylıkla Osmanlılığı, Kafkas Dağları'nı, Türklüğün temas sınırını, Turan yolunu kazanırız. Diğer cihetten oradaki zaferle en nihayet serbest kalacak olan ordumuzu Balkanlar'da fâik bir vaziyette kullanırız.

5/6 Teşrinsanî (18/19 Kasım 1914)

Buhranlı bir gece. Donanmamız beş Rus harp gemisi ile muharebeye girişildiğini ve Ruslar'ın Sivastopol'e doğru ric'ate başladığını 5 Teşrinisani saat ikide bildirdi. Maazallah, Yavuz'un başına gelecek bir felâket orduca ve siyasetçe oldukça fena tesirler yapardı. Yavuz'un düşman harp sefineleriyle olan bu ilk müsademesi hakikaten deniz hakimiyeti derecesini gösterecekti. Hamdolsun, Yavuz'dan gece saat onda tel geldi. Bir düşman gemisi hasarlanmış, ömürleri sisten kaçmış. Netice çok iyi değil fakat yine iyi. Hiç olmazsa manen fâikiz.

Donanmadan tel geldi: *"Bizim Trabzon'a gidecek gemiler hemen gitsin"*. Halbuki hayvanlar vapurda günlerce beklemesin diye bindilmedi. Bunları bindirmeye zaman ister. Hem de hemen sözü lâftır. Trabzon sevkiyatı irkâb ve ihracı nasıl olsa sürer. Maamafih zamandan kazanmak hayırlı olduğundan geceyarısı Bronsart .....'i (3. Şube Müdürü), ben müdür muavini Refik'i çağırttım ve gece yarısına kadar çalıştırarak bu gece hayvanların irkâbına başlandı. Ruslar'ın Trabzon Limanı'na torpil döktükleri[ni] orada bir yelken gemisinin **[72]** batmasıyla anladık ve hemen taranmasını emrettik. Rus donanmasının böyle harbetmesinden bi'l-istifade evvelce donanmanın imrarıyla takarrür eden iki geminin yanında hazır bulunan daha iki erzak gemisini de gönderse pek iyi olacak. Nasıl olsa yakında bir fırkayı

sevkedeceğiz. Biraz tehlikeye alışalım. Bilhassa donanma da ziyade mikdarda gemileri temine alışsın. Erzak gemilerinde peksimet, konserve, arpa gibi elzem şeyler olduğundan herhalde gitmesi hayırlıdır. Sabah Bronsart['a] ısrar ettim. Telgrafla donanmaya soracağız.

6 Teşrinsanî Perşembe (19 Kasım 1914)

Her taraftan hayırlı haberler:

1. Hasan İzzet Paşa Azap-Zanzak-Hoşap hattında mevzi alan düşmana iki gündür taarruza başladığını ve avn-i hakla Azak garbındaki düşman mevziini zaptederek muharebenin el'an bitmediğini bildirdi. Hasan İzzet Paşa bu seferki harekâtını hiç bildirmiyor. Zannederim ki İstanbul'daki insanlara emniyet etmiyor. Hakikaten şüpheye de hakkı var. Çünki, meselâ Bedirhaniler hududa Rus bayrağı ile taarruz ederken yine onların kardeşi Liman Paşa'nın karargâhında bulunuyor. Ben kimse aleyhine şüphe etmek istemem, bâhusus Cemil Bey namuslu bir insan diye tanırım. Fakat, Hasan İzzet Paşa'nın bu ihtiyatını da bütün kalbimle takdir ederim. Kendine emin olan bir kumandan bu defaki Hindenburg gibi söylemeden işini yapar, kendisini işiyle gösterir. Allah razı olsun Hasan İzzet Paşa'dan. İnşallah hakikaten muzaffer olur.

[73] 2. Artvin'in 20 kilometre garbında Kura civarında Ruslar iyice mağlûp edildi. Dört top, 65 nefer, bir binbaşı, bir yüzbaşı, birkaç askeri memur esir; bir otomobil, bir sancak ve birçok erzak iğtinam edildi.

3. Kotur şarkında ilerleyen askerimize Ruslar'la beraber olan Acem aşâiri de bize iltihak etti.

4. Dört vapur öğleye kadar hazır. Maateessüf otomobilleri Akdeniz alamadı. Alamayacağını evvelce söyledik, bir Alman vapuru vermek lâzım dedik. Fakat Almanlar böyle mühim zamanda o kadar adî menfaatleri düşünüyorlar ki, tasavvur olunamaz. Bu otomobillerin gitmemesi yüzünden Hasan İzzet Paşa gayet mühim bir vasıtadan mahrum oldu. Ah! Nâzır, sen bu Almanlar'a fazla yüz veriyorsun. Bu vatan için canı yanan, kalbi sızlayan Türkler'e Almanlar kadar olsun ehemmiyet vermiyorsun ve neticede işte meselâ Hasan İzzet Paşa'ya şimdi hem erzak az gidiyor, hem vasıta-i nakliye.

Eğer dün ve bugün ben şiddetle uğraşmasaydım ve Allah razı olsun Bahaeddin doğru hesap yapmasa idi 5. Kolordu'nun menzil kollarından 900 deve Erzincan yoluna konmaz, 3. Ordu kuvvetiyle vesait-i nakliye gönderilmezdi. 900 deve, beheri üç-dört yüz kilo taşır, **[74]** 270.000-360.000 kilo erzak taşır. Ordu birinci hat en çok 100 bin olsa tam üç günlük erzak. Bu develer iki ay sonra varsa yine kârdır.

Cemal Paşa'yı yakaladım. Her tarafça uğraştım. Hamdolsun en nihayet oldu. Şimdi dört vapurla gidiyor:

Onbeşlik serî obüs bataryası,
12 bin sandık piyade cephanesi,
600 mekâri,
Umum cebel ve sahra toplarına 100 mermi,
Ve belki bir yük otomobili.
Bizzat gittim, baktım, bir ..... otomobil.

5. Hasan İzzet Paşa'nın muvaffakiyeti üzerine kendisine harp iftihar hatırası işaretli altın imtiyaz madalyası verilmesini İhsan düşünmüş. Nâzır bugün hasta olduğundan bir telgrafla arzedildi. *"Altın liyakat"* demiş. *"Altın liyakatı vardır, tarafımdan rica edin"* dedim. *"Harp hatırası altın likayat başkadır"* dedi. Pek garip bir inat. Ne ise, muamelât-ı zatiyeden filân uğraştım, işi düzelttim. Bilmem ki bu kadar azîm mes'uliyeti üzerine alarak bu kadar azîm ve metanetler gösteren bin müşkilât içinde muzafferiyetler kazanan bir ordu kumandanına karşı Enver'in bu kadar küçük düşünceleri ne olur?

[75] 6/7 Teşrinsanî (19/20 Kasım 1914)

Enver hasta. Evine gittim ve Nâzır'ın maateessüf esaslı surette uğraşmadığı mühim mesâil üzerine kendisinin nazar-ı dikkatini şiddetle celbettim.

1. Akdeniz 4.000 ton, Zonguldak daha küçük ve sür'ati pek az. Buna mukabil Alman vapurları yedi-sekiz bin ton ve tekmil otomobilleri ve iki vapurun eşyasını alır. Ben beş gün evvel de Nâzır'a söyledim ki bizim vapurlar yerine büyük Alman vapurları gönderelim diye.

- *"Bu Almanlar'a bağırıyorum, dinlemiyorlar. Siz çağırın emir verin"*.
- *"Sen söyle"* dedi.
- *"Beni dinlemiyorlar, siz şiddetle emredin"*.
- *"Hayır, sen söyle, kâfi"*.

Söyledim. Bronsart dedi ki: *"Olamaz. ..... ile ..... görüşmek lâzım. Ben Nâzır ile görüşürüm"*. Ve işte netice ne oldu? Donanma ancak iki vapur himaye ediyor. Bize en kötü iki vapuru veriyorlar. Bittabiî istenilen şeyi gönderemiyoruz. Bilhassa otomobiller gitmiyor.

Nâzır dedi ki: *"Bana niçin haber vermediniz?"*.

- *"Tekrar tekrar söyledim!. Fakat Bronsart 'Ben Nâzır ile konuşurum' dedi ve asıl bu işe siz ehemmiyet vermediniz"* dedim ve işin bu şekle vardığına o kadar müteessif oldum ki...

[76] Nâzır emir verdi: *"Yarın, Bronsart'la görüşelim"* (Bu veçhile bir gün daha kayboldu).

Nâzır'a anlattım ki: Trabzon'a gidecek vapurlar adedini tayin mes'elesi donanmaya değil 3. Ordu'nun ihtiyacına ve bizim noksanımıza tâbidir. Donanma lâzım gelen vesait-i nakliyeyi herçi-bâd-âbâd temin etmelidir. Güya kabul etti. Yarın tekrar görüşeceğiz.

2. Batum Mes'elesi: 54., 56., 60., 62., 67. sahifelerde[42] Batum'un ehemmiyetine ve bu mes'elenin suret-i cereyanından bahsettim idi. Mes'elenin son şekli: Sahife 66, madde 4,[43] bu şekil yanlıştır. Batum zaptı bir şeref için, bir şarlatanlık için değil, 3. Ordu'nun harekât-ı harbiyesi içindir ve Batum'un zaptı 3. Ordu'nun ilerleyişine tâlik etmek değil, hemen harekât-ı taarruz bu cihetdten başlamalı ki düşman Batum cihetinden 3. Ordu'ya asker gönderemesin, 3. Ordu'nun harekât-ı taarruzîyesi suhûlet peydâ etsin. Eğer Batum'un zaptı 3. Ordu'nun ilerlemesine tâbi ise 3. Ordu'nun ilerlemesinin tesrîi, Batum hareketinin biran evvel başlamasına tâbidir.

3. Ordu'nun cihetine bugün meyleden zafer terazi gözüne biran evvel deniz cihetine kuvvetle konulmalı ki, hiçbir zaman talî-i zafer düşmana dönmesin.

Binaenaleyh, Batum hareketi biran evvel başlamalı. Yani yarın gidecek erzak ve cephane nakliyesinden bir hafta sonra ilk fırkayı sevketmeli ve ona göre 1. Ordu'ya hazırlık emrini vermeliyiz.

[77] Bir de, kuvvet lâakal iki-üç fırka olmalıdır. Tabii, nakliyattaki tehlike dolayısıyla her defasında bir fırka sevkedilir ve serî tesirini göstermek için ilk fırka Hopa'ya çıkar ve hemen Çoruh'u geçecek veçhile taarruza kalkar. Donanma da Batum'daki düşman ganbotlarını, torpidolarını mahvetmeye çalışır.

Nâzır tamamen fikirlerime iştirak ettiğini ve esasen öyle düşündüğünü, hattâ iki kolordu sevketmek istediğini söyledi ve şunu ilâve etti: *"Hasan İzzet Paşa'ya yazdık* (sahife 63 telgraf). *Cevap bekliyoruz"*.

Dedim ki: "Maateessüf yazdığımızın dördüncü maddesi çürüktür. Çünki, Bronsart Paşa'nın ısrarıyla 4. maddede: *"3. Ordu, Rus Ordusu'na karşı muvaffakiyetle harekât-ı taarruzîyesine devam ederek Kars-Ardahan hattına doğru ilerleyebileceğini ümit ettiği halde..."* sözüne cevap vermek için Hasan İzzet Paşa ..... yaptığı gibi yapmaya mecburdur.

Ezop'a yolcu sormuş, *"Filân yere mesafe ne kadar?"*. *"Yürü!"* demiş. Herif yürüyünce Ezop bağırmış! *"... kadar saat"*. Hasan İzzet Paşa da ordusuna *"Yürü!"* dedi. Neticesinde söyleyecek fakat o zamana kadar bizim beklememiz hatadır, çünki bugünkü vaziyette herşeyden evvel Rus harbini bir dakika evvel bitirmek gerektir.

[78] 7 Teşrinsanî (20 Kasım 1914)

Bronsart ve Paşa ile Nâzır Paşa'nın evine gittik. Aynı mes'eleler görüşüldü ve Batum hareketinin biran evvel yapılmasına yarım

[42] Hafız Hakkı Paşa, kendi defterinin sayfa numaralarını kastediyor. Sözünü ettiği bahisler, bu kitabın 59, 60, 63, 64 ve 66. sahifelerindedir.

[43] Bu kitabın 67. sahifesinde, alt kısımdaki 4. madde.

ağızla karar verildi. Evet, yarım ağızla. Çünki bu hareketin fevkalâde sür'at-i lüzumuna Nâzır Paşa tamamen iman etmiyor, Bronsart Paşa ise esasen aceleye hiç gelemiyor.

Bugün bir iş de Akdeniz ile Zonguldak gemisi işi idi. Donanma mes'uliyeti almıyor, *"Vapurları temin edemem"* diyor. Yavuz dönüyor. Nâzır'ın yanında iken donanmadan telgraf geldi: Midilli, Akdeniz'in yakınında gidecek ve maamafih çalışılacak. Nihayet, evet en nihayet! Emir verdik, Akdeniz ile Zonguldak hemen hareket etsin, Midilli gemilerin hareketini tanzim etsin.

7/8 Teşrinsanî gece (20/21 Kasım 1914 gece)

Hasan İzzet Paşa'dan oldukça müheyyiç telgraflar geldi. Diğer bir telgaraf da 3. karargâhındaki Mümtaz'dan geldi.

Mümtaz'ın telgrafı:

> Cephane azalmış, piyadeyi sürmek için topçu cephanesi fazla gidiyormuş. Her taraftan topçu cephanesi celbolunuyor. bunun teminine kadar ve 1., 3. Fırka gelinceye kadar birkaç gün müdafaada kalacağız. Şayet cephane irsâli ihmal edilirse en müsait tabya vaziyetlerinden bile istifade edilemeyecektir.

Hasan İzzet Paşa'nın birinci telgrafı:

> Hususiyle ordumuzda kuvvetli topçu atımı olmaksızın piyademizin ileri gidemeyeceği, **[79]** hattâ uzun müddet müdafaada bile kalamayacağı malum-ı âlînizdir. Elde bulunan topçu cephanemiz ise ancak iki üç gün devam edecek muharebeye yetebilecek derecededir. Cephanemizin bu suretle azlığı en müsait vaziyetlerde bile harekâtımızı tatile bizi mecbur edeceği tabiidir. Bu sebeple bize mümkün olan her vasıta ile çokça miktar topçu cephanesi göndermenizi ehemmiyetle rica ederim. Avrupa harple meşgul bulunsa dahi aynı hedefi takip eden ordumuz için fabrikalarının gece gündüz işletilmesinin istihsali, hakikat-i halin münasib surette tefhiminde belki mümkün olur. Bizim ise yeni imalât beklemeyip diğer kolordular ihtiyatlarından gönderilmesine ihtiyac-ı şedîdimiz vardır. Düşman Köprüköy mevziinde arazinin ...[44] bataryalarını kâmilen kullanamadı ise de kâfi miktarda topçusu bulunduğu ve hattâ on ikilik obüs de bulunduğu iki gündür iyice anlaşılıyor. Bu noktadan da topçu cephanesine ihtiyac-ı şedîdimiz vardır. Fi 7 Teşrinsanî sene 1330.

Bu telgraflar 3. Ordu maneviyatında bir sukutun başlangıcını gösteriyordu. Herhalde şiddetle bunun önünü almak lâzımdı.

[44] Metin bu şekilde, üç nokta var.

Yoksa, günün birinde taarruz yerine ric'atın başlaması muhtemel demekti. Onun için Nâzır Paşa'ya telefon ettim. Bu gece Bronsart, Potschernick, Suşon birleşelim; Batum hareketi, cephane sevki, erzak sevki mes'elesini esasdan halledelim ve mümkünse tâcil edelim. Nâzır şifahen razı oldu. Kalktım, evine gittim. O da böyle bir ictimaın lüzum olduğuna ısrar etti.

[80] Onun üzerine vapurların bir an evvel sevkine çalıştık ve uzun muhabere neticesinde Zonguldak'ın akşam karanlıkta hareket ettiğini ve asıl mühim olan Akdeniz'in sabah saat altıda hareket edeceğini anladık.

Bizim için bütün cephaneyi hâmil olan Akdeniz daha mühim idi. Onun için bunların hareketini tanzim eden Midilli'ye:

"3. Ordu'nun topçu cephanesine çok âcil ihtiyacı var Akdeniz'in mümkün mertebe acele hareketi şâyân-ı arzudur."

3. Ordu'ya da maneviyatını takviye etmek için .....[45] telgrafı yazdık:

> **[81]** Köprüköyü'nde 3. Ordu Kumandanlığı'na
> C. 7 Teşrinsanî sene 1330. Akdeniz ve Zonguldak vapurlarıyla bu gece on bin sahra, on bin cebel mermisi, on iki bin sandık piyade cephanesi, tam teçhizatıyla on beş santimetrelik bir obüs bataryası, altı yüz mekâriden müteşekkil muntazam nakliye kolu bir yük otomobili ve kırk iki bin lira gönderiyorum. Elinizdeki en serî vesâit ile cephaneyi celbedersiniz. Ancak bu cephanenin meydan-ı harbe vusûlü zamana muhtaç olduğundan herhalde maddeten ve mânen düşmana fâik olduğuna emin olduğum 3. Ordu'nun Köprüköy'de olduğu gibi yakında yine muzaffer olacağına kanîim. Ordunuzun ve düşmanın son vaziyetini ve muharebenin son cereyanını bildiriniz. Şimdiye kadar 10. Kolordu'dan muharebe meydanına kadar kuvvet yetişti. Rize veyahut Hopa civarına cebel teşkilâtını hâvî bir fırka ihracıyla bir tesir yapmak istiyorum. Bu hususta ve bilhassa suret-i icra hakkındaki mütalâanızı gayet mahrem ve bizzat bana hitaben hemen bildiriniz. Fi 7. Minh.

Bu aralık, yani şu telgraf henüz çekilmiş idi ki, Hasan İzzet Paşa'dan âtideki telgraf geldi:

Hasan İzzet Paşa'nın ikinci telgrafı:

> C. 3 Teşrinsanî sene 1330
>
> 1. 9. ve 11. Kolordular kuvve-i asliyeleriyle Erzurum civarında idi. 37. ve 33. Fırkalar da cenuptan Hasankale'ye doğru yürüyecek veçhile tertip edilmişti. Bu vaziyette iken düşmanın Hasankale'ye doğru ilerleyen kuvveti-

[45] Burada bir sayı yazılmış ama mürekkep dağıldığı için okunmuyor.

nin zayıf olduğu anlaşıldı. Diğer kolları yetişmeden bu kuvvetin mahvedilmesi kastedildi ve harekât-ı harbiyeye ibtidâr olundu, Köprüköy civarında vukua gelen ilk muharebede düşmanın 1. Kafkasya Kolordusu ve 1. Kafkasya Fırkası ile muharebe edildi. Azab'a kadar takib edildi. Azap hattında hazırlanmış olan düşmana ikinci bir defa olarak taarruz ve düşman Azab'ın şarkındaki sırtları tahliyeye mecbur edildi. Şimdi, Ardos'un şarkındaki sırtları işgal etmiştir. Ordunun bu taarruzunda zâbitan ve efratça **[82]** verdiği zayiat dolayısıyla metîn tahkim edilmiş olan bu mevzie yeniden taarruz için 30. Fırka'nın muvasalatını beklemeye ve bu zamana kadar bulunulan hatt-ı müdafaada kalmaya karar verdim. Sol cenahımızda muharebe eden kıtaâtımızın verdiği haberlere nazaran İkinci Türkistan Kolordusu'ndan üç alay daha düşmana iltihak etmiş. Yapılan ve yapılacak taarruzun maksadı harekât-ı askeriyeyi işkal edecek kadar kış bastırmadan imdad kıtaâtı almadan düşman ordusunu az zamanda iyice mağlûp etmektir. Çünki, bu mıntıkanın ahvâli, cephanenin, vesâit-i iâşenin mikdarı uzun bir harbe mütehammel değildir. 10. Kolordu'nun mütebaki fırkalarının vürûdundan evvel bu maksat hasıl olmazsa mezkûr kolordunun muvasalatından sonra aynı maksadın istihsaline çalışılacaktır. 10. Kolordu'nun muvasalatından vedüşman ordusuna karşı ...[46] hasıl olduktan sonra Kars istikametinde ilerlemesini tasavvur ediyorum. Cephane ihtiyacımızı evvelce ve müteaddit defalar arzetmiştim. Bu ihtiyacımız temin edilmezse taarruz veya tedafüî bir harbin muvaffakiyetini temin etmek ve bundan böyle şimendiferi olmayan bu mıntıkada vesâit-i nakliye ve iâşesi kâfi derecede bulunmayan ordumuz ile bir istilâ harbi yapmak mümkün olamayacaktır zannındayım.

2. Bu mıntıkada kullanılacak diğer ordunun harekâtına gelince: Bu ordu kendi sahilimize ihraç edilirse Kafkasya dahiline ilerlemek için harekât-ı askeriyeye müsait bir tek şose vardır ki, o da Trabzon-Erzurum-Kars şosesidir. Bu şosenin de Hasankale'den hududa kadar olan kısmı şose halinde değildir. Erzurum'dan Oltu istikametinde ilerleyen yol ise bir dereceye kadar harekâta müsaittir. Bunların şimalinde kat'iyyen harekât-ı askeriyeye müsait bir yol yoktur. Ne Çoruh vadisi, ne de sahil boyu.

[83] Diğer mühim bir nokta da vardır ki o da iâşe mes'elesidir. Bu mıntıka bu vesait-i nakliye ikinci bir orduyu iâşe edemez. Çünki, ordumuzun iâşesi bile alelekser duçâr-ı müşkilât ve bazen inkıta oluyor. Bu mülâha-

[46] Metin bu şekilde, üç nokta var.

zata binaen Kafkasya'da icra-yı sefer edecek ordunun Batum'un şimalinde karaya ihraç edilmesi pek münasiptir. Bu harekât 3. Ordunun da ileri harekâtını ziyade teshîl eder.

Takrîben sorduğumuzun kısmen cevabı.

8 Teşrinsanî 133 (21 Kasım 1914)

1. Batum mes'elesinin hallini tâcil propagandası.

2. Almanya'dan topçu cephanesi istedik. Evvelce top başına 1.500 mermi üzerine.

3. Donanma ile müzakere edilecek idi. Maateessüf onca telgraf ellerine varmamış. Müzakere yarına kaldı.

4. Süvari fırkasından ve sair yerlerden telsiz telgraf alınarak Batum veya Hopa ihraç kuvvetinin ordu, donanma ile .....ı temin. Potschernick bu iş ile uğraşmaya başladı.

5. Bugün Basra düştü. İki-üç haftadır fâik kuvvetlerle uğraşan bir avuç askerimiz en nihayet Basra'yı tahliyeye mecbur olarak Kurna'ya çekildi.

Şimdilik Basra'nın sükutu asıl harp gayesine büyük tesir yapmaz. Meğer ki Araplık ihtilâline bir ocak olsun.

[84] İngilizler biz Suriye'de kuvvetli iken, Süveyş'e büyük kuvvetlerle ilerlerken çölden gelerek Suriye'ye hücum etmeleri belki gayr-ı muntazam bir akın olur. Fakat esaslı pâyidar bir taarruz olmaz. Biz, mütetfiklerimizle ilk ve mühim dârü'l-harplerde kazanınca İngilizler buradan pekalâ defolur. Eğer yakında buradan Mısır cihetine bu kuvveti nakletmezlerse biz müttefiklerimize muntazam bir fark kazandırdık demektir. Yalnız, Acem cihetine ve Araplar'a fazla teennî yapmamak için Basra'dan Bağdat'a İngilizler gelmemeli. Bunu Cavid Paşa'ya yazacağız.

8/9 Teşrinsanî gece saat 10.30
(21/22 Kasım 1914)

Tam yatmış idim, Talât Bey telefonu çaldı. Haydi Enver'in evine!

Yaver Kâzım'a sordum: *"Nedir? ne var?"*. Hasan İzzet Paşa'dan bir telgraf, Köprüköy şarkına çekiliyor. Çünki, ancak iki günlük topçu cephanesi var. Millî ve askerî sağlam bir terbiye daha tesis edemediğinden bizde ric'at bozgunun başlangıcı oluyor. Kazanılan 20 kilometre yeri tekrar gerilemek esasen taarruz fikrinde olduğumuzdan ve taarruzu serî yapmak istediğimizden herhalde bir zarardır. 30. Fırka bu akşam Köprüköy'de idi. Yarın muharebe meydanına varır ve tekrar taarruza geçilir. Acaba ric'ate başka sebep mi var?

[85] İsmail Canbolat otomobille geldi. *"Ne var?"* diye sordum. Er-

zurum Valisi Tahsin Bey'den bir telgraf var. Şimdi meydan-ı harpte Hilmi ile beraber olmuşlar. Topçu noksanından karargâhta ric'at fikri uyanmış. Şimdi Doktor Bahaeddin Bey telgrafla bildirmiş ki, ordu Erzurum'a ric'ate karar verdi. Vali diyor ki: *"Bütün istilâ altındaki yerin ahalisi burada. Esasen iâşe müşkilâtı var. Asker de dönerse herkes açlıktan mahvolacak, asker de beraber"*. Topçu cephanesi 3.000 mermi gönderdim. 20 bin mermi yolda var. Trabzon-Erzurum arasında Harbiye Nâzırı'na söyle bir çaresini bulsun!".

Acaba ric'ate başka bir sebep mi var? Ric'at mecburî mi yoksa ihtiyarî mi? Herhalde fevkalâde taarruzî bir plân olmadıkça ric'ati ben mânâsız görüyorum. Anlarım, meselâ kuvvetleri toplayıp Ruslar'a bir taraftan kat'î bir darbe vurmak için bir miktar çekilmek mecburiyeti olursa pekalâ ric'at olsun, fakat acaba?

Herhalde erzak ve cephane göndermekte biz de donanma yüzünden **[86]** ve Bronsart'ın kararsızlığından biz de gecikiyoruz Batum hareketi de lüzumsuz gecikiyor. Vaziyeti anlamak için Hasan İzzet Paşa'dan niçin ric'at ettiğini sormak lâzım!

Enver, Talât, Canbolat ve ben Enver'in salonunda toplandık. Hasan İzzet Paşa'nın da telgrafı var:

> "Düşmanın ordusu şark sırtlarından Horum Tepeleri'ne imtidâd eden mevzî-i yekdiğeri gerisinde müteaddit sırtlardan ibaret olmak üzere gayet kuvvetlidir. Bu mevkiin fâik bir topçu ateşi açarak ve çokça cephane sarfederek zaptı mümkün ise de mevcut topçu cephanemiz buna kifayet etmediğinden cephanemizin ikmaline kadar şimdilik Köprüköy['ün] şark sırtlarında mecburen müdafaada kalacağız. Bu halde en ilerideki hattımız bir mikdar geri alınmaktadır ki, bu da daha muvaffakiyetle bir muharebeye iki günden ziyade kifayet edemez derecede azdır! Şunu da arzedeyim ki düşman Kafkasya'daki kuvvetleri karşımıza vaz' ve bu kuvvetine Karakilise cihetine inen Plaston Livası ile Türkistan Kolordusu'ndan üç alayını ilhak etmiştir. Binaenaleyh Batum havalisine ve sair yerlere yapılacak ihraç için hal-i hâzır müsait bir .....dir".

Ric'at bu sebeplerle mantıksız görünüyor. Acaba başka bir sebebi var mı? Hasan İzzet Paşa'yı telgraf başına çağırıp sormak lâzım! Ben dışarı çıktım, yaver Kâzım Bey'e söyledim. Onlar da geldi. Yaver odasında telgraf yolunun açılmasını bekliyoruz. Ben biraz derdimi döktüm. Cephanenin, erzakın az gönderildiğini; Batum hareketinde geciktiğimizi söyledim. *"Suşon, Bronsart, birleşmeliyiz. Batum hareketini tesrî etmeli ve mühim kuvvetlerle Batum'u düşürmeliyiz"* **[87]** dedim ve Almanlar'ın canla başla çalışmadığından, donanmanın gevşekliğinden şikâyet ettim. Enver şimdi şikâyette haksız olduğumuzu söyledi. Ben *"Bu şikâyette daimîyim. Mes'ele bugünün değil dünün ve yarınındır"* dedim. *"Vapur mes'elesi ordunun ihtiyacâtı ve bizim*

sevkü'l-ceyş plânlarımıza tâbidir, donanmaya değil. Donanma bizim ihtiyacâtımızı ..... mecburdur" dedim. Enver donanmanın kolay kolay bunu yapamayacağını söyledi. Herhalde öyle ise görüşmek, konuşmak lâzım. Yarın Suşon'la görüşeceğiz, bakalım.

Hasan İzzet Paşa'nın Köprüköy'de olmadığını telgrafla Köprüköy'ünden haber verdiler. *"Hasan İzzet Paşa Haran'da bulunuyor ve oradan Köprüköy'üne olan telgraf hattını toplatıyor, geri gelmeye hazırlanıyor"* diye haber verdiler. Bu halde Hasan İzzet Paşa'yı çağırmak, ordusundan ayırmak doğru olmadığı gibi beklemek de lüzumsuzdu. Onun üzerine Enver Paşa'nın şu doğru kararıyla işbu emri yazdım:

C. Fi 8 Teşrinsanî, sene 1330.

Karşınızda Plaston Fırkası zayıf bir müstahfız fırkasıdır. Düşman topçusunun da bir kısmı muhakkak Avrupa darü'l-harbindedir. Binaenaleyh siz herhalde piyade ve topçu kuvvetlerince düşmana esaslı bir tefevvuka maliksiniz. Erzurum'dan size 3.000 mermi geliyor. Trabzon'dan bir haftaya kadar yirmi bin **[88]** mermi yetiştireceğini Erzurum Valisi temin ediyor. Akdeniz vapuruyla daha yirmi bin mermi yarın Trabzon'a varıyor. Böyle müsait vaziyette tebdil-i mevzîden vazgeçerek 30. Fırka'yı ileriye celbetmenizi ve Ruslar'a karşı cepheden yürümekten ise fâik kuvvetlerle yandan taarruz etmenizi daha münasip görüyorum. Topçu cephanesi gelinceye kadar cephaneyi idare için bataryaların yalnız bir kısmını muharebe hattında bırakarak diğer bataryaların cephanesinden istifade etmek kabildir. Herhalde bataryalarımız lüzumsuz yere düşman topçusuyla mücadele etmemeli ve piyade ilerlemeden düşman siperlerine günlerce ateş ederek cephane israf etmemeli. Ordunun iâşesi için de geriye gelmekten ziyade ileriye, Soğanlı ilerisine geçmek evlâdır. Sizin harekâtınızı teshîl için yakında Batum'a karşı da harekâta başlamayı ümit ediyorum. Eğer iş'ar ettiğiniz tedâbiri icap ettiren başka esbâb-ı mücbire varsa, o başka. Onu ve ordunun son vaziyetini ve kat'î niyyâtınızı açıkça bildiriniz. Benim fikrim bu vaziyette geri gitmekten ise ileri gitmektir. Maamafih vaziyete nazaran son kararı vermek size aittir.

Ve saat bir buçukta (gece yarısından sonra) Enver'in evinden ayrıldım.

9 Teşrinsanî 1330 Pazar (15 Kasım 1914)

1. Batum cihetindeki harekâtı idare eden Rıza Bey diyor ki: *"Her yeri temizledim. Çoruh'a kadar kimse kalmadı, fakat Batum'da 14 bin kişi var. Mukabil taarruzla bizi ezebilirler. Halbuki çabuk bir fırka kadar asker gönderirseniz hep beraber belki Batum'u zaptederiz. Artvin'i*

zaptettik".

2. Hasan İzzet Paşa cihetinden Binbaşı Mümtaz diyor ki: "Ordu, Köprüköy şarkındaki mevzie çekildi. Merak edilecek bir şey yoktur.

3. Suşon geldi. Evvelâ yukarıda bizim odada Suşon, Busse, **[89]** (Suşon'un erkân-ı harbi) Bronsart, Thauvenay, Potschernick'ten görüştük. Teferruatdan sarf-ı nazar donanmamızın kabiliyeti ve Rus donanmasına nazaran iktidarı, ve Batum sevkiyatı hakkında görüştük. Suşon hülâsaten şunları dedi:

1. Rus donanması maddeten bire iki nisbeti fâiktir.

2. Bizim donanmadan Barbaros ve Turgut Rus harp gemileriyle muharebe edemez. Topları da, zırhları da aşağıdır. Mermiya .... bozuktur. Rus torpido hücumlarını tardedecek iktidarı dahi yoktur. Hamidiye iyidir. Mecidiye de bir haftaya kadar yetişir. Fakat fena kullanmaktan ikisinin de makineleri bitmiştir. Hattâ dün Poti ile Novorostik arasında düşman gaz depolarıyla telsiz telgraf [merkezlerini] bombardıman eden Hamidiye'de bir bozukluk çıkmıştır ve Midilli yardıma mecbur olmuştur. Torpidoların kazanları bozuk, o derecede ki geçen gün Sivastopol önüne giden donanmayı ancak iki torpido takip edebilmiştir.

3. Düşman torpidoları tamamen donanmasını takip ediyor. Beş harp gemisi ikisi kruvazör olmak üzere düşman donanması 19 parça olarak toplu olarak geziyor. Eğer düşman donanmasında esaslı hiss-i taarruz mevcut olsa bu malzeme ile Boğaz'ı daimî tarassut altında bulundurur, bütün nakliyatımızı meneder ve kat'î meydan muharebesine icbar ederek bizi maddeten mahvedebilir. Fakat maneviyatı bozuk olduğundan **[90]** hiç ayrılmıyor ve Yavuz'u görmeye hâcet kalmadan kaçıp duruyor.

4. Binaenaleyh bu vaziyette donanma düşman donanmasıyla kat'î bir muharebe kabul etmemek ve ictinab etmek mecburiyetindedir. Yalnız, serî kruvazörlerle ötede-beride görünerek mânen Karadeniz hâkimiyetini muhafaza etmek ve ara sıra Yavuz ile bazı darbeler vurup yine çekilerek bu darbeyi takviye etmektir. Âdeta diyebilirim ki bizim hâlimiz maddeten İngiliz donanmasına karşı Alman donanmasının hâline hemen hemen benziyor.

5. Bu vaziyet karşısında bir fırka ile veya daha büyük kuvvetle ihraç hareketi yapmak tamamen *leichtsinnig*dir.[47]

Hele düşman toprağına ihraç hareketi yapılırsa düşman donanması hemen haber alır ve icab-ı namus olarak taarruz için gelir. Bu halde biz düşman donanmasıyla kat'î muharebeyi kabul etmeye mecbur oluruz ki, neticede Rus filosu ne kadar batsa adet çokluğundan neticede yine birkaç harp gemisi kalır ve Yavuz batınca herhalde hakimiyet Ruslar'a geçer. Bunun askerî ve siyasî mahzurları ise mey-

[47] *leichtsinnig:* Almanca *dikkatsiz, düşüncesiz.*

dandadır. Bizim gemilerdeki askerimiz de şüphesiz batar. Binaenaleyh mutlaka bir şey yapmak istiyorsak tehlikeyi tahvif için:

1. Kendi memleketimize ihraç hareketi yapmalı

2. Küçük kademelerle yapmalı ki kaçmak kolay ve batmak az olsun ve ihraç çabuk bitsin.

[91] Aynı mes'ele aşağıda Nâzır'ın odasında iki saat müzakere edildi. Müzakereye Nâzır, Liman, Usedom, ..., Bronsart, Suşon, Busse iştirak ettik. Aynı mütalâat dermiyân edildi. *"Herhalde tehlikeyi göze almalı ve hiç olmazsa kademe ile ihraç yapmalıyız"* dedi (Nâzır, Liman, Hakkı) bilhassa bu fikirde idi. Bu hareketin bir mahzuru nakliyatın uzaması idi. Ben dedim ki, *"Biraz tehlike çok olsun fakat iş çabuk gitse diye şöyle yapalım: 24 saat fasıla ile bir alaylık kademeler gönderelim. Her birinde birer kruvazör olsun. Şayet bir tarafta bir felâket olursa diğerlerine telsiz telgraf edilsin. Diğerleri hemen ilk limana sığınsın"*. Kabul edilmedi. Neticede şunlara karar verildi:

1) Mümkün mertebe çabuk bir alay piyade, bir batarya, bir süvari takımı Hopa'ya çıkarılacak.

2) Bu işi donanma kumandanı ile Liman Paşa müştereken tanzim edecek.

[92] 9/10 Teşrinsanî (22-23 Kasım 1914)

1. Bizim Mümtaz, Kuneytra havalisinde Süveyş'e yanaşmış; iki İngiliz zâbiti ile 30 nefer tepelemiş, üç nefer esir etmiş. Şâyân-ı memnuniyet.

2. Az daha evvel Tutak'ı aşâyir zaptederek üç top aldıklarını fakat Azerbaycan cihetinde vaziyet iyi gitmeyerek bizimkilerin Saray'a çekildiklerini Van Valisi bildirdi.

3. Bağdat mebusları uzun bir telgraf Nâzır'a çektiler. Cavid Paşa'dan şikâyet ettiler. Subhi Bey'e *"İşe yaramaz"* dediler ve Süleyman Askeri'yi istediler. Nâzır cevaben: *"Ümid ederim ki siz Bingazi Araplarından aşağı kalmayacaksınız. Süleyman Askerî Bey'i tüfek ve topla gönderiyorum"* dedi. Süleyman Askerî öbür gün hususi trenle 400 gönüllü ve iki otomobille gidecek. Allah kolaylık versin.

10 Teşrinsanî Pazartesi (23 Kasım 1914)

Hasan İzzet Paşa'dan şu rapor geldi:

C. Fi 8 Teşrinsanî, sene 1330

Madde 1. 1. Kafkasya Kolordusu tamamıyla karşımızdadır. Türkistan Kolordusu kısmen gelmiş ve bugüne kadar belki mütebakisi de varmıştır. Plaston muntazam, daimî bir livadır. Düşman topçusu evvelce arzettiğimiz derecelerde az değildir. Ancak ilk muharebâtta **[93]** mevzi

münasebetiyle muharebeye iştirak edememiştir. Bununla baraber piyade taburu ve bataryalar adedince düşmana mütefevvik olmadığımızı tahmin ediyoruz.

2. Erzurum'dan ve Trabzon'dan yetiştirilmekte olan mermiyât da esasen dahil-i hesap edilmektedir ve top başına ciddi ve birkaç gün sürer.Toplara kâfî mermi isabet etmiyor. Halbuki düşmanın mevzii bir-iki günlük muharebe ile sökülecek gibi değildir. Muharip mevzilerdir ve yanları da metindir. Nitekim sağ yanına 29. Fırka hayli ileri sürülmüş idi. Halbuki az kuvvetle tevkif olunabilir bir araziye tesadüf etti.

3. Tophane cephanesinden istifade için bataryaların bir kısmının ateşinden sarf-ı nazar eylemek, tabiidir ki batarya adedinden ve tefevvuktan vazgeçmek olur. Az mermi sarf eylemek ve beyhude israfda bulunmamak ciheti de tavsiye olunmakta ise de ateşe başlandıktan sonra bunun hususuyla ordumuzda ne dereceye kadar cârî olacağı malûm-ı devletleridir.

4. Gerek ordunun iâşesi ve gerek mânen tesiri ve gerek birçok hususatta ileri gitmenin nisbetsiz derecelerde faideli olacağı şüphesiz nazar-ı dikkatten dûr tutulmamaktadır. Geriye bir adım atmamaya son derece itina eylemekteyiz.

5. Düşman mevzii karşısında ve epeyce yakınındaki mevziimiz, vaziyetimiz hemen taarruz etmek için idi. Düşman takviye olundu ve artık topçu cephanesi kifayet edemeyeceğine kat'iyyen kanî olduktan sonra bu vaziyette günlerce beklemek câiz olamazdı. Düşmanın mevzii daha hâkim ve bombardımanla askeri fena iz'âc eder ve toplarımızı tahrip eylerdi. Bu sebeple bugünkü vaziyete geçmek zaruretinde idik. Esbâb, bundan ibarettir.

[94] 6. Debarkman[48] bahsine gelince: Evvelce de arzedildiği veçhile Kafkasya'daki bütün kuvvetler karşımıza gelmiştir. Bir dereceye kadar ki, bugün çeteler ve hudut taburları Artvin'e gidiyor ve ötede beride düşman toplarını zaptediyor. Binaenaleyh bu cihetle asker ihracı suhûlet kesbetmiştir. Bunun 3. Ordu'ya faidesi olacağı şüphesizdir.

7. Yukarda arzettiğim veçhile ileri gitmek esasının faidesini tamamıyla tasdik ediyoruz ve fakat eldeki vesâitle muvaffakiyet ümidinin derecesine göre mahallinde verilecek kabil-i icra karar bunu gördüm. Fırsat ve zamanı fevtetmemek arzu-yı şedîdi ile beraber bugün âtîyi tehlikeye uğratmamak için buna karar verdim. Geriye atılan adım ehemmiyetli değildir. Birkaç kilometreden ibarettir. Zaaf-ı kalbe uğranılmamakta bulunduğuna itimat buyurmanız mercûdur.

8. Ordunun kuvve-i manevîyesinde bir tahavvül ve in-

[48] Fransızca *débarquement*: çıkarma.

hitat yoktur. Topçu cephanesi irsâline devam buyurulması lâzım gelir. Yirmi bin mermi, top başına 200 mermiden dûn eder ki, serî ateşliler için ehemmiyetli birşey olmadığı tabiidir.

9. Batum'a asker çıkarmak, cephane noksanından bahsetmek hususâtının fî-mabâ'd telgrafhaneye açık tevdî olunmamasının icab edenlere emir verilmesi.

Düşman, Ardos Deresi'nin şarkındaki sırtlardadır. Sağ cenahı gerek şarkındaki sırtlara, sol cenahı Aras'ın cenubunda Meşki sırtlarındadır. Kuvveti bir kolordu, üç Türkistan Alayı bir Kazak Süvari Fırkası'dır. Bundan başka İd civarında bir alay piyade, bir süvari bölüğü, sekiz toplu bir bataryası vardır. 3. **[95]** Ordu cephane ikmaline ve 10. Kolordu'nun muvasalatına kadar taarruzdan sarf-ı nazar eylemiştir. Bu gece İnvert (?)-Haran-Budaviran (?) hattına gelmektedir. İleri karakollar Azap- Ardos arasındaki sırtlarda düşmanla temasta bırakılıyor. Muharebenin suret-i cereyanı evvelce arzedilmişti. 10. Kolordu'dan iki alay, bir cebel ve bir sahra taburu muvasalat etmiştir. Hey'et-i harbiye iştirak etmemiştir. Düşman kuvvetini üzerine celbedecek her bir teşebbüs bizim için bittabî faidelidir. Hopa veya Atina civarına yapılacak bir ihraç hareketi de böyle bir maksadı temin edebilir. Fakat bu ihraç edilecek fırkadan daha fazla bir iş beklemek şimdilik mümkün değildir. Arada yol olmaması, bu kuvvetin 3. Ordu ile ittihad hareketine mânidir. Bu müfreze için yegâne istikamet-i hareket sahil yolu boyunca Batum'a yürümektir. Batum'un ise cebel topçusu ve kuvvetle zaptı kabil değildir. Diğer cihette bu taraftaki iklim ve mevsim de nazar-ı dikkate alınmak lâzımdır. Kars ve Erzurum civarında gayet ve kuru soğuk vardır. Kars'da Kânunsanî'de tahtessıfır 44 derece soğuk olduğu halde sahilde sıcak ve Kânunsanî'de altı derecededir ve mütemadiyen orada yağmur yağar imiş.

Hasan İzzet.

İKİNCİ DEFTER

[98] ŞARK HAREKÂTINA AİT HATIRALAR
[99] 10. Kolordu Kumandanlığıma Ait Hatıralarım

[101] 29 Teşrinisani (12 Aralık 1914)

Serbaytar ve muavini Tufanç, Hedik ve Sitavuk'a gitti. Cebel topçu cephane kolu hayvanlarının evvelki gün ..... olduğunu gördüm ve tedavileri ile semerlerin ıslahını emrettim idi. Bunun yapılıp yapılmadığını görecek ve tedavi edecek.

91. Alayın da mekârileri öyle idi. Ona karşı da aynı vazifeyi yapacak.

Sertabib muavini Hasankale'ye gitti. Müşfik Bey, Abar'daki alay ile oradaki iki seyyar hastahanenin hâlini ve bizim doktorların Hasankale'deki hastaların tedavisine yardım edip etmediğine bakacak.

Tortum sıhhiye müşaviri gitti.[49] Kızılkilise ve Tortum'da kaç yataklık hastahane yapmak kabil ve ne gibi malzeme var, bakacak.

Topçu kumandanı İskender Bey['e]:

1. Tamire gelen 31. Fırka'nın cebel bataryasının tamiri yarın öğleye kadar bitmeli. Öbür batarya da öğle vakti burada bulunmalı.

2. Bi'l-farz Kânunevvel altısında taarruza geçeceğimize göre hergün Tortum-İd meydan-ı harbinde top-tüfek başına ne kadar cephane bulunacak, hesap.

İdare reisine: *"Menzille görüştüm. Erzurum ahalisinin orduya yapıp sırtında taşıyacağı iki yüz bin okka ekmekten 50 bin okkasını bize her neyse taşısın. Oradan Kızılkilise 31. Fırka* **[102]** *bizim karargâhın ve süvari alayının mekârileri buradan Kızılkilise ambarına arpa, un ve şeker taşısın".*

Sersem menzil müfettişliği *"10. Kolordu'ya erzak vermek emri yoktur"* diye erzak vermedi. Şikâyet ettim. Fakat vakit geçirmemek için validen rica ettim. Erzurum'dan Malyemez Tevfik Bey'in ambarlarından 25 bin kilo arpa 10 bin kilo kavurma ve bulgur bir gece yarısında aldım. 30 sabahı hep gidecektir.

Bugün Enver Paşa geldi. Gez Köyü'nde kendisini karşıladık. Bu ordu kumandanıyla ordunun kat'î ve şedîd bir taarruz yapamayacağını ve çünki gerek kumandan, gerekse erkân-ı harbiye reisi taarruzu ancak bir mecburiyet, bir belâ diye telâkki ettiklerini anlattım ve kolordu namına şu tekliflerde bulundum:

[49] Metinde *gittim* yazılmış.

1 - .....'daki 30. Fırka ile Hasankale'deki Fethi Bey Müfrezesi hemen bana verilmelidir. Çünki, herşeyden evvel Kızılkilise ve Tortum ambarları için yalnız 31. Fırka vesâtâtı çalışıyor. Bir fırkanın muharebe ağırlıklarıyla bir kolordu için bir haftalık erzak depo edilemez. Sonra, muharebe esnasında bana bu askerin **[103]** verilmesi (ordu kumandanının emri) bence lâftır. Bu berbat arazide 31. Fırka ile tam zamanında birbirimizi bulmak pek güçtür. Herhalde ben tekmil kolordumu Tortum havalisinde toplamak isterim.

2 - Tarruza hazırlık emri şimdiden verilmelidir. Ben bilmeliyim ki filân gün filân hedeflere, filân istikametlere taarruz edeceğim. Bu, lâzımdır. Çünki evvelâ haritalar yanlış; taarruz meydanının, yolların kâmilen teferruatıyla keşfi lâzım. Arazi hakkında fırka ve hattâ alay kumandanları vaktiyle malûmatdar olmalı. Düşman .... bize bıraktığından bu türlü hareketten zarar değil, kâr görürüz. Kolorduca fırka karargâhları arasında telefon irtibatı yaparız. İcap eden yerlerde hatt-ı harp yakınında cephane ve erzak depo ederiz. Bu vechile, esasen pek noksan olan vesait-i nakliyemizden azamî istifade ederiz.

Sâniyen, bilhassa bu çevirme hareketimiz şedîd, serî olmak lâzımdır. Serî ve şedîd olmak için asker taarruz mıntıkasının yanıbaşında istirahat etmiş olduğu halde, sabah aydınlığından birkaç saat evvel hareket etmek, ileri karakolları **[104]** seher ile beraber basarak bütün gün taarruzu bitirmeye cür'et etmek ve durup dinlenmeden Oltu mıntıkasında az zamanda atlayıp Rus hatt-ı ric'atine Ruslar kaçmadan veya neticeli bir taarruz 11. veya 9. Kolordu'ya yapmaya vakit bulamadan biz Kars yoluna dönmeliyiz. Bütün bunları yapmak için taarruz emri erken verilmek ve şimdiden taarruz için her türlü hazırlıkları yapmak lâzımdır.

Üçüncü ricam: Çarşamba günü Rize'ye çıkan bir piyade alayı ile iki cebel bataryasının Artvin'e varınca benimle münasebette bulunması.

Nâzır dediklerimi hep kabul etti. Yalnız bir kerre ordu kumandanıyla görüşecek.

Ben, Trabzon Valisi vasıtasıyla Rize ihraç koluna da yazdım ki, Artvin'e gelince ileri geçmeyerek benimle münasebette bulunsun.

Vali de beni her gün ihraç kolunun vaziyetinden haberdar etsin.

Yol keşfine giden iki zâbitimizin raporlarından Erzurum-Kızılkilise-Şipek- .....han-Ahpisor-İslamkotik yolunun havf-ı s..... harekâtına, haritadaki diğer yolların cebel topçusu ile piyade harekâtına müsait olduğu anlaşıldı.

[105] 30 Teşrinsanî (13 Aralık 1914)

Düşünüp yaptırdıklarım:

Erzincan'a emir:

Bizim depo taburları:

1 - 9-14 Teşrinsani'den itibaren Erzincan'dan geçmeye başlayacaktır. Herbiri sırtında 25 kilo peksimet taşıyacaktır. Ona göre çuvallar hazırlayınız ki onlar ..... geçmesin.

2 - 20. Fırka'ya: Yakında bize geleceksiniz. Depo ettiğiniz erzaktan herşeyden evvel efrâd üzerinde beş günlük erzak bulundurunuz. Ayrıca beş günlük çay veriniz, neticeyi bildiriniz.

32. Fırkaya: Yolda gelirken her vasıtaya müracaat edilerek efrâd üzerindeki erzakı beş günlüğe iblağ ediniz. Ayrıca beş günlük çay veriniz.

31. Fırka'ya keza.

3 - 5-6 numaralı piyade cephane kollarımız Erzincan'dan peksimet, un, arpa yükletsin. Yalnız daha evel tahkik olunacak, burada menzilde lüzumu kadar piyade cephanesi var mı?

4 - ....: Bayburt'taki köprücü takımımızın öküzlerine erzak yüklettim. Emir verdim: Orada boş menzil arabaları var. Onlara bizim öküzleri koşsunlar, erzak yetiştirsinler.

5 - 31. Fırka'nın tekâlif mıntıkasını Ilıca'ya kadar tevsî ettim.

[106] ..... sırtında muvakkat bir ambar tesis edecek. Kendi süvari bölüğünde becerikli bir zâbit varmış, onu kullanacak.

Şayet Ali Osman (30)'da efrâd için beş günlük erzak yoksa, biz burada hazırlayalım, buradan geçen ve efrâda tevzî edelim.

4. Piyade cephane kolumuza da erzak yükletiyoruz Erzincan ve Bayburt'tan. Çünki burada lüzumu kadar piyade cephanesi var.

1 Kânunevvel, sabah saat 5.30 (14 Aralık 1914)

1 - Ali Osman ile Fethi'nin kuvvetlerinin bize iltihakı emri geldi. Ona göre emirleri verdim. Fethi sabah erken hareket ederek Ali Osman'a gündüz saat onda Hasankale'yi serbest bırakacak. Ali Osman iki fırka halinde hareket edecek. Köprüköy şarkındaki kıtaât Köprüköy hizasını seherle geçecek vechiyle erken kalkacak.

Arabalarla sahra topçusu Erzurum üzerinden, bilumum diğer kıta'at-ı mekâriler Mücellidî-Büyüktoy (?)-Köşk üzerinden yürüyecek.

[107] 2 - Sabah saat yedide hareket: Tufanç'da mekârileri, ahırları teftiş: Hayvanlar semerli olarak ahırda duruyor. Böyle yaraları iyi olmaz. Semerler serî tamir olmalı ve yaralara bakılmalı. Dikkatsiz zâbiti ceza ettim.

3 - Tufanç'ta 91. Alay 2. Tabur nâmına 6.000 kilo arpa almışlar, gördüm. Bu kadar arpa bir tabura çoktur. Bizim ..... anbarın[d]a esasen harman edilmemiş arpa demetleri var. Onları hayvana yedirmeli. Arpalar anbarlara ve erzak kollarıyla demirbaş yeme sarfedilmelidir.

4 - Hınıs'ta fırınları gördüm. Ekmekler pişmemiş, hamurun ekşimesi lâzıdır. On iki ..... yapıyor idiler, tecrübe edilmesini emrettim.

Bir de bu köyler yevmiye bin kilo taşıyacakmış. Halbuki bizim yevmiye 30-40 bin kilo nakliyeye ihtiyacımız var. Herhalde kadınları, çocukları da koşarak teklifatın zamanında bitirilmesini yanımda bulunan fırka kumandanına emrettim.

5. ....'ta 30. Fırka'nın topçu alay kumandan ve mekârileri, mekâricileri. İntizamsızlık çok. Daha asker koğuşa girince âmire selâm vermeyi bilmiyor. **[108]** Alay kumandanını iyice haşladım.

6. .....'te 91. Alay bana ihtiram için talime çıkmamış. Efrâda bol yemek yedirmek emrettiğim halde et azdırılmış,[50] ekmek verilmemiş, yetiştirilememiş. Taburun unu portatif çadır üzerine konmuş. Efrâdda çeviklik az. Bütün bu kusurlardan dolayı alay ve tabur kumandanlarını iyice tekdir ve tevbih ettim. Fırka kumandanına da bu ahvâlden mes'ul olduğunu maiyeti önünde ihtar ettim.

7. Umumîyetle yollarda efrâdın göğsü açık ve mekârilere biniyorlar. Herkese gevşekliğinin ve hatasının derecesine göre 10-20 sopa attırdım.

8. Karagöbek'te yemek yedik. Buraya gelirken rastgeldiğim toplu bir mekâri kolu çavuşuna iki mecidiye mükâfat verdim. Cebel taburunun **[109]** mülâzimi mekârileri binilmesini emrettiğinden üç gün riyazat hapsi emrini verdim. 31. Fırka'nın koyuna ihtiyacı olduğundan hemen Karagöbek'ten idare reisine emir verdim: Bin koyun ve bolca patates verilsin. Alayları eğlendirmeye el'an gitmeyen, fırka karargâhından gelen 31. Fırka Mızıkası'nı 91. Alay'ı eğlendirmeye gönderdim.

9. Hava gayet sisli. Tuzla'ya inerken açılmaya başladı. Tortum Vadisi mor, koyu menekşe renkte. Dik sırtları, tepeleri beyaz: aşağıları sarı, siyah. Tam mânâsı ile hakikaten görülmeye layık. Vadiye indikçe hava ısındı, kar kalktı. Pek fena olan dere yolundan ancak (cebel topçusu gibi) nihayet saat beşe doğru vardık.

10. Zarif, sevimli, nazik bir kaymakam bey vaadetti: 150 bin kilo ekmek, 200 bin kilo arpa, bolca saman ve koyun hazırlayacak.

Ben sözünü sened ittihaz ettim.

[110] 11. Bu mıntıka kumandanı Binbaşı Rüşdü Bey ile beraber saat altıda araba geçebilen dere yoluyla bir buçuk saatte Liskav-ı Ulyâ'ya gittim.

Hudut taburu kumandanından buradaki üç hudut taburunun 4 Teşrinsanî'de yaptığı keşif taarruzu hakkında tafsilâtı dinledim. Cem'an ancak kuvvetli bir tabur yapan bu hudut taburlarının Ağasor-İd istikametinde üç gün devam eden taarruzu karşısında Ruslar'ın lâakal dört-beş misli kuvvetli ve topçu ile bir iş yapamamasından Ruslar'ın kabiliyetsizliğini çıkardım.

12. Bugün Liskavi'deki taburun yaylada, diğerlerinin Ağasor'da yarın teftişe hazır bulunmalarını emrettim.

[50] *az verilmiş* mânâsında.

Gece muhtarın evinde ocak başında kaputla oturduk. Yere uzandım.

2 Kânunevvel (15 Aralık 1914)

Sabah saat 5.40'ta kalktım. Yumurta ve nişasta tatlısı yedim. Muhtara iki mecidiye verdim. Saat 6.40'ta Liskav Yaylası'na gittim. Hudut taburunu teftiş ettim. Eski efrâd bilgisi az ise de ateş gibi, fakat pek fena. Ziyarettepesi'nden Turan, Şükrü ve İd havalisini tarassut ettim. Gece verdiğim emir üzerine Karapınar şarkındaki sırtlardan bizim kuvvetli keşif kolları Ruslar'ı tardediyorlardı. Oradan tüfek sesleri geliyordu.

[111] 13. Ziyarettepe-Karapınar sırtları hattâ daha şarktaki alçak tepeler yüksek dağlar silsilesidir. Ekseriya birer yürünür ve mekâri ve cebel topçusu pek yavaş ve güçlükle çıkar. Süvari ekseri yere iner ve birer yürür. Turan düzlük tepelerdir. Şükrü ve İd havalisi karsız genişçe ovalar, etrafı yüksek ..... dağlar. Fakat kayalık olduğu için ..... yerlerden geçilir. Arazi çıplak, Turan'a kadar kar var, aşağıda yok. Orman ancak dağların ve .....ın sırtlarında görünüyor.

14. Oldukça müşkilâtla (kardan ve arazi sarplığından) hatt-ı bâlâ boyunca Karapınar üstündeki boyuna geldim. (Karapınar, 10-15 kulübe). İki hudut taburunu teftiş ettim. Asker burada hattâ daha iyi fakat nişahgâh yarısından fazlası bilmiyor. Ava çıkmak, saf-ı harp teşkil etmek, yanaşık nizamda yürümek bilmiyor. Zâbitleri haşladım ve alay kumandanıyla beraber bugün beş saat talim yapmalarını ve acemilere beşer fişek endaht ettirmelerini emrettim. Efrâdın maneviyatını yükseltecek **[112]** sözler söyledim. Moskof'a hücum edeceklerini vaadettirdim. Koca çocuklar hep iyi!

15. Ağasor'a indim. Orada saat 12.30-1.40, yumurta, pilav, külbastı yedik.

16. Dere yoluyla serî yürüyüşle hareket ederek sat 3.45'te Kızılkilise ambarını gördüm. Cami, kilise, mektep, ambar olmuş. Daha bir şey gelmemiş. Gelenler nihayet gitmiş.

17. Tortum'a giderken Gürcüboğazı'nda iki jandarma taburunun oturduğunu gördüm. Bunların iki fenalığı var. Bizim askerin yerini tutuyor, ...ni yiyor, bir de 11. Kolordu'ya iltihakları geç kalıyor. Hasan İzzet Paşa['ya] Karagöbek'den teklif ettim ki bunları hemen alsın. Bugün Kızılkilise'de ordu emri gelmiş, gördüm. Yalnız bekliyorlar ki bizden bir tabur gelsin, kendilerini değiştirsin. Emir verdim, beklemeden gitsinler.

[113] 17. (mükerrer yazılmış) Karagöbek yakınında 91. Alay'dan bir tabura rast geldim. Kızılkilise'yi değiştirmeye gidiyor. Bazı intizamsızlıklardan dolayı zâbitan ve efrâdı tekdir ettim.

18. Karagöbek'de 31. Fırka erkân-ı harbiyesine rast geldim.

30. Fırka'nın iki güne kadar buraya geleceğini düşünerek Karagöbek ve Kızılkilise'yi tahliye etmeleri yalnız muvakkaten bir bölüğün ileri karakol olarak Karagöbek'te bırakılıp bir takımın ambar muhafızı olarak Kızılkilise'de bulundurulmasını emrettim.

19. Yolda rastgeldiğim bazı zâbitler nereye gittikleini, ne .....ı söylemediklerinden tekdir ettim. Yine mekârilere binen bazı neferler var. Tecziye ettim ve böylece ..... terk 2/3 gecesi saat 8.30'da Erzurum'da daireye vardım.

2/3 Kânunevvel gece işleri (15/16 Aralık 1914)

Hasan İzzet Paşa'ya .....im neticesini telgrafla rapor: Gördüklerim evvelce gönderdiğim keşif zâbitlerinin raporlarını teyit etti:

[114] 1 - Arazinin sarplığı ve yolların hâli fırkalarımın taarruz gününden bir kaç gün evvel taarruz edeceklerini, mıntıkanın tam gerisinde toplanmasını icab ettirir.

Havalar güzel ve bugünler sayılıdır. Bir an evvel taarruz lâzımdır. Çünki kış ..... sarsa harekât pek büyük müşkilât olur.

2 - Yusufeli mıntıkasından müstakil bir zabit keşif kolunun 2 zâbit ve münteheb efrâd ile Hasköy üzerinden Oltu'ya ilerlereyek Oltu'da ne kuvvetler olduğunu keşfetmesini, esir tutmasını, gece hareket edip, kendini göstermemesini, telgraf hattını kesmesini, muharebe etmemesini emrettim.

3 Kânunevvel (16 Aralık 1914)

1 - Kolordu'nun iâşe hazırlığı:

20 bin kilo kavurma.
25 bin kilo arpa.
5 bin kilo patates.
20 bin kilo fasulye.
Tortum['da] ambarı hazırlattım.
31. Fırka ambar için hayvan az gönderiyor. Te'kîden ihtar ettim.

[115] 2 - Harekât:

Ordudan 9 Kânunevvel'de taarruz edebilecek vechile Kızıldağ - Karapınar hattının garbında hazır bulunmamız emri geldi.

Bunun üzerine zaten daha evvel mütemadiyen düşündüğüm bu vaziyet hakkında şu kararları ve emirleri verdim:

(a) Ordunun emri geç vermesinden [dolayı] ancak bugün hareket ettik. 30. Fırka'nın yarın Mücellidi'den Karagöbek-Kızılkilise-Tirşinik mıntıkasına kadar uzun bir

yürüyüş yapması.

(b) Telgraf bölüğüyle istihkâm bölüğünün öbür gün Tortum'a varmak üzere yarın hareket etmesi.

(c) Kendimize muhtıra olmak üzere bir yürüyüş cedveli ihzarı. Esas şudur:

30. fırka 7 Kânunevvel['de] Ahpisor, ..., ..., ..., Tendürek mıntıkasında ictima.

31. Fırka, aynı gün Tortum, Nortap, Ağaçar ve Liskavlar'dan.

32. Fırka, Bartuzla, Şipek, Kızılkilise mıntıkasında.

Maksat 7 Kânunevvel'den sonra ve 8 Kânunevvel'den evvel istirahat.

[116] (d) Öğlen hareket ederek 30. Fırka ile akşam karanlığında hatt-ı bâlâya varmak, 8/9 gecesini İslamkötek, ... - ..... mıntıkasında geçirmek. Ale's-seher buradan ordu istikametinde taarruz edip bütün kuvveti sarfederek bugün akşama olsun Oltu'ya varmak.

31. Fırka, ordunun emrinden hissedildiğine göre 9. Kolordu ile müttehiden İd mıntıkasında taarruz ederse Karapınar üzerinden yürür, ... etmezse Sivrideresi ile iner, yahut kısmen hatt-ı bâlâ yolundan .... ve Van üzerinden ilerleyerek ilerideki düşmanın yanına düşer.

32. Fırka, 30. Fırka'yı takip eder. Herhalde esas, sol cenah ile mümkün mertebe ziyade kuvvetle ve sür'atle Oltu-Sarıkamış istikametinde ilerlemektir.

(e) Beşinci Tortum mıntıkası taburlarını ahvâle ve araziyi tanımalarına nazaran fırkalara vereceğim. Şimdilik alaylara kılavuzluk etmek üzere her taburdan otuzar neferin **[117]** ayrılmasını emrettim.

(f) Dördüncü Kiskim mıntıkasındaki taburlardan Artvin'deki Milo Taburu, Ştanka Bey'in emrine girecek. İşhanı ve Kiskim'deki taburlar yarın hareketle 8 Kânunevvel'de Oltu'nun 15 kilometre şimal-i garbîsinde bulunan Hasköy'de toplanacak. 94. Alay Kumandanı Fethi Bey'i çağırdım. Ona iki top vereceğim ve serî yürüyüşle Hasköy'e göndereceğim. İki hudut taburuyla beraber 9 Kânunevvel'de Oltu yolunu kessin.

(g) Bahaeddin Şakir'e Artvin'de emir: Kuvvetli çeteler şimdi hareketle 9 Kânunevvel'de Sarıkamış-Kars demiryolu caddesi telgraflarını tahrip ve Oltu telgraf hatları caddesini değil.

Çeteler bundan evvel ne de daha geç kalmayacak ve bu caddelerdeki tahribata ordunun muzafferiyetine kadar devam edecek.

(h) Ştanka Bey'e: *"Ruslar'ın .....'ya (Çoruh mansıbında) asker çıkardıkları haber verildi. Siz Artvin'e hareketinizi* **[118]** *tehir etmeyiniz. 4 Kanunuevvel akşamı Artvin'de bulunmanız kâfidir".*

3 - Teftişat:

a) Hasankale'ye gönderdiğim sıhhiye reisi muavini 93. Alay'dan 2. Tabur tabiblerinin ve seyyar hastahane doktorlarının dikkatsizliği görmüş. Tabur doktorları revir açmamışlar. Ağır hastaları son dereceye varıncaya kadar tutmuşlar. Hastahaneye sevketmemişler. ..... hastalıklı ikmal efrâdını almışlar, muayene etmemişler. Sıhhiye seyyar hastahane doktorları[na] Hasankale Menzil Hastahanesi'ndeki büyük bir sefalet hüküm sürdüğü halde gözleri önündeki bu hâli bir vicdanlı doktor sıfatıyla çare bulmadıkları ve haber vermedikleri için alenî ihtar ve 93. Alayın 1. Taburu gayretli tabibine alenî teşekkür.

b) Harekette bulunan 30. Fırka ile Fethi Bey Müfrezesi'ni teftiş için Kolordu Topçu Kumandanı ile Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Şemsi Bey'i gönderdim.

c) Sertabibi 31. Fırka ahvâl-i sıhhiyesini teftişe gönderdim.

[119] Diğer Hazırlıklar:

a) Tortum havalisinde 3.000 yataklık hastahane için malzeme-i sıhhiye hazırlatıyorum.

b) Tortum'dan Oltu'ya doğru telgraf teli temdîdi için 50 kilometrelik tel ve makine ayırttım. Karargâh ikinci kademe mekârilerle parça parça yarın nakledîliyor. Ağaç kesimi [için (?)] mahallî kaymakam ve kumandanlığına emir verildi. Bu işe nakliye binbaşısı memur edildi.

c) 9. Kolordu'ya yaptığımız teklif üzerine Kolordu, Boğazkale'ye kadar telefon temdîd ediyor. Biz, Tuzla'dan oraya temdîd edeceğiz. Emrini verdik.

d) İstihkâm ve telgraf bölüklerimizi ilerideki düşman için ileri sürdük. Yarın Tortum'a hareket ediyoruz.

e) 93. Alay Kumandanı Fethi Bey geldi. Gece yarısında kendisine mufassalan talimat verdim.

[120] 4 Kânunevvel (17 Aralık 1914)

1 - Hasan İzzet Paşa'ya yaptıklarımız hakkında malûmat ve şunları ricalar:

a) Arazinin hâli icabı yukarıdan aşağı inerken düşman bizi sayacaktır. Onun için takarrüb yürüyüşünü

gece yapacağız. Diğer kolordular da öyle yapsın.

b) Şayet süvari fırkası sağımızda kalacaksa biz 9 veya 10'da Oltu yolunu açacağımızdan daha faal iş görmek üzere bir süvari ..... şimdi bize veriniz.

2 - 31. Fırka Kumandanı gece Fethi Bey'e gönderdiğim direkt emirden şikâyet ediyor. Bu gibi formalitelerle meşgul olmamasını ihtar ettim ve Kolordu'ya tamim ettim.

3 - Enver Paşa'nın yarın kıt'amızı teftiş programını tanzim[ini] erkân-ı harbiyeye emrettim.

4 - Ordu bize 2.700 sahra topçu mermisi ile 3.000 adet piyade cephanesi verdi. Bunların naklini tanzim ettirdim. 30. Fırka'da iki piyade cephane kolu var. Bu akşam veya yarın sabah Karagöbek'e varırlar. Yarın öğleye kadar istirahat, öğleden sonra boş olarak hareket ederek 6'da Erzurum'a muvasalat, 8'de Karagöbek'e veya Kızılkilise'ye **[121]** topçu cephanesinin bir kısmını terk. Bu vechile 9'da .....'da bir piyade bir topçu cephane kolu, ... üzerinde Kızılkilise ve Karagöbek'te bir piyade ve topçu cephane kolu ambarda bulunuyor.

5 - Dün ve bugün kar yağıyor. Harekâtımız oldukça güçleşecek. Maaamafih elbette ileri gideceğiz.

6 - Bugün hesap ettim. Bizim zavallı 30. Fırka dün Çakmaklı'dan .....'a kadar tam 40 kilometre yapmış, ben de tekrar 40 kilometre bugün de yapmasını istedim. Ali Osman Baba-.....-..... -Köşk üzerinden yukarda dağlarda bu kadar mesafe kat'ma ne lüzum vardı? Bizim erkân-ı harbiyenin hesapsızlığı ve benim dikkatsizliğim. Kendilerine ihtar ettim.

7 - 30. Fırka'nın İskender ve Şemsi Beyler tarafından teftişi neticesi 90. Alay gayet muntazam. Alenen teşekkür. Ordu emir borusu ile 89. Alay ve 88. Alay daha iyi olabilirdi.

Sahra topçu taburu gayet fena, yol kavî. Fırka vasıtasıyla tecziye ve alenen tevbih.

[122] 8 - Karargâh mekârileri Tortum'dan avdetinde fena halde idi. Başlarındaki çavuşun dikkatsizliği tebeyyün etti. Alenen 10 sopa.

9 - Köprüköy ve Erzurum Telgrafhaneleri'ne ve 3. Ordu'ya:

Şayet bizim Dokuzuncu Kolordu ile müstakbel muhaberemiz zâhir olursa, herşeye tercihan teller bize tahsis edilsin.

10 - Fırkalar her birinde on beş günlük ..... koyun bulunmalı. Bunun için Tortum'a sordum, ne kadar koyun tedarik edebilir.

11 - 31. Fırka umum muharebe ağırlıklarıyla Tortum ambarı

için çalışacaktı. Gevşeklik ediyor. Emir, ihtar.

12 - Yarın saat 3'te Karagöbek'e fırka erkân-ı harpleri gelsin (Maksadı anlatmak).

13 - Yarından itibaren müşterek emir verilecek. Emir alacak makamları tanzim eder bir cedvelin yapılmasını ....ye emrettim.

[123] 14 - 30. Fırka'nın Sahra Topçu Taburu'nu Erzurum haricinde bekledim. Çıkıştım. Emr-i yevmî ile tecziyelerini ilân ettim.

15 - Karagöbek Telgrafhanesi vasıtasıyla 31. Fırka'ya çektiğim telgraflar geldi. Esas kabahat bizde, çünki fırka karargâhı Hınıs'ta. Fırka'ya emir verecektik ki Karagöbek'de emir atlıları bulundursun.

Köprüköy Telgrafhanesi de bizim 30. Fırka'ya gönderdiğimiz konak emrini bir gün tutmuş, yok diye hemen iade etmemiş. Esasen o telgrafhane çok karışık. Her kumandan muhaberatın alınması için bulunduğu mevkideki telgrafhaneyi sıkı teftiş altında bulundurmalı. Bizimkilere tenbih ettim. Hasan İzzet Paşa'ya yazdım.

[124] 5 Kânunevvel, Karagöbek, Mehmed Efendi'nin evi (18 Aralık 1914)

Artık hamdolsun ileri gidiyoruz. İnşallah bir daha bu yerlerden geçmemek üzere mütemadiyen, muzafferen ileri gideriz. Herhalde benim kolordumun vazifesi 30-40 kilometrelik yürüyüşler yaparak Ruslar kaçmadan evvel Kars yoluna varmak ve kat'î meydan muharebesini[51] orada vererek Rus ordusunu mahvetmektir. Her vakit bütün kalbimle dediğim gibi işte buraya da yazıyorum k,i Cenab-ı Hak bana bu milletin felâketini göstermekten ise öldürsün.

Biz kazanırsak başımız dik olarak 30-40 sene sulh içinde göstereceğimiz faaliyet ile bütün şarkı sefaletten kurtaracağız. Biz batarsak yüz milyonlarca zeki, masum şarklılar, Türkler, İslamlar uzun esaret ve sefalet devirleri geçirmeye mahkûm olacaklardır. Allah âdildir, maksadımız pek büyüktür, azmimiz mezîddir, tedâbirimiz mümkün olduğu derecede ..... iyidir. Binaenaleyh muvaffakiyetimiz emindir.

[125] Sabah saat 8.30'da Enver, Bronsart Paşalar beraber otomobil ile .....'ın yanına kadar geldik. Orada bekleyen beygirlerimizle .....'dan da fırka karargâhına gittik. Askeri silâh başına ettik. 94. Alay'ı gördük. Efrâd güzel ve teçhizat iyi olmakla bera-

[51] Bu son iki kelime metinde *meydan-ı muharebeyi* gibi okunacak şekilde yazılmış. *meydan muharebesi* hâline ben getirdim, hatalı olabilir.

ber .....[52] kilometre katettik. Alayda herhalde bir gevşeklik var idi. Ancak 45 dakikada toplandı ve taburlar da 55-60 idi. Halbuki bütün ağırlıklar, erzak gitmekle beraber 1049 mevcutlarından 850 nefer pekalâ çıkarabilirlerdi. Tufanç'ta bir gün evvelki emr-i yevmî mucibince askerlerin peksimet ve cephanelerini teftiş ettik. 91. Alay Kumandanı'nı alayı ile beraber gördüm. Alay şu üç-dört gün içinde pek toplanmış, düzelmiş. Epey sıkmış olduğum Cemal Bey'e hakkı olan teşekkürü verdim. Enver Paşa'dan ayrılmazdan evvel şunu rica ettim:

[126] Biz herşeyden evvel sür'atle ilerleyeceğiz. Yalnız siz 9. ve 11. Kolordular'ı bize yetişecek gibi sürmek maksadımı, tertibatımı da anlattım. Ayrıldık. Dün gece saat ona kadar yürüyerek Çakmak'tan Şipek'e varan, bu veçhile karda buzlu, berbat yollarda seksen kilometre yapan 30. Fırka'nın birkaç yüze varan dökümtülerine rast geldim. Ekseri kalanlar ya hasta yahut ayak[ları] donmuş idi. Herhalde dökümtüler yüzde üçü geçmediğinden ve kalanların da çoğunda canlılık görüldüğünden fırkanın hâli şâyân-ı memnuniyet idi. Yalnız büyük ağırlıklarının birbirine karışmış. O da daha ziyade büyük fenalık.

[127] Bahaeddin Şakir'den ve Trabzon Valisi'nden iki telgraf geldi. Vilâyet şifresini maateessüf unutmuşuz. Vilâyete rica ettim ki bu gibi şifreleri telgrafhaneden alsın, halletsin, bize halli göndersin. Pek müsta'cel olan bu eski şifreyi anlamak için geri gönderdik. Zaman geçti. Herhalde büyük hata.

Fırka karargâhlarını saat üçte celbetmiş idik, geldiler. Dün gece tutturduğum notlar üzerine Nasuhi Bey kendilerine şunları tenbih etti:

> 1 - Yarın akşam umum ağırlıklar kıtaât beraber gelmiş bulunmalıdır.
>
> 2 - Yürüyüş cedveli mucibince tanzim edilen topçu ve piyade cephane kolları ile erzak kollarının fırkalara taksimi ve bunların tam zamanında **[128]** emredilen yerlerde hazır bulunmaları için bizzat takip.
>
> 3 - 7/10'dan itibaren her gün saat dörtte fırkaların emir zâbitleri kolorduya gelecek ve her akşamki fırka kuvve-i umumîyesini getirecek.

Benim tenbihlerim:

> 1 - Fırka kumandanlarına selâm. Yarın akşam saat beşte Tortum'da yedek beygirleriyle beraber bulunacaklar.
>
> 2 - Ben mütemadiyen düşmana takarrüb için gece yürüyüşü yaptıracağım. Erkân-ı harpler intizamı temine çalışacaklar.

[52] Metinde hata var, *bin kilometre* yazılmış.

3 - Hücumlar iki saatten fazla sürmeyecek ki bir günün mühim kısmını takip ile geçirelim, tam vaktinde düşmanın arkasına yetişelim. **[129]** Onun için zâbitâna iyice izah edilecek ki, mütemadiyen ileri.

4 - Topçu cephanemizin mevcuduyla bunları yapacağız. Romanya-Sırpya yolu kapalı. Onun için bu miktar batarya bulmak ve ancak piyademizin takarrübü esnasında müessir birkaç grup ancak kâfidir. Düşünmeli ki günlük 50 mermi atılsa on günde 500 mermi eder, cephaneler biter. Düşman topçusu ile muharebe güçtür. Bunun aksi yapılırsa bana haber verilecek. Herhalde erkân-ı harpler mânen ordunun muvaffakiyâtından mes'ul olduğundan bu on gün uyumayacaklar, parçalanacaklar, verilen emirlerin azamî bir neticeye varmasına çalışacağız.

[130] Bugün hava gayet iyi, berrak, güneş yakıyor. Yalnız bu yüzden karlar erimiş, yerler çamur. Düz yerlerde tesviye-i turabiyyeler çamur, yokuşların alt kat[ında] buzlar meydana çıkıyor. 30. Fırka'nın sahra bataryası gece saat 7-7,5 Girekösek yokuşunda uğraşıp duruyor. Bizim mekâriler de onların arkasına kapanmış bekliyor. 30. Fırka kumandanına emir verdim. Ahaliyi, askeri göndersin, topları kurtarsın. 31. Fırka erkân-ı harbi Kösek'e şimdi dönüyor. O da oradaki 31. Fırka sahra topçu efrâdıyla yardım edecek.

9. Kolordu'ya Mülâzim Tahsin Efendi['yi] haber zâbiti olarak tayin ettim ve Kolordu'ya yazdığım mufassal mektupta *"Gaye, Ruslar'ın bir ferdini kurtarmadan mahvetmektir. Bunun için baskın, cür'et ve sür'at lâzımdır. Ben 8 öğle ve 8/9 gece hareket ederek ale's-seher şiddetli bir taarruz yapıyorum. Gündüz sür'atle takip ile Oltu'yu tutacağım. Ondan sonra da vasatî 30 kilometre* **[131]** *sür'atle 12 Kânunevvel'de Sarıkamış-Kars hattına varacağım. Tarih-i İslam'ın yeni bir devresine girerken zât-ı âlîlerinin dahi cür'et ve şiddetle hareket edeceğine emînim" dedim.*

Bir konak emri hazırlattım. Kolordu taarruza hazırlanmak üzere 7 sabahı hareketle:

30. Fırka; Ağasor-.....- .....

32. Fırka: Bar- Şipek-Kızılkilise.

Bunun iki cebel topçusu Kânun'un 6'[sın]da ....., 7'[sin]de ..... istikametinde hareketle 30. Fırka'nın emrine girecek.

[133] Köprüköy, 3 Kânunsanî (16 Ocak 1915)

Hatıra defterimi tam yirmi sekiz gündür açamadım. Dışarıda muhacirlerin döküntü, perakende efrâdın tayın, kaput vâveylâsı.

Penceremin kâğıt camına uzaktan gelen top sesi gibi gürültüler yaptıran fırtınanın gürültüsü.

Bu sabah Yusuf İzzet'in 2/3 telgrafını aldım.

Yeniköy'de bizim Kerim Hacı (32. Fırka) iki seferî bölük kuvvetindeki mevcuduyla üç tabur, bir batarya, bir makineli tüfek bölüğü ve bir alay süvariden ibaret düşmanın hücumunu durdurmuş. Sağı fena bozulmuş, solu durmuş ve durmuş. Firariler silâhlarını atıyor. Şimdiye kadar böyle bir şey yok idi. Kolordu, İd havalisinde toplanmış. Neticede Yusuf İzzet taze kuvvet istiyor. Kendi kuvveti bin beş yüz tüfek.

Cevabım:

> Sizin ve arkadaşların gösterdiği sebata teşekkür ettim. Dün de yazdığım gibi size 80. alayın bir depo taburunu bu sabah Badicivan'dan sevkediyorum. Ayrıca bugün Erzurum'dan Kaymakam Mehmet Ali Bey 9. Kolordu'nun toplanabilen efrâdıyla hareket ediyor. Zannediyorum ki düşmanın fazla cür'et göstermesi lüzumu gibi zayiat vermemesindendir. Buna da sebep yanınızda sahra topçusu bulunmamasıdır. Bu mel'un cebel topları hiçbir tesir yapmıyor. Benim için sizin muvaffakiyetle sebatınız birkaç top ziyaından daha mühim olduğundan evvelce Oltu'dan benim celbetmek istediğim bol cephaneli sahra toplarını şimdi siz celbederseniz iyi olur. Sahra toplarının bir kısmı Tortum civarında bulunduğundan telgrafla Liskav-ı Ulyâ üzerinden toplar gelebilir. Kaçakları bilâinsaf idam ediniz ve her gün ne kadar idam ettiğinizi bildiriniz. Kerim Bey'e selam söyleyin ve deyiniz ki ben eminim, biz sonunda muvaffak olacağız. Allah bizimle beraberdir. Her gün sabah, öğle, akşam saat azamî en geç altıya kadar vaziyetinizi bildiriniz ve sabah raporunda ayrıca kuvvetinizi de iş'âr ediniz. Bir de bundan sonra âdet olsun, benden aldığınız mühim harekât emirlerini kısaca *"şuna dair olan emri aldım)"* tarzında bir cevapla emri telâkki ettiğinizi bildiriniz ki emin olayım. Fî 3, Köprüköy, sabah 9.

[134] 1 -Tutak'dan Abdülkadir: Askerinin birçok müfrezelerini salıyor. Kılıçköyü'nden Diyadin istikametinde Rus hududunda... kendisi Tutak'ta. *"Bu askeri toplamak ve nerede kullanmak lüzumu[nu] Erkân-ı Harbiye düşünsün"* dedim.

2 - Ştanka Müfrezesi['ni] Erzurum yolunu kapamak üzere çekmek daha muvafık değil midir? Erkân-ı Harbiye düşünsün.

3 - Şimdiye kadar epey korkaklık gösteren Hüsameddin Paşa'nın Divan-ı Harbe verilmesi.

[135] 4 - Urfa'daki fırkadan bir cevap yok. Kendisine sert bir emir.

5 - Hava fena halde, tipi devam ediyor.

Galip Paşa'ya emir:

Köprüköy, 3-11-1330
(16 Ocak 1915)

Bugünkü fırtına Cenab-ı Hakk'm bize bir inayetidir. Düşmanın böyle bir havada taarruz etmeyeceğine kaniiim. Bu sebepten askerî mevzileri yakınındaki köylere çektirip bolca istirahat ettiriniz. En ziyade buna ihtiyaçları vardır. Bu fırsatla kıtaâtı tanzim edebilirsiniz. Yolları kuvvetli posta ve karakollarla tutmak kâfi gelir. Dün de yazdığım gibi sahra, Mantelli ve serî ateşli bataryaları kısmen celbediniz ve herhalde şiddetli bir mukavemete hazırlanınız. Ben eminim ki Allah bizimle beraberdir.

6 - Maateessüf fırtına kesildi. Bir emir zâbitini .....'e doğru gönderdim ki geri gelen Mantil bataryalarından yolda kalanları bırakmış.

7 - Urfa'dan ..... ilk kademe Diyarbakır'a, Bitlis'e doğru üç gün geçmiş. Nizam haberini istedim.

8 - Tutak - Kılıçgediği cihetindeki kuvvetin ordunun sağına iltihakını emrettim.

9 - Artvin'de Ştanka Bey'e yazdım: *"Oradan Oltu cihetine yandan tesir yapabilirsen* **[136]** *iyi, yapamazsan orduya iltihak et".*

10 - Vak'ayı Erzurum'a sordum: *"Höyükler mevkii ve kale kıtaâtı ne halde ve nemiz var?".*

Bugün bir müddet odayı tanzim ile uğraştım. Kâğıt pencereyi cam yaptırdım. Duvarlara halılar gerdirdim. Duvarları sildirdim. Derken köşe penceresi etraf[ındaki] duvar parçalarıyla beraber yıkılmaz mı? Haydi, bir temizlik daha! Zaten tavanın örümceklerini unutmuşum. Gece yüzüme bir şeyler düşüp durdu. Şimdi saat 2.30'da köyü gezmeye çıkacağım. Odayı bir daha temizlesinler.

11 - Muhacirler mes'elesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. *"Keşke Rus elinde olup şehid olsa idik!"* diye bağıranlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin.

[137] Muhacirlere ekmek ve peksimet veriyorlar. Ekmek iyi fakat peksimet olmaz. Un versinler, kadınlar pişirsinler dedim.

12 - Sarıkamış'ta bize kılavuzluk eden Hafız Arslan'a 100 lira Müdafaa-i Milliye Kasası'ndan verdirdim. Zaten zavallı yaralandı da!

Hülâsa ben bugünkü vaziyeti şöyle görüyorum: Biz maate-

essüf düşmanın arzu ve harekâtına bağlı bulunuyoruz ve birçok yerlerde şimdiye kadar kuvvetimiz düşmanın arzusuna karşı koyacak bir halde bile değil. Bugün, İd'den iyi haber var. Bizimkiler 500 neferle İd'in şimal-i garbîsine taarruz etmişler. Düşman bir tabur ve bir süvari alayı. Bu cihette Çatak'ta Yusuf İzzet'i sıkıştıran düşmandan bir haber yok. 11. Kolordu her gün 800 neferle takviye edilmesine rağmen dün yine esir verdi.

Ruslar inatçılıkta devam ederler ve bilhassa bir-iki toplu kıt'a ile takviye edilirlerse biz ne ileride, ne de Köprüköy'de duramayız gibi görünüyor. Onun için her hâle karşı ihtiyatlı olmak üzere bugün şunları emir verdim:

[138] 1. Artvin kuvveti Oltu'ya karşı yandan tesir yapamazsa orduya iltihak edecek.

2. Tutak'dan Abdülkadir (bir alay piyade, bir batarya bir makineli tüfekle) ordunun sağına iltihak edecek.

3. Erzurum'dan bugün perakende ile hareketini emrettiğim fırka -28- orada kalarak (esasen 500 nefer) iyi olan hastalardan, eli silâh tutan amele taburlarından, yoldaki bazı depo taburlarından bi'l-istifade 7 Kânunevvel'e kadar 4.000 nefere kuvvetini iblağ edecek.

4. Bekir'in fırkası vakit geçirmeyecek.

5. Enver Paşa'ya yazdım: "Sırf piyade olmak üzere 9 tabur bolca makineli tüfek (beygir çok istemez) hemen Trabzon'a çekilmeli ve azamî olarak öbür gün İstanbul'dan hareket etmeli. Böyle buhranlı vaziyetleri cür'et halleder. Eğer cidden gayr-ı kabil ise bildiriniz".

4 Kânunsanî (17 Ocak 1915)

Maateessüf bugün hava güzel. Sabahleyin, Yusuf İzzet'ten bir haber: Benim şanlı 10. Kolordum bu gece taarruza devam ederek düşmanı Sami karyesinden tardetmiştir. Bu bir avuç askerin gece de taarruza devam edebilmesi hep benim ektiğim muzafferiyet tohumunun semeresidir.

Yalnız şimdi bir mes'ele var: Çatak'ta iki gün evvel Yusuf İzzet'i atan düşman ne oldu? O düşman ya Oltu tarafına saptı -ki ben zannetmem-, **[139]** ya Keçesor tarafından ordusuna iltihak etti; yahut Akpınar-Sıçankale üzerinden Galip Paşa'nın yanına düşmek üzere nefes alıyor. En tehlikeli ihtimal bu son ihtimal olduğundan erkân-ı harbiye reisinin *"yazmayalım"* diye inadına rağmen âtideki telgrafları yazdırdım. Çünki ben eminim ki insanların ekseriyeti küçük veya büyük muvaffakiyetleri karşısında vaziyet-i umumîyenin mühim cihetlerini tabiatıyla ihmal ederler:

Köprüköy, 4-11-1330

(17 Ocak 1915)

10. Kolordu Kumandanlığı'na

1. Çatak'ta karşınızda bulunan düşmanın nerede kaldığını keşfettiriniz. Bu düşman .....-Lansor Yaylası üzerinden 11. Kolordu'nun yan ve gerisine yürüyecek olursa bu bizim için tehlikelidir. Bu halde Koçkans civarındaki müfrezenizle düşmanın bu teşebbüsatına mâni olmak lâzımdır. Kolorduyu takviye etmek üzere bir depo taburu dün, Badicivan'dan 400 kadar gönüllü süvari bugün Hasankale'den hareket etmişlerdir.

Köprüköy, 4-11-1330
(17 Ocak 1915)

11.Kolordu Kumandanlığı'na

1. 10. Kolordu, İd'in şimalinde muvaffakiyetle neticelenen bir gece taarruzu yaptı.

2.. Çatak civarında 10. Kolordu'nun karşısında bulunan düşmanın nerede kaldığı henüz keşfedilemedi. Sıçankale-Lansor Yaylası'ndan geçit yolu[nu] tarassut altında bulundurunuz. Düşman bu yolda size karşı yürürse 10. Kolordu ayrıca bu düşmanı tevkife çalışmak emrini aldı.

[140] Galib Paşa'nın erkân-ı harbiyesinden şu telgraf geldi:

3/4-11-1330
(16-17 Ocak 1915)

1. Bugün düşmanın iki tabur kadar piyadesi Kanlıtepe'nin şark eteklerinden süvari fırkaları cephesine doğru geçmiş ve bir tabur kuvvetle iki topu Hanke-Mecinkerd yolu tarafında mevzi alarak 18. Fırka kıtaâtıyla piyade ve topçu ateşi teati etmişlerdir. Buradaki topçu mevzîi yakınında mestûren bulunan diğer kıt'ası daha mevcut ise de kuvveti tahmin edilememiştir. Bir buçuk tabur kadar tahmin edilen bir kuvveti Horum Dağı'na çıkmış, 33. Fırka'nın Kabaktepe istikametinde cephesine karşı dolgun mevcutlu iki alay piyade, sekiz top, bir obüs ve iki bölük süvariden ibaret bir düşman kuvetiyle Hoşab'dan fırkanın sol cenahından bir-iki tabur piyadesinin takarrübü anlaşılarak fırka ateş açmış ve bugün akşama doğru düşmanla aradaki mesafeyi 1.000 metreye kadar yaklaşmıştır. Süvari Fırkası karşısındaki düşman havasının sisli olmamasından istifade ederek 12 gündüzün Kanlıtepe'den Hanike'ye doğru 200 kadar piyadesi ile fırka keşif kolları arasında ateş teati olunmuş, aynı zamanda makineli[53] tüfek ve top ateşi ile bu kuvvet tevkif edilmiştir. 2. Kolordu karşısındaki fâik kuvvetlere karşı yarın dahi musırrane müdafaada bulu-

[53] Telgrafın buradan sonrası sayfanın alt kısmına yazılmış.

nacak ve ahvâl pek gayr-ı müsait bir şekil alacak olursa yarın gece üç fırkasıyla Aras-Kalender-Mollamenlek hattını tutacak ve 5-11-1330'da (18 Ocak 1914) süvari fırkasına Aras-Zanzak arasında ve keşif hizmeti yaptırarak bilâhare Aras'ın cenubunda Yüzveren'in şark sırtlarına geçirecektir.

11. Kolordu Erkân-ı Harbi
Mehmed Emin

Bence sebat gittikçe en mühim bir esas-ı selâmet olduğunu göstermekte olduğundan, şu telgrafı çektim:

Köprüköy, 4-11-1330
(17 Ocak 1915)

11. Kolordu Kumandanlığı'na,

Vürûd eden raporunuzda kolordunun fâik düşman kuvvetleri karşısında ric'at edeceğinden bahsediliyor. Fikrimce mevziiniz kavî ve vaziyetiniz müsaittir. 10. Kolordu'nun vaziyeti iyidir. Eğer geri çekilirseniz Köprüköy mevziinin vüs'ati hasebiyle burada güç durulacak ve bu yüzden vaziyeti iyi olan 10. Kolordu da ric'ate mecbur olacaktır. Bu beş gün içinde kolordu 5.000 neferle takviye edilmiştir. Dün mükemmel bir jandarma taburu ve 400 ikmal efrâdı gönderildi.

Bu vaziyette selâmet geride değil, sebattadır. Her fırka için sahra bataryası ile bir mantil bataryası nezdinizde tutarak müdafaayı teşdîd etmenizi dün yazmış ve bir zâbit göndermiştim. Bu hususda ne yapıldı?

Herhalde zat-ı alinizin bizzat hatt-ı harbi dolaşarak tehdid edilen ciheti lüzumu gibi takviye ederseniz ve o ciheti bizzat idare ederseniz düşmanın göstermekte olduğu son gayretin kırılacağına eminim.

Maateessüf alelâde zamanda pek metîn olan Galip Paşa şimdi gevşek. Mevzi tabyası ve telefonla asker idaresi yapıyor.

[141] Akşama doğru vaziyet şudur (gece saat 7.30):

10. Kolordu tekmil kolları geri gönderiyor ve Samikale civarında muharebat muvaffakiyetle devam ediyor.

11. Kolordu sol cenahımıza biraz gerilemiş olmakla beraber sebat devam ediyor. Bunun üzerine verdiğim kısa emirde *"Sebat!"* diye emrettim.

Bugünkü bazı mühim işler:

1 - Bekir'in fırkasının ön kademesi Diyarbakır'dan Bitlis'e dört gün kadar ilerlemiş iken, başkumandanlığın lüzumsuz müdahalesiyle Erzincan üzerine ilerlemesi emredilmiş. Hemen emrettim, Bitlis-Muş-Hınıs üzerinden.

2 - Hastahanelerde bir sefalet. İnsanlar birbiri üstünde. Dünden beri uğraştırıyorum. Erzurum'dan iki doktor, eczacı

gelecek. Dün 40 cenaze çıkarttım. Bugün de yine beş on çürümüş cenaze. Kendim fazla ev buldum, izdihamı defettim. Yemeklerini tanzim ettim, karargâh doktorunu memur ettim.

3 - Efrâd arkadan hep 11. Kolordu'ya sevk olunuyor. Gördüm, bunları tanzim ettirdim. Herkes kendi kolordusuna ve geriden gelen gönüllülerden 450 piyade 11. Kolordu'ya. Bir süvari alayı (450 gönüllü) ve 90 piyade 10. Kolordu'ya (Bunlar yarın Hasankale'den hareket edecekler.)

[142] 4 - Nâzır Paşa en nihayet Erzurum üzerine dokuz tabur piyadenin denizden Trabzon'a sevkini emir verdiğini yazıyor. Yaşasın.

5 - Abdülkadir tarafından düşman ilerliyormuş. *"Öyle ise gelmesin, onunla muharebe etsin ve askerini toplasın"* dedim.

5 Kânunsanî (18 Ocak 1915)

Yine hava mükemmel. Düşman bugün hemen her tarafta duruyor. Yalnız, 10. Kolordu'dan biraz mühim bir haber geldi. Düşman, Lansor üzerinden ilerlemiş, onu durduracak kuvveti yok imiş. Ne ise, diğer bir haberde kuvvet bulmuş, düşman da zayıf ve durmuş.

Bugün akşama doğru Galip Paşa'dan haber: Düşman müteaddit yerlerde 33. ve 34. Fırkalar'ın mevzilerine girmiş. Müteaddit defalar süngü hücumuyla mevziden tardedilmiş. Akşama doğru saat 4.30'da düşman yeniden hücum etmiş ve kısmen asker çekilmiş. Ric'at düşünülüyor.

"Kat'iyyen sebat" dedim. Fakat elinde bir ihtiyat tutmayan, bir taraftan diğer cepheye bir yardım yapmayarak kolordu ric'at etmiş bile.

6 Kânunsanî (19 Ocak 1915)

Bu satırları yazdığım gün de 18. Fırka Kumandanı şöyle hikaye ediyordu: *"Ben fırkamla sağda idim, düşman solumdaki 34. Fırka'nın soluna hücum ediyordu.*

[143] *Birkaç defa süngü hücumu oldu. En nihayet akşam düşman tekrar taarruz ederek 200 metre yanaşmış idi. Biz topçu ile yandan yardım ediyorduk. Askerimiz mükemmel sebat ediyordu. Düşman bu kadar takarrüb edince bizim topçular ateş kesti. Israr ettim. Tehlike var dediler, atmadılar. Düşman topçusu atıyordu. Birkaç mükemmel irtifa .....li düşman şarapneli üzerine bizimkiler çekildi. Bu sırada doğrusu herifler manevra yapıyor, biz yapamıyoruz".*

Bugün, Höyükler Mevzii'ni gezmeye gidecektim, çünki orada

çalışmadıklarını Tahsin Bey yazıyor. Fakat bu ric'at üzerine karar verdim, Galip Paşa'ya gideyim. Galip Paşa bizim sebat emirlerinden bıkmış olacak ki, hastalık tutturdu. Ne ise, bir sandık konserve gönderdik.

Hastaların yemekleri ve hâli bir türlü düzelmiyor. Bugün yine birçok adam dövdüm ve zannederim, artık düzeliyor derken yine bir felâket karşısında bulundum.

Hastahane yanında bir hastamız titrek ayaklarıyla matarasını doldurmaya gidiyor!

- Niçin gidiyorsun! Sordum.

- Ne yapayım efendim, para ile su satıyorlar. **[144]** Benim param yok!

- Kim satıyor?

- Dirk.

- Direk[54] kim?

- Hademe.

- Haydi göster.

Yürüdük. Zavallı, cenaze gibi. 250 metreyi beş dakikada katetti. Hastahane denilen ahıra girdik. Yine iki ölü var idi. İçeride bir telâş! Su değil, ekmek satılıyordu. İri yarı bir çavuş 60 para-5 kuruşa ekmek satıyordu. Öldüresiye dövdüm. Taşla kafasını ezdim. Firara koyuldu. Yanımda küçük Münir (mülâzim), yetiştim. Münir herifi altına aldı. Bir kasatura buldum, kafasını gözünü parçaladım. Hastalar ağasını da berbad ettim.

Of, hele muhacirlerin sefaleti. Ağlayan, el-ayağı donmuş, çocuklar, ihtiyarlar, kadınlar, ihtiyarlar...

Yârabbi! Ben bu sefalete sebep olmadım, ben bu harbi tehir için çalıştım. Ben bu muzafferiyeti tam yapmak için uğraştım. Olsun! Bu felâketleri de tamire çalışacağım ve elbette muvaffak olacağım.

6 Kânunsanî (19 Ocak 1915)

Sabah saat 7['de] hareket. Yerler buzlu, atla yuva[r]landım. Höyük yolu hasta, muhacir, yaralı ve firarilerle dolu. Vesikasızları çeviriyorum. Yolda birkaç cenaze gömdürüyorum.

[145] Höyük'te dökümtüleri toplamaya Münir'i bıraktım. 216 muharip topladı. İki gün evvel sürdüğü gönüllüler burada başsız kalmış. Onlar da ileri gidiyor. Her tarafta sefil ve perişan muhacir kafileleri.

Haran'a geldim. Dedim ki, Galip Paşa'yı Azap'tan evvelâ burada sorayım. Hakikaten burada. Paşa çocuk gibi kederlenmiş. Ayağına olmayan geçen gün verdiğim lâstikleri değiştirdim ve se-

[54] Paşa, yukarıda *Dirk* diye yazdığı ismi burada *Direk* şeklinde kaydetmiş.

batın lüzumunu anlattım ve güya hasta olduğundan bıraktım. Erkân-ı harbini aldım, Azap'a gittim. Yolda nâmütenahi döküntü, Kolordu bakmıyor. Canım sıkıldı. Erkân-ı harbine söylendim, durdum. Azap'ta 18. Fırka Mustafa Nimet askerini getirmiş. *"Mevzide asker yemek yedi mi?"* dedim. Bir haftadır kuru ekmek ve biraz kavurma yiyormuş. Mustafa Nimet diyor ki *"Şaşıyorum, bizim topçular gece yarısı gelseler yine sıcak yemek yiyorlar"*. Canım sıkıldı, *"Peki, sen niye yedirmiyorsun?"* dedim. *"Ağırlıklar geriye diye emir verildi, ondan"* dedi. Kolordu erkân-ı harbiyesine sordum. Askerin sıcak yemek yemediğinden bîhaber idi. Emir verdim: Kazanlar celbedilsin ve behemehal sıcak yemek yedirilsin, askerin sülüsü köyde, mütebâkisi çadır altında istirahat etsin. Esasen fırka mevcudu 1.000 tüfek bir tabur ağırlığı kâfi. Kolordulara emir verdim, askerin sıcak yemek yediğini bana haber verecekler.

33. Fırka efrâdı Kalender tarafına gideceğine yüzlercesi Azap tarafına **[146]** düşmüş. Ardos'ta da yüzlerce kalmış. Bugün öğle vakti 18. Fırka süvari bölüğü onları çıkarmaya gitmiş idi. Ruslar cidden sersem vesselâm!

Bugün her tarafta sükûn, yalnız ric'ati setreden süvari fırkası ile keşif kolları arasında çat pat ve birkaç top sesi. Gece saat dokuza doğru Hasankale'ye döndüm.

7 Kânunsanî, Hasankale (20 Ocak 1915)

Karargâhın buraya nakli ..... eden sevkiyatı burada. Telgraf muhaberesi her tarafla daha iyi. Otomobille her taraf yakın.

Bugün güzel bir Çermik hamamı. Koca babalar. Ne güzel bina yapmışlar. Su da mükemmel. Bir aydır yıkanmayan vücudum nefes aldı. Hastahaneleri gezdim. Felâket. Maktel: Yevmiye 44 şehit, 40 da Köprüköy'de, bugün 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastahaneleri de sayasak harp zayiatı hariç yevmiye 420-450 nefer zayi ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9.000 genç gömdük demektir.

Gördüğüm kusurları düzelttim ve menzil müfettişliği ile Vali Tahsin Bey'e şu emri yazdım:

Hasankale 7-11-1330
(20 Ocak 1915)

1. Köprüköy'ünde hastahane nâmında gördüğüm maktelden sonra şimdi Hasankale'de daha büyük makteller buldum. Erzincan'da, Bayburt'ta göz görmeyen uzak yerlerde kimbilir ne makteller vardır. Onun için rica ederim, Erzincan ve Bayburt'ta ve bilumum menzil nokta kumandanlarına ve oradaki memurin-i mülkiyeye tebligat yapınız, hastahane nâmıyla maktel gördüğüm yer-

lerde nokta kumandanı ile mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağım. Ve bu iki istikameti teftiş ettireceğim. Herkes ona göre hazırlansın ve bir hafta zarfında taraf-ı âlîlerinden dahi teftişat-ı mukteziyye icra ve icab edenlerin tecziye edilmesini rica ederim.

[147] 2. Hastahanelerin en büyük felâketi, izdihamdır. Binaenaleyh her kime ait olursa olsun büyük binalar zaptedilmek ve tebdil-i havaya muhtaç olanlar hemen gönderilmeli. Hastahanelerde herşeyden evvel azamî olarak bir ay içinde iyi olacaklar kalsın.

3. Hastahanelerin ikinci bir derdi, açlıktır. Her gün çay, çorba veya pilâv ve etli yemek mutlaka verilmelidir ve sağlam vücutlu yaralılara tam tayın, yani iki ekmekli verilmelidir.

4. Hastahanelerin diğer bir derdi de mes'ul memuru ve lüzumu kadar ismi muayyen ve mes'ul hizmetçi olmamasıdır. Ahaliden 45 yaşından yukarı erkek ve her yaşta kadın tekâlif-i harbiye tarîkiyle tutulup hizmetçi diye tayin edilmeli ve vazifesinden kaçanlar idam edilmelidir. Her koğuşta lâakal birkaç su tenekesi, bir iki oturak ve birkaç maşrapa ve bir lâmba behemehal bulunmalıdır.

5. En sade olan bu tedarik bir haftaya kadar behemehal tatbik ettirilmesini ehemmiyetle rica ederim.

Zeylen bir emir daha: *"Sârî, adi hastalarla yaralılar ayrılsın ve behemehal teşhisi yapılsın".*

Enver'den telgraflar:

1 - 11. Kolordu cephesi nasıl? Siz neden bu kadar geri çekildiniz?

C: Gece saat dokuzu geçe cepheden döndüm. Kolordu mevziinde yerleşti. Dün de bugün de bir şey yok. ..... sebebi öbür sahifede.

2 - 5. Kolordu'nun yalnız bir fırka[sı] geliyor. İki alay denizden, bir alay ile bir cebel taburu karadan. Bekir'in fırkası, bir de Halep'teki Kâzım'ın fırkası geliyor.

- Şimdilik pekalâ. Mütebâkîsini sonra düşünürüz. Fakat herhalde yarım tedbir.

En mühim mes'ele askerin iâşesizlikten, bakımsızlıktan mahvıdır. Bunun için Kolordulara şu emri yazdım:

Hasankale (tehir olmaz)
7/8-11-1330
(20/21 Ocak 1914)

İd'de 10. Kolordu Kumandanlığı'na,
Haran'da 11. Kolordu Kumandanlığına

1. Yevmiye elleri ayakları donmuş, soğuktan hasta-

lanmış ve gıdasızlıktan zayıf düşmüş dört-beş yüz nefer hatt-ı harpten geri geliyor. Ekserisi bu zuafâ ve donmuşlar olarak her gün yalnız Erzurum, Köprüköy ve Hasankale'de 200'den fazla asker ölüyor. Diğer hastahaneler de hesap edilirse bu miktar 400'ü geçer. Bu hesaba göre bakımsızlıktan ayda 1.200 efrâd-ı millet topraklara gömülüyor demektir.

2. Bu felâketli halin sebepleri şunlardır:

a- Askerin uzun müddet sıcak yemek yememesi.

b- Geceleri mütemadiyen açıkta ve avcı siperlerinde bulundurulması.

c- Elbise ve ayakkabı noksanı.

3. Ordunun selâmeti nâmına kolordu kumandanlarından şiddetle bervech-i âtî husûsatın icra edilmesini istiyorum:

a- Asker her gün sabah ve akşam bolca etli fasulye, patates veya bulgur yiyecek ve bu veçhile yemek yenip yenmediğini kolordu kumandanı bizzat teftiş edecek ve ettirecektir. Ve her akşam raporunda bana sıcak yemek yenildiğini ve askerine sıcak yemek yedirmeyen ümerânın tecziye edildiğini bildirecektir.

b- Askerin sülüsü ile nısfı behemehal ihtiyat olarak elde alıkonularak münâvebeten köylerde istirahat ettirilecektir. Mütebaki nısfı **[148]** geceleri mutlaka çadır altında bulundurulacaktır ve ileride yalnız ileri karakol hattı bulunacaktır. Askerin altına ot tedarik ettirilecek ve ateş yaktırılacaktır. Geceleri askerin bu veçhile istirahat ettiğini kolordu kumandanları teftiş ettirecek ve ihmali görülen fırka ve alay kumandanları hemen işten el çektirilip divan-ı harbe verilecektir.

c- Yaralılarını muntazaman sevketmemek yüzünden yolda evlâd-ı vatanın ölümüne sebebiyet veren kumandanlar şiddetle mes'ul tutulacaklardır. Her gün toplu olarak ne kadar hasta ve yaralı sevkettiklerini kolordu sertabipleri ordu sertabiplerine bildireceklerdir.

d- Kolordu kumandanları işbu emri telâkki ettiklerini bu gece telgrafla bildirecekler ve yarın akşamdan itibaren akşam raporuna emredilen hususâtı ilâve edeceklerdir.

Bugün düşman İd karşısında mevziine çekilmiştir. Oltu'ya kadar perişan kaçtığını Kaleboğazı'ndan gelen bir yolcu haber veriyor.

Bugünkü diğer işlerden:

Acemiler, gayr-ı muallem depolar hep Erzincan'a toplanacak. Kışlalar var. Binbaşı Mustafa Hamdi'yi İstanbul'dan istedim ki acemi talimi 45 günde bitsin.

Topçularımız Ruslar'dan geri. ..... Bey'i, 1. Alay kumandanı Hakkı Bey'i ve Yüzbaşı İhsan'ı muallim olarak istedim.

Trabzon, Van ve Erzurum valilerinin, Yusuf İzzet'in altın madalyalarını tebliğ ettim.

8 Kânunsanî (21 Ocak 1915)

Dün geceki vaziyet: Her tarafta sükûn. ..... düşman keşif kollarını kendi keşif kollarıyla tardetmiş. Selmas tarafında düşman bazı yerleri tahliye etmiş.

Bugün sisli, puslu bir hava! Dün de mevzide öyle imiş.

11. Kolordu'nun muharip kuvve-i umumîyesi:

6/7-11-1330 tarihinde kolorduda mevcud muharip zabit ve nefer miktarı ber vech-i âtîdir:

	Zabit	Nefer
Piyade ve makineli tüfek	124	2.430
Topçu	521	896
Süvari	13	158
İstihkâm	4	143
[149] Karargâhlarda	57	216
Süvari fırkasında	Piyade nefer	Süvari nefer
	70	510
Cem'an	320	5353

8 Kânunsanî (21 Ocak 1915)

Bu gece hep hastaların hâliyle uğraştım. Sabahleyin şu tedbirleri emrettim:

11. Kolordu['da] iki seyyar hastahane kalacak, diğerleri Köprüköy'e gelecek, orada hastahaneleri ikmal edecek. 10. Kolordu['da] bir hastahane kalacak. Bir hastahane Tortum'a gidecek, mütebakisi Erzurum'a gelecek. 11 Kânunsanî'ye kadar bu işler bitecek.

Dünkü tebligata zeyl:

Hastahanelerde intanî ve adî hastalarla yaralılar ayrılacak ve .....cak. Yok ise açacağım.

Menzilde 11 bin kaput, 5.000 kundura ve çorap, 6.000 pamuklu veya pamuksuz mintan, binden fazla eldiven varmış. Bunları kolordulara taksim ettiriyorum ve dedim ki *"Bir haftaya kadar bunlar son nefere kadar tevzî edilmezse alay kumandanını divan-ı harbe veririz, ben de sizi mes'ul edeceğim".*

Hasankale kışla hastahanesini 700 yatak üzerine tertip ettiriyorum. Doktorlarını şimdilik dört yaptım, yedi yapacağım.

Gece, Hilâl-i Ahmer doktorlarını gece yarısına kadar çalıştırdım.

Biraz etraf düzelmeye başladı. Dört doktor[u] Hırt Köyü'ne gönderiyorum. Para ve tebdil-i hava tezkiresi de beraber. Orasını temizleyecekler. Hırt'ta 3.365 hasta var. Bir binbaşı idare memuru ve bir cerrah var. Zavallılar. **[150]** Ben de sertabip ile beraber teftişe gideceğim.

Halep'te altı taburluk Kâzım Bey Fırkası'na emir: *2 Kânunsanî'den beri Erzurum'a hareket emrini almışsın, ne yapıyorsun?*

Menzilin kuvve-i umumîyesi geldi. 350 kadar zâbit ve 20 binden fazla efrâd. Hatt-ı harpte cem'an bugün 4.500 tüfek bulunduran bir ordunun idaresizlik yüzünden uğradığı hâl-i felâketi bu iki ric'atten daha ziyade birşey gösteremez. Muhtelif amele taburlarının ve bilhassa menzil anbarlarında muallem, genç efrâd beray-ı iltimas bırakıldığından bunların da tasrihan hatt-ı harbe sevki emrini verdim.

Halep'te Kâzım'dan 5 tarihli bir telgraf: Vaziyet istiyor ve iki ay yol, ancak Mart nihayetine gelirim diyor.

C: Bekir Bey'e: *Yol nasıldır, ne kadar sürer? Asker için ne gibi teveccühlerde bulunursunuz.*

Kâzım Bey'e: *Serîan geliniz.*

Rusya-Selmas taraflarında .... kuvveti iki top, bir eski top, bir sancak, birçok eşya iğtinam etmiş. Tebriz'e süvari girmiş. Kâzım, Hoy'un 15 kilometre cenub-ı garbîsinde düşmanla muharebede, biraz daha kuvvet bekliyor.

3.500 hasta bulunan Hırt'a gittim. Bir evde beş cenaze vardı. Bu kadar efrâd-ı millet bir piyade binbaşısı ile bir cerrahın elinde, o da hasta. Buraya üç doktor getirdim. İki daha gönderiyorum. İshal çok. Bizmut ve koyu çay verilsin diye emrettim.

[151] 54. Alay 2 Taburu'nun burada bir deposu varmış. İçinde 30-40 semaver var. Onları verdim. Benim evde de maşrapa.

(Ah! Bu taburun hem kuvvetleri yok, hem burada bir arslan gibi ..... ve birçok nefer. Şiddetle emir veriyorum.)

Hastaların çoğu soğuktan, sefaletin bir kısmı da açlıktan bu kadar insana altı koyun, 30 kıyye pirinç veriliyor.

Adam başına sekiz dirhem et ve kemik ve dört dirhem pirinç. Binbaşıyı fena tekdir ettim ve hesabına bolca verilmesini emrettim. 100 nefere bir koyun hesabıyla 30 koyun kesilmesi emrini verdim. Asker pek pis. Olduğu yeri silmiyor. Bugün hastaları gezerken kaç defa istifra edecektim.

Âh millet, millet yetişmemiş, olmaz. Böyle yetişmemiş milletle cihangirlik sevdaları boştur. Şu harpten inşallah hayırlısıyla çıkalım da herşeyden evvel bunu yetiştirelim. Bu pislik, pis kokular yüzünden mütemadiyen iç bulantım devam etti. Kapalı kızak da bunu arttırdı. Bu akşam bari hastalanmasam.

Vaziyet: Bu akşama kadar hep sakin. Yeniköy ve Kaleboğazı, yarın zaptolunacak ve keşif için esir tutulmaya çalışılacak.

[152] Bir-iki gündür gelen haberler düşmanın Batum'dan ve .....'den kuvvetlerini Aras mıntıkasına çekmekte olduğunu gösteriyor. Bu hâli herhalde düşmanın elindeki kuvveti[n] bize yetmediğini gösteriyor. Fakat dün tesrî' hareketi emrettiğim Doğan (Abdalkadir) kuvveti vaktiyle Aras cenubuna yetişmelidir. Batum'dan kuvvet gönderdiği halde orada şiddetli taarruz edebilmesi benim evvelce tesbit ettiğim veçhile Ruslar'ın kuvâ-yı imdâdiye-i sâire mühim olan Ardahan ve Batum'a sevketmiş olduklarını gösterir. Batum cihetinde Murgul bakır madenleri müttefikimiz Almanya'ya pek lâzım olduğundan o cihete donanmanın serîan yardım etmesi lüzumunu Nâzır'a yazdım. *"Eğer donanma yardım etmezse bütün gün ateş eden düşman donanması karşısında bizimkiler büsbütün dağılacaktır"* dedim.

Sıcak yemek ,10. Kolordu bildirdi. 11. Kolordu bildirmedi. Te'kid ettim.

9 Kânunsanî (22 Ocak 1915)

Dünkü sersemlik hâlâ bâki. Başım dönüyor. Otomobil ile Höyükler Mevzîi'ne gideceğim. Posseldt,[55] Avni Paşalar ile Tahsin Bey oraya gelecek. Bakalım bizim son hatt-ı müdafaa nasıldır ve ne var?

Ştanka Bey'e hareketten evvel emirler:

> Düşman, Ziya Bey'i sıkıştırıyor. Çoruh'a kadar sürdü. Oradaki Murgul bakır madenleri müttefikimiz Almanya için pek mühimdir. Siz, Rıza Bey'e ..... elinizdeki kuvvetle mümkün olan yardımı sür'at ve şiddetle yapınız.

Ziya Bey'e:

> Ştanka Bey'e emir verildi. Donanma için de yazıldı.

[153] 9 Kânunsanî (22 Ocak 1915)

Höyükler mevziine otomobil ile gidiş. Posseldt Paşa ile saat 10.30['da] birleştik. Bunun yanındaki tabyaya çıktık. Eski tabyalar mükemmel .....lı, ...li. Toplar başka yerde. Tabyalarda daha bin kişi barınır. Benim söylediğim barakalar için mevki-i müstahkem yer göstermemiş ve ..... vermemiş. Vali de az araba tedarik etmiş. Her ikisine de emirler verdim. Mevziin sağ ve sol cenahlarında kapalı birer nokta-i istinat olsun, yok. Bunları da emrettim. Sol cenah Çobandere. Dağ pek sarp. Sağ cenah daha tatlı meyilli. Asıl diğer bir mes'ele de düşmanın Tortum üzerinden gelmesidir. Hakikatte

---

[55] Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanı olan, *Amele Taburlarını* kuran ve *Poselt Paşa* diye bilinen General Otto Edgar Hermann Gustav von Posseldt (1860-1930).

bu mevki Tortum cihetinden çevrilmedikçe gayr-ı kabil-i zabt gibi. O cihete Karagöbek'e şimdi onikilik bir batarya gönderilmesini emrettim. Burada hastaların hali fenaca. Çıkıştım. Vali geldi, beraber kızakla Erzurum'a gittik. Yemek, traş. Saat üç oldu.

Tam hareket zamanında Enver Paşa İstanbul'dan telgraf başına beni istedi, şu mühim muhaberatta bulunduk:

Enver - Bugünkü şifreli malûmatınızdan başka yeni bir şey var mı?

Ben - Vaziyet sakindir. Hattâ, İd[56] tarafında bizimkiler biraz ilerledi.

[154] Enver - Vaziyete göre denizden göndermeyi düşündüğüm şeyleri karadan göndersem olur mu (yani iki alay)? Çünki donanmanın başka işi var. Eğer buna muvafakat ederseniz Hopa'ya da çabuk muavenet kabildir. Serî kruvazörler oraya gelebilir. Hem de daha henüz eşya hareket etmediğinden herhalde denizden de kara kadar ..... kalacaktır. Bekir Bey daha çabuk gelir. Bir de buradaki vaziyet mümkün mertebe buradan kuvvet almamayı icab ettiriyor. Bu halde buna göre yalnız Kâzım ve Bekir kuvvetleriyle iktifa edilmesi pek iyi olacak.

Ben - Denizden gayr-ı kabil ise o halde çare yok, bırakılır. Orada emvâl-i umumîye icbar ediyorsa karadan kuvvet sevkinden de sarf-ı nazar edilebilir. Fakat bunlar için esaslı düşünülmek lâzımdır.

Enver - O halde deniz sevkiyatını tehir ediyorum. Karadan bu kuvvetten büsbütün sarf-ı nazar hakkındaki fikrinizi de akşama bildirirsiniz.

Ben - Bu akşama kadar İstanbul'da kuvvet bırakılmasını icap ettiren esbâb-ı mücbire hakkında malûmat lûtuf buyrulursa, ayrıca teşekkür ederim.

Enver -Bahren sevkiyatı Ruslar'a karşı himaye edecek kuvvet hafif olduğundan gidecek kuvvet için tehlike büyücektir. Bunun için bahren sevkettirmemek daha emin. Sonra bunu karadan göndermek mümkün, fakat şifre ile söyleyeceğim gibi bu kuvvet ilkbahara daha ziyade **[155]** lâzım olacak. Hülâsa bu şimdi bahren sevkinden sarf-ı nazar edeyim mi? Evvelâ buna cevap ver.

Ben - Bu mes'ele mühimdir. Akşam şifre ile arzederim.

Enver - Fakat denizden sarf-ı nazar etmek için şimdi karar vermek lâzımdır.

Ben - Eğer orada vaziyet cidden hiçbir kuvvet sevkine müsaade etmiyorsa o halde denizden sarf-ı nazar ediyorum. Eğer muayyen kuvvet olsun sevkedebilecekse denizden sevkiyatı tercih ederim. Tekraren arzediyorum ki, bu kadar mühim bir mes'ele için 3-5 saat düşünmek ve mü-

[56] Kelimenin sonunda *n* veya *vav* var ama mânâ vermiyor.

talâatımı esasınca arzetmek isterim. Yoksa acele kararda vaziyetin ehemmiyet-i azîmesi nisbetinde hatâ edilmek ihtimali var. Arada irade buyurulursa Babıali şifresiyle cevap vereyim.

Enver - Şimdi karar lâzımdır.

Ben - Denizde kat'î tehlike varsa sarf-ı nazar ediyorum. Kara için bu akşam tafsilen mütâlâatımı yazarım.

Hemen zâbitan hastahanesini kısmen gezdim. İslam kadınlarının baktığı yerler ne kadar temiz. Ah! Kadınlık, seni ne zaman layık olduğun mevkiinde göreceğim?

★

Gece saat sekizde Hasankale'ye otomobil ile vardık. Nebihan'a kadar kızakla gittik.

[156] Erzurum'da gördüğüm bazı işler:

- Köyler'de (Sitavuk, Ilıca ....) hasta nisbetinde doktorların tezyîdi.
- Bu köylerin Tahsin Bey ve menzil müfettişi vasıtasıyla yarın teftişi.
- Vaziyet-i umumîye üzerine erzak ve mühimmatın Erzurum yerine Erzincan'a sevkini düşün. Karargâh-ı umumîye ..... cevap.
- Hasta zâbitlere ikişer maaş alelhesap.
- Umumîyetle hastahaneler ve hastalar hakkında benim talimatımı şifahen menzil müfettişi ve sertabibine anlattım.
- Erzurum'a yaralılar behemehal kabul olunacak.
- Hüsameddin Paşa'yı divan-ı harb etmeye kazârâ Posseldt'i reis tayin etmiştim. Avni Paşa'yı yaptım.

★

9/10 (22 Ocak 1915), Enver'den telgraf:

Gayet müsta'cel
ve mahremdir.

İlkbaharda burada ziyade muntazam kuvvetlere ihtiyaç olacağı anlaşıldığından buradan gerek berren, gerek bahren kuvvet göndermeyi münasip bulmadım. Siz orasını elinizde bulunan kuvvetlerle idare ediniz. Bu halde şimdi fazla ileri hareketinize de lüzum görmüyorum. Bu hususta mütalâanızı bildiriniz.

Benim cevabım:

Başkumandanlık Vekâleti'ne

Gayet mahremdir.
Hasankale: 9-11-1330

(22 Ocak 1915)

*C. 10 ve 11. Kolordular'a üç gün evveline kadar oldukça mühim bir tefevvu*kla taarruz eden Ruslar üç gün evvelki kanlı muharebeler neticesinde tevakkuf etmişlerdir. Şimdiye kadar alınan haberlerin hülâsası şudur:

Batum'dan bir kısım Rus kuvvetleri Kars'a doğru geliyor.

Eleşkirt cihetindeki Rus kuvveti Velibaba'ya doğru yürüyor. Şükürlü ve Çatak mıntıkasındaki Ruslar **[157]** ahalinin rivayetine göre Bardız'a doğru çekiliyor. Son vaziyet ve işbu malûmata göre Ruslar'ın Aras'ta tekmil kuvvetlerini toplayarak kat'î müdafaada kalmaları veya tekmil kuvvetleriyle son defa olmak üzere taarruza kalkmaları muhtemeldir ve fakat bu anda tevakkufları 11. Kolordu cephesindeki kuvvetlerinin ciddi bir taarruza gayr-ı kâfi gördüklerini gösteriyor. En son kuvve-i umumîyesine göre 11. Kolordu 2.00 tüfek ve süvari fırkası ve topçusu ile beraber 4.00 muhariptir. 10. Kolordu'nun bugünkü muharip tüfek mevcudu keza 2.4000'dür. Amele taburlarından, kaleden ve 9. Kolordu perakendesinden efrâd alarak peyderpey Erzurum'da teşkiline çalıştığım 28. Fırka 2.800 neferi buldu. Topçu ve istihkâm kısm-ı âzamı muallem efrâdı 11. Kolordu hatt-ı harbinde. Artık Erzurum Kalesi'nin efrâdı bugün batarya başında azamî 30 nefer olup herhalde mevcut toplar ateş edebilir. Tekmil onikilikler ve hemen kâmilen Mantilliler, Deveboynu'na gelmek üzeredir. Ayrıca Deveboynu istihkâmatı her hâle karşı hazırlanıyor. Mevcut hasta ve yaralılardan ve perakendeleri kabil-i istifade olanlarından azamî beş-altı bin nefer ordunun kuvve-i cebriyesini (bir iki ay içinde) tezyîde yarayabilecektir.

Bundan sonra gelecek depo kıtatına gelince:

Efrâd-ı mualleme 9. ve 11. Kolordularda hemen kâmilen, 10. Kolurdu da kısm-ı âzamı sarfedilmiş olduğundan müstacel bir terbiye ile orduya alınacak gayr-ı muallem efrâdla ordu büyük bir taarruzdan ziyade sevkü'l-ceyş müdafaa ve küçük taarruzlar yapılabilir.

Bekir Bey Fırkası ayın yirmisinde ilk alayla Erzurum'a varacaktır.

Halep'deki fırka ancak iki ay sonra yetişebilecektir. Bu iki fırkanın mecmûu 15 taburdur ki ancak bir Rus fırkası demektir. 9 Kânunevvel'den beri devam eden muharebatta Ruslar da külliyetli zayiata uğramakla beraber son günlerde müteaddit yerlerde sayılan tabur mevcudları 300 ile 500 nefer tahmin olunuyor. Bir de maateessüf bizde arka hidemâtının bilhassa tedâbir-i sıhhıyenin pek berbat olmasından, 9 Kânunevvel'den bugüne kadar muharebe meydanında ölenler hariç olmak üzere arkada lâakal 15.000 şehid ve bir o kadar malûl zayi etmemize mukabil Ruslar'ın

demiryolları ve Sarıkamış'daki vesait-i nakliyeleri sayesinde zayiatları azdır.

Ruslar ikmal efrâdı sevklerinde de gerek mikdar, gerek talim ve terbiye ve gerekse seri'an nakli dolayısıyla bize nisbeten rüçhanı vardır. Binaenaleyh vaziyet hülâsa edilirse şu neticeler çıkar.

1. Ordumuz bugün kuvvetçe Ruslar'dan aşağıdır.

2. Eğer Ruslar iyi sevk ve idare etseler ayın yirmisine kadar Ruslar'ın bu tefevvuku daha ziyade kendisini hissettirebilir.

[158] 3. Bekir Bey Fırkası'nın vürudundan sonra Ruslar'a ayrıca mühim kuvve-i imdadiye gelmezse (bir fırkadan ziyade) Osmanlı Ordusu bulunduğu vaziyeti müdafaa etmekle beraber ve Ruslar'ın sevk ve idaredeki aczinden bi'l-istifade kısa fakat muvaffakiyetli bazı taarruzlar da yapabilir.

4. Hey'et-i umumîye itibarıyla elde bulunan Osmanlı kuvveti yalnız başına Kafkasya'ya sevkü'l-ceyş taarruzu yapamaz.

5. İlkbaharda orada ziyade muntazam kuvvetlere ihtiyaç gösterecek vaziyet-i siyasîyenin derece-i ehemmiyet ve kat'iyyeti hakkında beyân-ı mütalâa etmek vazifem değilse de, bana olan itimadınız ve mes'elenin ehemmiyetine mebni bervech-i âtî mütalâatı arzedeceğim:

1. Bu devlete Kafkasya, Rumeli'nden alıncak parçaya nisbeten yüz defa daha mühimdir. Devletin Kafkasya'yı ihmal ederek yine Rumeli'ye ehemmiyet verilmesi Kanunî devrinden beri başlayan felâketleri temâdî ettirmek demektir. Devlet Anadolu'da ve Rumeli'de aynı zamanda taarruza geçemez. Rumeli'de İstanbul ve Boğazlar müdafaası için azamî dört kolordu kâfidir. Mütebakisi kâmilen Kafkasya'ya tahsis edilmeli ve bu kuvvetler şimdiden sevkedilmeye başlanarak ilkbaharda buradan büyük bir tefevvukla Kafkasya istilâsı başlamalıdır. Bilakis, İstanbul üzerine pek mühim düşman kuvvetleri yürümek tehlikesi varsa burası kâmilen ihmal edilmek ve ilk sefer plânında olduğu gibi tekmil kuvvetler o cihete tahsis eylemek ve binaenaleyh derece-i lüzuma göre bu kerre Kâzım Bey fırkaları şimdiden İstanbul'a celbetmek lâzımdır. 5. Kolordu'nun Rumeli'den infikâkına mâni esbab-ı mücbire yok ise mütemadiyen müdafaada kalmayıp bilâhare taarruza geçebilmek üzere 5. Kolordu'nun kâmilen buraya gönderilmesi hususunu esbâb-ı âtiyeden dolayı lüzumlu görüyorum.

İlkbaharda taarruza geçmezsek Ruslar kendilerini fâik addedecek ve taarruza geçeceklerdir. Ruslar Osmanlı arazisini istilâ ettikleri vakit Ermeni ve Kürtler'i isyana teşvik edebilirler. Rus arazisine biz girecek olursak orada İslam ahaliyi ayaklandırmaya muvaffak olabiliriz. İran'da-

ki muvaffakiyetler bize iyi ümitler veriyor. Bâlâdaki esbâbdan dolayı taarruzun daha büyük faideleri temin edeceği ve mütemadiyen müdafaada kalmak hususunun yanlış olacağı istihrâc olunur. Serî bir muvaffakiyet istihsaline lüzum yok. Yavaş yavaş ileri harekât bile ..... muharebe tesirini husule getirecektir.

Biz bidâyette taarruzî bir tarzda Rus arazisine dahil olmaya az ehemmiyet verdik. Bu defa da bu hususdaki müşkilâtı izâm etmemelidir. Binaenaleyh bidayetteki fikr-i âlîleri gibi buraya tam bir kolordu gönderilecek olursa taarruzî bir tarzda muharebe icrasını da mümkün bulurum.

Herhalde Rumeli cihetinde fevkalâde tehlike yok ise, bir kerre başladığımız ve yalnız son ay içinde **[159]** meydan muharebeleri dahil olmak üzere 30.000 şehid gömdüğümüz topraklarda şimdiden fâik kuvvetlerle esaslı bir istilâ ordusu hazırlanması lüzumunu devletin istikbal nokta-i nazarından ben son derece elzem görüyorum. Maamafih bilemediğim bazı esbab-ı mühimme var da irade buyurulduğu gibi buranın eldeki kuvvet ile idaresi lâzımsa, Ruslar ne getirirse getirsin ve eldeki kuvvet ne kadar az olursa olsun, ordunun namusuna zerre kadar leke sürdürmeyeceğime emin olunuz. Fakat tabiatım icabı taarruzî bir harpte kullanılmaklığım ordu için daha faideli hidemat teminine yarayacağını zannetmekte olduğum mârûzdur.

10 Kânunsanî (23 Ocak 1915)

Hava güzel, ben hastayım. Derece-i hararetim 37,5. Her tarafım ağrıyor. Vaziyet yine sakin, yalnız, keşif gevşek. Düşmandan esir tutarak vaziyeti meydana çıkarmayı kolordularla süvari fırkasına yazdım. Vali ve menzil müfettişi Sitavuk'u teftiş etmiş. Fenalık çok, düzeltmişler. Ben, Alvar Köyü'nü ayrıca teftiş ettirdim. 150 hastanın 45'i sağlam, orduya sevk. Köprüköy fena. Haber gönderdim: 11. Kolordu sertabibi ve idare reisini asarım. Yaralılara onar kuruş maaşlarına mahsuben verdirdim. Bilhassa yaralı çavuşların Erzurum'a sevkini emrettim. 8. Alay kahraman kumandanının terfiât-ı fevkalâdeden 30. Fırka Kumandanlığı'na tayinini yazdım. Yarın için ben gidemeyeceğimden erkân-ı harbiye reisi ile sertabibi teftiş için hazırlattım ve bilhassa iâşe, iskân, inzibat, hastalar mes'elesini teftiş etmelerini emrettim.

13. Kolordu Kumandanı reis ve fırka kumandanı gelmiş. Beraber yemek yedik ve mazideki korkaklıkları dolayısıyla divan-ı harbe gönderdim.

Belgeler

1

HAFIZ HAKKI BEY'İN 10. KOLORDU KUMANDANLIĞI'NA TAYİNİ HAKKINDA İRÂDE-İ SENİYYE (7-8 ARALIK 1914)[57]

Harbiye Nezâreti
Tahrirat Dairesi
Tahrirat Kalemi
2294

İrâde-i Seniyye

Onuncu Kolordu Kumandanı Mirliva Ziya Paşa'nın tekaüdü icra ve mezkûr kolordu kumandanlığına Başkumandanlık Vekâleti Erkân-ı Harbiye Reis-i Sânîsi Erkân-ı Harbiye Miralayı Hafız Hakkı Bey tayin edilmiştir.

İşbu irâde-i seniyyenin icrasına Harbiye Nâzırı memurdur. 19 Muharrem 333-25 Teşrinsanî 330.

Mehmed Reşad

Başkumandan Vekili
Harbiye Nâzırı
Enver

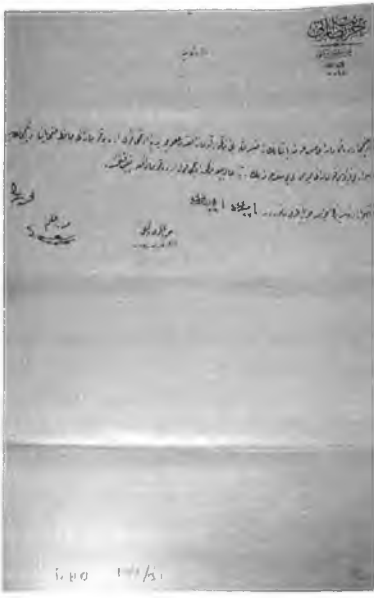
Sadrazam
Mehmed Said

57 BOA, 19 M 1333, Dosya No: 163, Gömlek No: 1333, Fon Kodu: İ.HB.

2

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN 3. ORDU KUMANDANLIĞI'NA TAYİNİ HAKKINDA İRÂDE-İ SENİYYE (10 OCAK 1915)[58]

Harbiye Nezâreti
Tahrirat Dairesi
Tahrirat Kalemi
2545

İrade-i Seniyye

Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın rahatsızlığına mebnî mezkûr kumandanlıktan afvıyla yerine Onuncu Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa ve İkinci Nizamiye Süvari Fırkası Kumandanı Miralay Yusuf İzzet Bey rütbe-i hâliyesiyle mezkûr Onuncu Kolordu Kumandanlığı'na tayin kılınmıştır.

İşbu irâde-i seniyyenin icrasına Harbiye Nâzırı memurdur. 23 Safer 333-28 Kânunevvel 330.

Mehmed Reşad

Harbiye Nâzır Vekili
Talât

Mehmed Said
Sadrazam

58 BOA, 23 S 1333, Dosya No: 164, Gömlek No: 31, Fon Kodu: İ.HB.

3

DAHİLİYE NÂZIRI TALÂT BEY, ERZURUM VALİSİ'NDEN HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN SAĞLIĞINI SORUYOR (6 ŞUBAT 1915)[59]

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiye
Müdüriyeti Kalemi
Umumî .....
Hususî .....

Erzurum Valisi
Tahsin Beyefendi'ye

C. Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığının nev'i nedir, kaç gün tedaviye muhtaçtır, bugünkü hâli nedir, yazınız ve gözlerinden öptüğümü söyleyiniz. 24 Kânunsani 330.

Dahiliye Nâzırı
Talât

59 BOA, 2 Ra 1333, Dosya No: 15, Gömlek No: 22, Fon Kodu: DH.EUM. KLU.

4

DAHİLİYE NÂZIRI TALÂT BEY'İN HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN VEFATI İLE İLGİLİ TEESSÜR TELGRAFI (16 ŞUBAT 1915) [60]

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsus

Bitlis Valisi Mustafa
Abdülhâlik Beyefendi'ye

(Gayet mahremdir.
Bizzat hal edilecektir)

C. 1 Şubat sene 330. Hafız Hakkı Paşa'nın gaybûbet-i ebedîyesi meziyet-i şahsîye ve hamiyet-i askerîyesi itibariyle vatan için gayr-ı kabil-i telâfi zâyiattan ma'duttur. Ordunun o afüvv, cevvâl ve kıymetdârının, o muazzez kardeşimizin ziyaına ağlamamak, müteessir olmamak elde değildir. Ancak biz ölmeliyiz ki millet ve memleket yaşasın. 3 Şubat sene 330.

Nâzır
Talât

60 BOA, 1 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 13, Fon Kodu: DH.ŞFR.

5

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN VEFATININ KARISINA DUYURULMAMASI İÇİN ENVER PAŞA'NIN GÖNDERDİĞİ TALİMAT (16 ŞUBAT 1915)[61]

Harbiye Nezâreti
Tahrirat Dairesi
Şifre Kalemi

Erzurum Vilâyeti'ne
yazılacak şifredir

C. 2 Şubat sene 330. Hafız Hakkı Paşa'nın ziyâından mütevellit teessürüm pek azîmdir. Müşârünileyhin ziyâını şimdiden Sultan Hazretleri'ne ihbar eylemek münasip olmadığından şimdilik şu sırada biraz rahatsız bulunduğu ve on-onbeş gün sonra da rahatsızlığının arttığı yolunda cevaplar verilmek ve bir-bir buçuk ay sonra da münasip vechile keyfiyet-i vefatı ihbar edilmek muvafıktır. Ona göre ifâyı icâbı temenni olunur. Fi 3 Şubat sene 330.

Harbiye Nâzırı

61 BOA, 1 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 10, Fon Kodu: DH.ŞFR.

6

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN ANNESİ HABİBE HANIM'IN DAHİLİYE NÂZIRI TALÂT BEY'E TEŞEKKÜR MEKTUBU (13 MAYIS 1915)[62]

Vicdanlıların gözbebeği,
Dahiliye Nâzırı Talât Beyefendi'ye

Muhterem beyefendi oğlum,

Heyecanlı ve îmanlı kalbini ümit verici lem'aları ile doldurup taşıran saf ve ilâhî aşkının, müteâlî ve mukaddes mihr-i âmâlinin kirli ve kanlı ellerle karartılmış ufk-ı millette olanca şâşaasıyla doğup yükseldiğini görmek iştiyakiyle, Kafkas sınırında vahşî ve zalim Moskoflar'm mujik sürüleriyle arslanca karşılaşan kahraman ordumuzun başına geçerek pür-âteş düşünür, çalışır ve didinirken terk-i hayat-ı müsteâre ile mâbûd-ı a'zâm ve şefî'-i ekremine kavuşan yavrum İsmail Hakkı'nın rûh-ı mâsûmunu elbette şâdettiniz: Fıtrat-ı güzîdenizi, asalet-i rûhiyenizi, hakikî fikir ve hayat kardaşlığınızı gösterdiniz.

Emîn olunuz Talât Beyefendi, kadirşinaslığınızı mâdâme'l-ömür mâbed-i vicdânımın kürsî-i muallâsında yegâne hatîb-i tesliyetsâzı olarak yaşatacağım. Ruhu melâ-i a'lâda gezen evlâdımın hatırasına karşı ızhar buyurduğunuz hürmet ve

62 BOA, 28 C 1333, Dosya No: 64, Gömlek No: 22, Fon Kodu: DH. KMS.

sadakat-ı necîbâneniz âcîzelerini cidden teshîr ve müteselli eyledi. Hâmî-i ahyâr olan Allah-ı z'ül-celâl hazretleri sizleri ve azîz ve fedâkâr rüfeka-yı mesâînizi mazarr-ı münâfıkîn ve â'dâdan masun ve muvaffak bi'l-âmâl buyursun.

Delâlet ve himmet-i kerîmâneleri ile tahsis buyurulan 4000 kuruşun cüzdanları ile 331 Nisanı'nın nihayetine kadar olan matlûbatı ve ayrıca hâne için tefrîk ve irsâl buyurulan 500 lirayı biraderzâdem Es'ad Bey vasıtası ile aldım.

Zerre-i şükrünü bile ödeyemeyeceğim şu lûtuftan dolayı da en samimî teşekkürâtımı takdîm ile kesb-i fahr eylerim, âlî-kadr beyefendi oğlum... 30 Nisan 1331 (13 Mayıs 1915).

Merhum Hâfız İsmail Hakkı
Paşa'nın
validesi Habibe
(Mühür)

7

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN GÜNLÜKLERİNİN ÂKIBETİ HAKKINDA DAHİLİYE NÂZIRI TALÂT BEY'DEN ERZURUM VALİSİ TAHSİN BEY'E (20 ŞUBAT 1915)[63]

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiye
Müdüriyeti Kalemi
Umumî .....
Hususî .....

Erzurum Vilâyeti'ne
Mahremdir

Merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kırk sahifelik hususî bir muhtırası var imiş. Bu muhtıra postaya mı tevdî edilmiştir, yoksa nezdinizde mi hıfzediliyor? Bu cihetin ve bir de müşârileyhin Erzurum'un hangi mevkîine defnediliğinin iş'ârı. 7 Şubat 330.

Dahiliye Nâzırı

63 BOA, 5 R 1333, Dosya No: 50, Gömlek No: 48, Fon Kodu: DH.ŞFR.

Hafız Hakkı Paşa ile Bağdat Valisi Süleyman Nazif arasındaki tartışma ile alâkalı belgeler (Ocak-Şubat 1915)

8

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN TELGRAFI[64]

Harbiye Nezâreti
Tahrirat Dairesi
Şifre Kalemi

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa tarafından Erzurum, Van, Bitlis, Elâziz, Diyarbekir, Halep, Sivas, Musul, Ankara, Konya, Trabzon vilâyetlerine yazılan fi 1 Kânunsani sene 330 tarihli telgrafnâmenin suretidir

(SURET)

"1-Seferberlik ilânından itibaren bilumum memurîn-i mülkiyenin de memurîn-i askeriye gibi cihet-i askeriyeden verilen her türlü evâmiri bilâkayd ü şart icraya mecbur oldukları bedihîdir.

2-Bu emrin tebliği ânından itibaren gerek benim tarafımdan ve gerekse menzil müfettişliği ve kolordular tarafından verilecek her türlü emirleri icrada zerre mikdarı tereddüt gösteren memurîn-i mülkiyeyi rütbesi her ne olur ise olsun derhal azil ile Divan-ı Harb'e tevdi ettirilecek...".

64 Bu evrak BOA, 16 Ra 1333, Dosya No: E-6, Vesika No: 26, Fon Kodu: DH.İ.UM. dosyasının içerisinde diğer belgelerle biraradadır. 8 numara olarak kullandığım belge evrakın ilk kısmıdır, 9 numaradaki belgeyi aynı evrakın ikinci kısmından ayırarak yayınlıyorum.

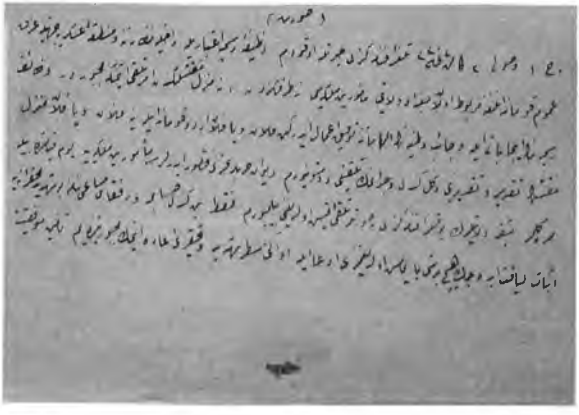
9

SÜLEYMAN NAZİF'İN HAFIZ HAKKI PAŞA'YA TELGRAFI [65]

İşbu telgraf her nasılsa Bağdad vilâyetine de keşîde edilmiş ve Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'den cevap olarak şu telgraf alınmıştır.

(SURET)

C. vusulü 2 Kânunsani sene 330. Telgrafnâmenizi hayretle okudum. Vazife-i resmiye itibariyle Dahiliye Nezâreti'ne ve mıntıka-i askeriye cihetiyle Irak Umum Kumandanlığı'na merbut olan Bağdat Vilâyeti memurîn-i mülkiyesi ne tarafınızdan, ne menzil müfettişliğinden emir telakki etmeğe mecburdur. Vezâif-i resmiyenin icâbâtı ile vecâib-i vataniyenin ilhâmâtına tevfik-i â'mâl ederken filân veya filân ordu kumandanıyla yine filân veya filân menzil müfettişinin takrir ve takdirini değil kendi vicdanımın telkinini düşünürüm. Divan-ı Harpler taharri-i kusur ederlerse memurîn-i mülkiyeye yevm-i kıyamette bile sıra gelmez. Başka vilâyetlerin bu telgrafnâmenizi ne suretle telâkki etmiş olduğunu bilmiyorum, fakat kendi hesabıma ve rüfeka-yı mesai nâmına bu tehdid-i muhkirâneye isbat-ı liyakat edecek hiçbir şey yapmamış olduğumuzu iddia ile o altı satır tehdid ve tahkîri iade etmek mecburiyetindeyim. Te'min-i muvaffakiyet, celb-i hürmet etmeğe kabil, şunun bunun hiss-i vazifeperverîsine ki, haysiyetlerin en rakîki bile umum sırasında hakaret etmek isteyenler hiçbir hürmet

65 BOA, 16 Ra 1333, Dosya No: E-6, Vesika No: 26, Fon Kodu: DH.İ.UM.'da bulunan ve ilk kısmını yukarıda 8 numara olarak yayınladığım belgenin ikinci kısmı.

celb ve binaenaleyh hiçbir muvaffakiyet temin edemezler. Üç aya karîb zamandan beri meâsir-i kahramânesiyle milletin kalb-i şükran ve mübahatında Ardahan Kalesi gibi ..... etmiş olan ordunun kumandanına böyle lisan-ı infial değil, tebcîl ve dua ile hitap etmek isterdim, fakat telgrafnâmenizin hem lüzumu hem kabiliyet-i ikaiyesi olmayan tehdid ve tahkîr, vicdanımdan selb-i ihtiyâr etti. Muta' ve muhterem olmak için insan muti' ve hürmetkâr olmalıdır. Ya benim Ordu-yı Hümayun'a taallûk eden vezâifdeki kusurlarımı maddeten tayin ve isbat veya sözlerinizi iptal edecek bir telgrafnâme istar etmezseniz evza-ı anîfenize aynı vaz' ile mukabele etmekde ısrar edeceğimi beyan ederim.

10

ENVER PAŞA'NIN TALÂT BEY'E SÜLEYMAN NAZİF HAKKINDA ŞİKÂYET MEKTUBU[66]

HARBİYE NEZÂRETİ
Tahrirat Dairesi
Tahrirat Kalemi

Dahiliye
Nezâret-i Celilesi'ne

Devletlû efendim hazretleri,

Seferberlik ilânından itibaren bilumum memurîn-i mülkiyenin memurîn-i askeriye gibi cihet-i askeriyeden verilen evâmiri icraya mecbur olduklarından bu misillû evâmiri ifâ etmeyenlerin divan-ı harplerce taht-ı muâhazeye alınmaları tabiî bulunduğuna dair Üçüncü Ordu Kumandanlığı tarafından kendi mıntıkası dairesinde bulunan vilâyetlere keşide edilen telgrafnâmenin her nasılsa Bağdat Vilâyeti'ne dahî verilmiş olması üzerine Vali Süleyman Nazif Bey hâl-i harbe giden her hükümetçe kabul olunmuş bir usulün istilzâm ettiği işbu tebliği her nedense nefsince bir tahkîr mânâsına telâkki ederek cevaben ordu-yı mezkûr kumandanı Hafız Hakkı Paşa'ya yazdığı telgrafnâmede istimâl-i lisan-ı unf ve şiddetle beraber redd-i hakaret sadedinde iltizam-ı tahkîr eylemiş ve müşarünileyh Hakkı Paşa'nın dahî Süleyman Nazif Bey'in tecziyesini talebe hak ve mecburiyet vermişdir. Lisan-ı resmî ile vuku bulan her türlü tebligat hiçbir vakitte muhatap için mânâ-yı tahkîr ile telâkki olunamayacağı gibi zaman-ı harpte mmtıka-i harp dahilinde bulunan büyük-küçük kaffe-i memurînin harp ordusu kumandanından ve ona

66 BOA, 16 Ra 1333, Dosya No: E-6, Vesika No: 26, Fon Kodu: DH.İ.UM. dosyasında, başka belgelerle birarada.

izafetle kolordu kumandanlığı sıfat ve salâhiyetini hâiz olan kumandanlardan harbin mucibâtından olan ahvâl hakkında ahz-ı evâmir etmeleri icâbât-ı zaruriyeden iken Süleyman Nazif Bey'in bu noktada gaflet veya tegafül göstererek böyle bir harp ordusu kumandanını taharrî-i alâka-i merciiyyet gibi hal-i hâzırda düşünülecek esbâb ile istihfâf ve tahkîre cür'et etmesi, kendisinin divan-ı harpçe hemen taht-ı muhakemeye alınarak bîhakkın tecziyesini müstelzim bulunmuşdur.
Hafız Hakkı Paşa tarafından bazı vilâyetlere tâmimen yazılan telgrafnâme ile Süleyman Nazif Bey tarafından cevaben keşîde edilen telgrafnâmenin suretleri leffen tesyîr-i savb-ı sâmîleri kılındı. Hengâm-ı harpte bir ordu kumandanının tesadüf ettiği böyle bir muamele-i nâ-revânın cezasız kalması câiz olmadığından bu bâbda icâb-ı hâlin müsarâaten ifâsıyla divan-ı harbe tevdî edilmek üzere keyfiyetin inba' buyurulması himem-i âliyye-i nezâretpenâhîlerinden mütemennâdır.
Ol bâbda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. 9 Rebiülevvel 333 ve 12 Kânunsani 330 (25 Ocak 1915).

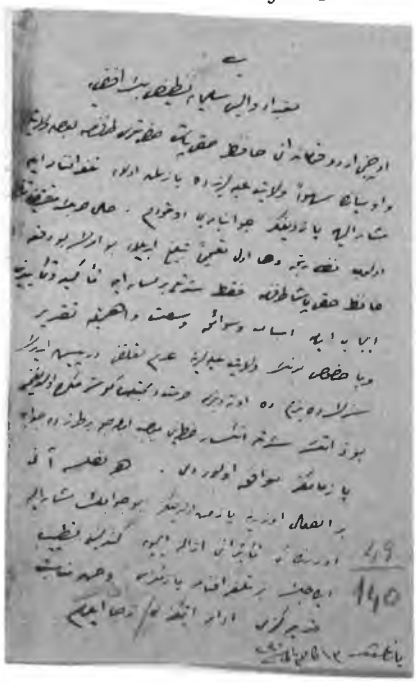
Başkumandan Vekili
Harbiye Nâzırı
Enver

11

TALÂT BEY'İN SÜLEYMAN NAZİF'E TELGRAFI[67]

Bağdad Valisi Süleyman Nazif Beyefendi'ye

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa Hazretleri tarafından bazı vilâyetlere ve o miyanda sehven vilâyet-i alîyyelerine de yazılmış olan telgrafnâme ile müşarünileyhe yazdığınız cevabnâmeyi okudum. Hâl-i harbin mukteziyâtından olup nezâretçe daha evvel tâmimen tebliğ edilen bu emrin bu defa Hafız Hakkı Paşa tarafından fakat şiddetli bir lisan ile te'kid ve teyîdini icab ile esbâb ve sevâik-i vüs'at ve ehemmiyetle takdîr ve bâhusus bunun vilâyet-i alîyyelerine adem-i taallûku derpîş edilerek sizin de bizim de öteden beri hürmet ve muhabbet göstermekte olduğumuz bu zâtın şiddetle inkisâr-ı hâtırını mûceb olacak bir tarzda cevap yazmamanız muvafık olurdu. Her nasılsa ânî bir infial üzerine yazmış olduğunuz bu cevabın müşarünileyh üzerindeki tesirâtını izâle için kendisine tatyîb edecek bir telgrafnâme yazmanızı ve hüsn-i münasebet-i kadîmenizi idâme etmenizi bilhassa rica ederim. Yazılmıştır. 13 Kânunsani 330 (26 Ocak 1915).

67 BOA, 10 Ra 1333, Dosya No: 49, Gömlek No: 140, Fon Kodu: DH.ŞFR.

12

SÜLEYMAN NAZİF'İN TALÂT BEY'E TELGRAFI[68]

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Şifre Kalemi

Bağdat'tan Alınan Şifre

C. 13 vusulü 16 Kânunsani sene 330. Hafız Paşa Hazretleri'ne yazılması emir buyurulan telgraf bugün açık olarak keşîde ve sureti aynen zîre derc olundu. Mukaddemki telgraf-ı âcizî ânî bir infiâlin sevkiyle yazılmamış olduğunu temin ederim. Hakaret şahsıma vâkî olsa idi afv ve tahammül etmek ihtiyârıma mevdû' ve belki iyi birşey olabilirdi. Fakat mele'-i nâsda haksız ve lüzumsuz tevcih olunmuş bir istihfâfa mevkîimin şerefi nâmına beyân-ı teessüf etmek mecburiyetinde bulunmuş idim. Kabul-i zillet edebileceği hissolunacak bir adamın bilhassa bu vilâyette ihrâz-ı muvaffakiyet edemeyeceğine emînim. Maamafih emr ve irade-i devletleri üzerine bu sahife kapatılmıştır, ferman. 17 Kânunsani sene 330 (30 Ocak 1915).

Vali
Süleyman Nazif

68 BOA, 16 Ra 1333, Dosya No: E-6, Vesika No: 26, Fon Kodu: DH.İ.UM. dosyasında, başka belgelerle birarada.

13

TALÂT BEY'İN HAFIZ HAKKI PAŞA'YA TELGRAFI[69]

Üçüncü Ordu Kumandanı
Hafız Hakkı Paşa Hazretleri'ne

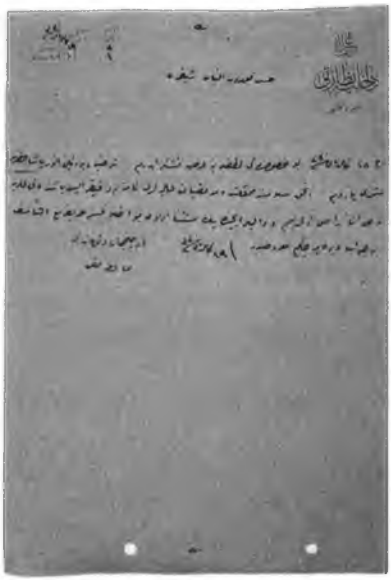
Bazı vilâyetler miyanında sehven Bağdat'a dahi yazılmış olan telgrafnâmelerine Vali Süleyman Nazif Bey'in yazdığı [cevabı] görerek müteessir olmuş ve derhal açık bir telgrafla isticlâb-ı afv ve tatyib-i hâtır-ı âlîlerine müsâraat etmesini kendisine tavsiye etmiş idim. Bu bâbda dünkü tarihle zat-ı âlîlerine yazdığı telgrafnâmeyi okudum. Bendenizce tâdil-i teessüre kâfi görülen bu telgrafnâme zat-ı âlî-i kumandanîlerince de hüsn-i telâkki edilerek bununla iktifa edilmesi ve keyfiyetin Başkumandan Paşa hazretlerine iş'ârını ve dâîye de münasib bir cevap itâsını rica ederim. 18 minh (31 Ocak 1915). Yazılmıştır.

69 BOA, 15 Ra 1333, Dosya No: 49, Gömlek No: 173, Fon Kodu: DH.ŞFR.

14

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN TALÂT BEY'E CEVABÎ TELGRAFI[70]

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Şifre Kalemi

Hasankale'den alınan şifre

C. 18 Kânunsani 330.
Bu hususta lütuflarına arz-ı teşekkür ederim. Tarziye verdiğini Enver Paşa Hazretleri'ne şimdi yazdım. Ancak selâmet-i memleket ve muvaffakiyât-ı âlîyeleri nâmına bir dakika işbaşında kalmalarına vicdanen razı olmadığım ve valiler içinde pek müstesna olan bu ahlâksız herife maateessüf bir cevap vermeyeceğim mâruzdur. Fi 19 Kânunsani sene 330 (1 Şubat 1915).

Üçüncü Ordu Kumandanı
Hafız Hakkı

70 BOA, 16 Ra 1333, Dosya No: E-6, Vesika No: 26, Fon Kodu: DH.İ.UM. dosyasında, başka belgelerle birarada.

15

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN HANIMI BEHİYE SULTAN'IN HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ İLE HANEDAN MENSUPLARINA GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR (1934)[71]

Son Halife Abdülmecid Efendi, 1924'te sürgüne gönderilmesinin ardından Türkiye dışındaki memleketlerde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda "tâcın malı" demek olan Hazine-i Hassâ'ya ait gayrımenkulleri bulundukları memleketlerden alıp aileye miras hisselerine göre dağıtabilmek için hukukî bir girişim başlatmış ama kısa bir müddet sonra aile mensupları arasında hisse krizi çıkmıştı.

Beşinci Murad'ın oğlu Şehzade Selâhaddin Efendi'nin kızı ve Hafız Hakkı Paşa'nın hanımı olan Behiye Sultan, 1930'lu senelerde yaşanan bu krizde Halife Abdülmecid Efendi'ye muhalif grubun içerisinde yeralıyordu.

Behiye Sultan aile mensuplarına, Türkiye'deki bazı dostlarına ve hattâ o devir Ankara'sının önde gelen isimlerine de gönderdiği bu mektuplarında Halife'yi ve aile mensuplarını suçluyor.

Bugün bu mektubu hür Fransa'nın toprağında, Türk milletine karşı gösterdiğimiz haksızlıkların pek tabiî bir neticesi olarak çıktığımız hudud haricinde yazıyorum.

Memleketimizde olsa idim, ailem tarafından bu kâğıd üzerine maaşım kesilir ve kapıma iki süngülü konularak bir siyah maymun musahib tarafından ihtilâttan menolunduğum haberi gelirdi.

Cenab-ı hakka şükür, iki odalı apartmanımda kimse asker koyamaz. Yaşasın cumhuriyet.

Bizi millet memleketimizden kovdu, büyük felâketten mütenebbih olamadık. Merhum zevcim daima gözyaşları ile bana derdi ki, *"Zavallı kadın. Sen*

71 Bu mektuplar bendedir.

kendi ailenin yüzünden felâketlere uğrayacaksın".

On sene evvel sevgili vatanımdan gözyaşları ile kendi ailemin hatâları yüzünden ayrıldım. Onuncu sene dahi hakkım olan paraya ailem tarafından hiçbir azab-ı vicdânî duyulmadan gasbolunuyor, bugün milletin parasıyla alınan ev karnımı doyuruyor. Yaşasın millet. Ey koca şehid başını kaldır, sözlerinin tecellisini gözlerinle gör. Merhum Tevfik Fikret'in *"Yiyin Efendiler"* şiirini şimdi söylemek zamanı geldi.

Yüksek Türk milleti bizi memleketten çıkardığı vakit büyüğünden küçüğüne kadar kimseyi ayırmayıp aynı surette biner lira vermişti. Vatanımızda iken de hepimizin mütesâviyen maaşımız vardı. Yine necîb Türk milleti bekleyen baban olsun da sonra sana aylık vereceğiz demedi.

Bugün, hakk-ı sarîhimiz olan bu para menfaatimiz icabı taksiminde miras usulü kabul olunmak isteniyor.

Bu paraya ne için çalışıldı? Sebebi ihtiyaç içinde kıvranan bütün ailenin hayatını bir derece temin etmek için değil mi idi? Şimdi ne oldu? Vaziyet yine ayni değil mi? Önceden hüsnüniyet gösterildi, meğer bu hayâlî bir perde imiş. Açılınca aileye merhamet değil, şahsî menfaat düşünüldüğü ortaya çıktı.

Nice'te birçok kişilerden işitiyorum. Bir avans gelmiş ve para miras suretiyle taksim olunacakmış.

Aynı felâkete uğrayan aileye para da ayni surette dağıtılmalıdır. Her sahib-i akıl ve vicdan, bunu böyle kabul etmeye mecburdur. Maalesef, böylece düşünülmüyor.

Ben haris ve paraya perestiş eden bir kadın değilim. Fakat haksızlığı, adaletsizliği vicdanım kabul etmiyor. Bu para miras değildir, ailenin mâl-i müşterekidir. Ya ayni surette ..... dağılır veyahud kimse birşey almaz.

Teessüfle yazıyorum, ailenin ihtiyarı, ortası, genci, cümlesinin yalnız beklediği ve istediği saltanat, para, intikam. Evlâd, aile muhabbeti kimsede yok. İçlerinde evlâdlarını sokağa atanlar, ne mâişetini ve ne de hayatını düşünmeyenler var. Yine mütenebbih olmadık, yine birbirimizin felâketini hazırlıyoruz.

Elli dört yaşıma kadar ailemden gördüğüm hadsiz, hesabsız fenalıklara artık pek haklı olarak isyan edip fevkalâde müteessir olarak elhamdülillah cumhuriyet sayesinde dalkavukça hiçbir kelime yazmadan hakikati bütün açıklığıyla meydana koyuyorum. Artık ölürsem gözüm kapalı gideceğim.

Düşen namuslu bir askerin haremiyim. Yapılmak istenen bu son haksızlığı herkesin bilip anlaması için bu mektubun

bir suretini Türkiye'ye ve diğer Müslüman tanıdıklarıma gönderiyorum. 22 Eylül 1934.

Cennetmekân Sultan Murad hafidesi,
Selahaddin Efendi'nin büyük kerîmesi,
Kafkas Muharebesi'nde şehid olan
Hafız Hakkı Paşa'nın haremi
Behiye

16

Evvelâ paraları yiyor, sonra da yaldızlı kâğıdlar dağıtıyorsunuz. Doğru bir adam, evvelâ alâkadarlara vaziyeti bildirir, ondan sonra para dağıtır. Bana mektup göndermeyiniz. Okumayacağım, iade ediyorum. 1 Teşrinevvel (Ekim) 1934.

Hafız Hakkı Paşa'nın haremi
Behiye

17

İşbu kâğıt, *"Karabesel"*e[72] gönderdiğim mektubun suretidir

Nis'den çıkmadan evvel 22 Eylül tarihinde yazmış olduğum mektuptan sonra hiçbir şey yazmamaya ve sizlerden gelecek mektupları okumamaya karar vermiştim.

O kararla Nis'i terketmiştim ve bu işlerle uğraşmanın

72 Halife Abdülmecid Efendi'nin Nice'deki sürgün senelerinde yaşadığı Palais Carabacel isimli bina. Cimiez semtindeki Palais Carabacel, sürgündeki aile mensupları arasında "Hilâfet Sarayı" kabul edilirdi.

merkezi olan Paris'e geldim. Fakat, Nihad Efendi'nin[73] *"hemşirelerim"* ve *"biradere"* diye hitap ettiği kâğıdı gördüm ve onunla olan muhaberenize vakıf oldum. Vermiş olduğum kararı bozarak tekrar yazmaya mecbur kaldım.

Nihad Efendi benim ailemin içinde hak yemiş bir adamdır, o ancak hak yemesini bilir. Zekâsı olmayan akıl fukarasıdır. Aklı olsaydı, hakkının ne olduğunu bilirdi. Onun gibi evlâdlık, babalık, kardeşlik vazifesini bilmeyen bir adamın söz söylemeye, nasihat vermeye ağız açmaya hakkı yoktur.

Kimsenin hakkını yemediğim, daima hak ve insaniyet nâmına söz söylediğim için kardeşlerim nâmına söz söylemek bana düşer.

Ben bugün Nihad Efendi'den yaşlı olduğum halde onda hak tanımak hassası olsa idi, Allah korkusunu bilir, vazifesini bilir bir adam olsa idi onu önüme geçirir, söz söylemek hakkını verirdim.

Nihad Efendi'den 12 Teşrinevvel'de aldığımız mektupta *"Sabık Halife Abdülmecid Efendi"* diyen bir adam kendisine lütuf ve inayet kabîlinden birkaç kuruş atılacağına zâhib olunca ikinci mektubunda *"Hilâfetpenâh Efendimiz Hazretleri"* diye söylemesi kendisinin ne ahlâk ve cibilliyette olduğunu gösterir. İkinci mektuptaki lâkabın yükselmesi şahsa değil parayadır, parayı yükseltmesidir. Onun maksadı yalnız para ve menfaattir. Ne suretle gelirse gelsin ehemmiyet vermez ve farkında değildir. İlk taksimde haksız olarak hiç utanmayarak 60-70 lira alanlardan nasıl yapsam da birkaç para fazla alsamdır, ikinci avansta benim tabağıma yedikleri paradan birkaç kaşık fazla konsundur. Tabii onun sözleri sizin ve Paşa Hazretleri'nin hoşunuza gider ve işinize gelir. Yalnız,

---

73 Beşinci Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed Salâhaddin Efendi'nin çocuklarından ve Behiye Sultan'ın iki yaş küçük kardeşi Şehzade Ahmed Nihad Efendi (Çırağan Sarayı 1883-Beyrut 1954).

Paşa Hazretleri unutmasın ki, Şeker Bayramı'nda asansörün dibinde bana sizin biraderiniz, yâni Nihad Efendi *"Alçaktır, bu hareketi, bu alçaklığı bir başkası yapsaydı kendisi neler söylemezdi"* dedi. Siz de alçaklığını kendi evlâdı karşısında tasdik ettiğiniz adama bugün boyun eğip üzerimize memur ediyorsunuz ve hatânızın tamiri için meded umuyorsunuz, imdat bekliyorsunuz. İşinize geldiği için o *"alçak"* dediğiniz adam sizler için bugün yüksek oldu, âlî oldu halbuki bizim için ne ise odur.

Zaten kendisine evvelden Nis'teki hemşiremiz vasıtasiyla *"Sen hak bilmezsin, lütuf ve inayet talep ediyorsun, seninle anlaşmak bizim için kabil değildir"* dedik.

"Bu adama karşı sen ne hakla bu kadar ağır sözler söylüyorsun?" diyeceksiniz. Söylediklerim hakikat olduğundan söylüyorum.

Şimdilik size bir kısmından bahsedeceğim, fakat dahası vardır ve yalnız benden değil, İstanbul'daki büyük validemizden iki satırla bu Nihad Efendi nasıl adamdır diye sorarsanız size bir kitap dolusu izahat verir.

Benim sözlerim cüz'îdir. Benim şimdi size söyleyeceğim, bu adamın pederimizden kalma gayet mücevherden daha yüksek kıymeti olan eski zaman kitaplarını Jak Bey'in enişteşinin biraderi ile Paris'te ve başkası vasıtasıyla Nis'te kırkbeş bin franga ve Londra'da üçyüzden altıyüz ingiliz lirasına kadar para ile sattı. Kimler vasıtasıyla sattığını ve nasıl imzalar attığını da biliyorum, fakat şimdilik isim vermeyeceğim. Bu suretle bizim aşikâr haklarımızı yedi. Bugün oturduğu villa, bankadaki paraları, hep bizim haklarımızdan çalınma şeylerdir. Bugün o paraları kendi neslinden olan adamlara sarfetseydi belki affederdik, halbuki o paraları eşkiyalara, hırsızlara yediriyor. O hırsız da kayınbiraderidir. Benim otuz bin frangımı, merhum validemin on bin, Fuad Paşa'nın yirmibeş bin frangı[nı] altı sene evvel dolandırdı.

Şimdi bana soracaksınız ki, *"Sen hak yemem, kimseden bir şey görmedim dediğin halde bu parayı nereden buldun? Kimin hakkını yedin?"* derseniz, bu para cennetmekân Sultan Reşad merhumun izdivacımda vermiş olduğu küpelerin esmânı idi. O hırsız kayınbiraderi ile beraber satmıştık. Paraları ânında benden dolandırdı. Yapılan haksızlığı müdafa edecek ve bildiğim kirlilikleri reddedecek karşımda kimse yoktur. Gecegündüz Allah'tan niyazım beni doğruluktan ayırmaması, göz tokluğuyla canımı almasıdır. Sizler ne kadar yazsanız aynı nakaratı tekrarlasanız bizim zihnimiz ve kararımız değişmez. Bizim iddiamız hak ve insaniyet yoludur. Biz lütuf ve inayet ve

merhamet istemiyoruz. Herkesle beraber cümleten az-çok ne ise, hakkımızı istiyoruz.

Bizler bazı menfaatperestler gibi *"Biz yiyelim, biz alalım da arkada kalanların canı çıksın"* diyemeyiz. Herkesin hakkını alması taraftarıyız.

Ailemiz efrâdı ellidokuz kişidir. Beş-on ağızsız sabîleri çıkarırsak ekseriyeti teşkil edenler yirmibeş-otuz yaşında olanlar ve daha yaşlılardır. O sizin hiç tanımak istemediğiniz kimselerin kimi ..... çocuklu, kimi müteehhil, iki çocuğu var; kimi dahi çocuksuz evli. Bizler gibi bunların da aç ve sefil kalmasına razı olamayız. Zira hem onların da hakkıdır, hem de insaniyet ve vicdan bunu icap ettirir. Bir tarafta aç ve sefil kalanlar, diğer tarafta milyonlara gark olacağız diye söylenenler var. Bunların kendi menfaatleri nâmına âhırlarının hakkını yiyip ortaya fitne ve fesad çıkaranlar Cenâb-ı Allah'ın gazabına uğrasınlar ve muhakkak uğrayacaklardır.

Şeriatten bahsediyorsunuz. Cümlemiz şeriate hürmet eder ve tâbi oluruz. Fakat şeriati bilen kim? Müfti, şeyhülislam kim? Şeriati kendi menfaatine âlet etmemeli ve şeriati yalan yanlış tefsir ve izah etmemeli. Burada şeriati bilen adamlar sizin iddianızın aksini söylüyorlar. 31 Mart Vak'ası gibi kanlı bir facia da şeriat namına çıkarılmıştı. Millet sevineceği esnada acı bir vak'a çıkmıştı.

Şimdi ailenin elbirliğiyle sevineceği, parlayacağı bir zamanda miras sözü çıkarıp büyük bir fitne çıkardınız, herkesi birbirine düşürdünüz, herkesi isyana sevkettiniz. Bunların günahı, mes'uliyeti, bunları çıkaranlara aittir. Kimsenin hatır ve hayalinden böyle bir talep ve taksim istemek yoktu ve olamazdı. Encümeni dağıttıktan sonra bu fesad-ı fikir gazlı bombalar gibi gizli, gizli hazırlandı ve birdenbire ailenin üzerine atıldı. Ekseriyet istedi diye bari yalan söylemeyiniz. Bu yaşta ve bu makamda bulunan kimselere yalan yakışmaz, ayıptır. Kim yazdı kim istedi? Neden yazılmıyor? Bu fikri ileri süren bir iki menfaatperestin kim olduğunu biliriz. Belki paranın tadını duyan gözleri parlayan birkaç menfaatperest, belki şimdi taraftar olurlar fakat hiçbir zaman ekseriyet teşkil edemezler. Ekseriyetin nerede olduğunu sizler de pek iyi biliyorsunuz, fakat işinize gelmiyor. Bir de farz-ı muhâl olarak yalan ya da olamaz ya, bir ekseriyet böyle bir talepte bulunmuş olsaydı... *"Aile reisiyim"* diye bizlerden imza alan kimseye düşen vazife bu muydu? Onun vazifesi o demeyecek miydi, *"Sizler böyle söylüyorsunuz, diğerlerinin fikrini almak benim vazifemdir. Bakalım onlar*

ne diyecekler?" diye bir kerre bizlerin fikirlerini sormak ilk yapılacak iş değil miydi? Fikirlerimiz uyuşmadığı takdirde hak tarafını iltizamla arada tavassut etmek vazifesi değil miydi? *"İki tarafı uyuşturamadığı takdirde de ben parayı taksim edemem. Kimseyi de icbâr edemem, ben mahkeme değilim. Sizler madem ki anlaşamıyorsunuz, gidip mahkemede işinizi hallediniz sonra mahkeme kararıyla bana geliniz"* demek değil miydi? Böyle yapmayıp bizleri adam yerine koymayan bir kimseye biz nasıl şimdiden sonra itimat eder ve ona *"tavassut ediniz"* deriz?

Biz, esasen tavassut filan istediğimiz yok. Biz, ailenin ekseriyeti, hakkımızı istiyoruz. Hakkımızdan başka birşey istediğimiz yok. Kimsenin hakkında da gözümüz yok. Biz açgözlü insanlar değiliz. Aç gözlü olsaydık hem kardeşimiz olan adamdan, hem de aile namına gelen paralardan hesap sorardık. Bizler lütuf, inayet istemiyoruz. Biz dilenci değiliz. Biz hakkımızı sonuna kadar talep edeceğiz. Elimizden ne gelirse yapmaktan geri durmayacağız. Mesele esasından da bozulsa pervamız yok, indallah, indelnas bunun mes'uliyet ve günahı bu miras meselesini çıkaranlarda, bu fitne fikirleri gazlı bombaları meydana çıkarıp ortaya atanlardadır.

Son defa olarak şartlarımızı size bildireyim: Bu mal bütün Hanedan-i Âl-i Osman'ın mâl-i müştereğidir, isim yine bu olacaktır. Son iki kâğıdınızda ilave ettiğiniz *"mevrus"* kelimesi kalkacaktır. Siz onu koymakla bu malın vaziyeti değişmez. Bu uğursuz *"miras"* kelimesi kalkacaktır. Bu mal ne Sultan Mahmud'un, ne Sultan Mecid'in, ne Sultan Aziz'in ne Sultan Abdülhamid'indir. Başta Halife olduğu halde Sultan Hamid evlâdlarına karşı *"Bu para miras değildir"* diye toplanıp iddia etmemiş miydik? Bu maksatla bizden imzalarımız alınmamış mıydı? Her zaman iddiamız, düşüncemiz *"Bu mal tekmil ailenin mâl-i müştereğidir"* değil miydi? Şimdi selâmete çıkarken neden yahudi pazarlığı başlanıyor? Neden iş başka kalıba dökülüyor? Eğer lütuf ve merhamet dilenecek isek Sultan Abdülhamid veresesinden dileniriz. Yoksa, bizlerin imzalarını toplayıp o kuvvetle para alan adamlardan değil. Esasen miras usulü ileri sürülünce bu malların çoğunun çoğu Sultan Abdülhamid'in ve ondan evlâdlarının olmuyor mu?

İkinci şartımız: Bütün hanedan âzâsı büyük, orta, küçük, herkes kendilerine göre haklarını alacaklar.

Üçüncüsü: Valideleri vefat eden sultanzadeler, validelerinin hisselerini tamamen alacaklar.

Dördüncüsü:Zevceleri vefat eden damatlar zevcelerinin hisselerini tamamen alacaklar.

Âdetimiz, an'anemiz, vicdan, hak, insaniyet, necâbet ve asalet böyle olmasını icap ettirir; yoksa Nihad Efendi'nin fikri asalet ve necâbet değildir, bundan gayrısı yoktur.

Bu hakkımızı başarmak için Allah'ın inayetiyle nasıl buraya geldimse, icap ederse Londra'ya gideceğim ve gruba bütün hakikatleri anlatacağım. Dünya ve cihana müracaat edeceğim. Tâ ki herkes yapılan haksızlıkları, dönen dolapları görsün ve bu haksızlığın başında Halife olan zâtın bulunduğunu görsün. Zira artık bıçak kemiğe dayandı bu kadar haksızlıktan el aman... el aman.

İşin bozulmasını istemez iseniz aile arasında nizâ ve kavga istemez iseniz, nasıl fitneyi meydana çıkardınız ise o fitneyi kimseye kabahat ve mes'uliyet yüklemeye kalkmaksızın bertaraf edin. Bastırır ve herkesi yola getirir ve herkesin hakkını tasdik ederseniz, kimseye kimsenin hakkını yedirmezseniz, menfaatperest, hak yiyen kimselerle istişare edilmez. Doğru söyleyen, hak yemeyen ve menfaat-i zâtiyyesi için ortalığı fitne ve fesada vermeyecek kimselerin fikirlerinden istifade edersiniz ve onlara iş tevdî edersiniz.

Yoksa, bizler ahir ömrümüze kadar hakkımızı ve cümlenin hakkını müdafaa için uğraşacağız. Cenab-ı Rabbü'l-âlemîn doğrunun yardımcısıdır. 26 Teşrinevvel (Ekim) 1934.

Cennetmekân Sultan Murad hafîdesi,
Selahaddin Efendi'nin büyük kerîmesi,
Kafkas Muharebesi'nde şehid olan
Hafız Hakkı Paşa'nın haremi
Behiye

18

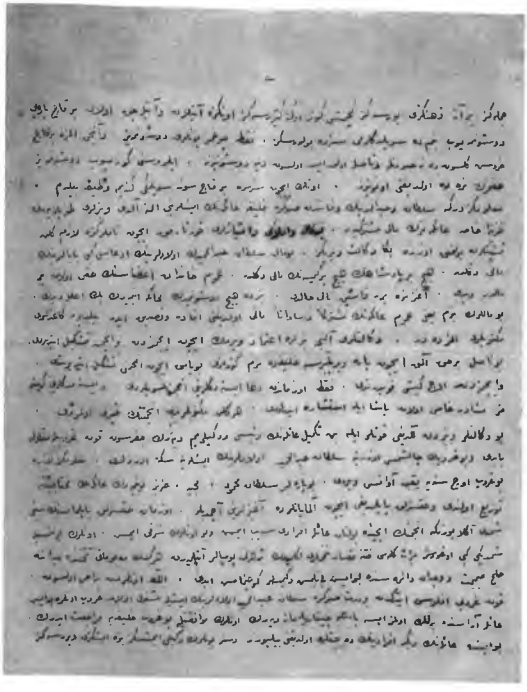
Cümleniz biraz zihninizi yorsanız, geçmişi gözönüne getirseniz, önünüze atılan ve atılacak olan birkaç parayı düşünmeyip benim de söylediklerimi siz de bulursunuz.

Fakat çoğumuz bunları düşünmeyiz ve ancak elimize birkaç kuruş gelsin de ne suretle ve nasıl olursa olsun diye düşünürüz. İlerisini görmeyip düşünmeyiz, hakkımızın nerede olduğunu unuturuz.

Onun için sizlere birkaç söz söylemeyi kendime vazife bildim:

Malûmunuzdur ki, Sultan Vahideddin'in vefatından sonra Halife ailenin işlerini eline aldı ve bizleri toplayarak *"Hazine-i hassa ailemizin mâl-i müşterekidir. Bu mal ve emlâki ve imtiyazları*

kurtarmak için nâmlarınıza lâzım gelen teşebbüslerde bulunmak üzere bana vekâlet veriniz. Bu mal, Sultan Abdülhamid'in evlâdlarının iddiası gibi babalarının malı değildir. Hiçbir padişahın, hiçbir kimsenin malı değildir. Umûm hanedan âzâsının hakkı olan bir maldır" dedi. Ağzımıza birer kaşık bal çaldı. Biz de hiç düşünmeyerek, muhakeme etmeyerek, *"Pekalâ"* dedik.

Bu malların bizim, yani umûm ailenin müştereken ve müsâvaten malı olduğunu ifade ve tasdik eder, bildirir kâğıtları, mektupları elimizdedir. Vekâletleri alınca bizlere itimad vermek için içimizden bir encümen teşkil ettirdi. Bu nasıl bir hak almak için para verilirse, Halife de bizim gözümüzü boyamak için encümeni teşkil ettirtti ve içimizden üç kişi koydurttu. Fakat o zamandan daha istediklerini encümene söylerdi ve istemediklerini göstermez, müşavir-i hassı olan paşa ile istişare ederlerdi. Her gelen mektuplardan encümenin haberi olmazdı. Bu vekâletler ve bizden aldığı kuvvetler ile *"Ben tekmil ailenin reisi ve vekîliyim"* diyerek Jeffersson-Cohn grubuyla mukavele yaptı ve bu grubun çalışması üzerine Sultan Abdülhamid evlâdlarının işlerine sekte vuruldu. Malûmunuz üzre bu grup üç seneye yakın avans verdi. Bu paralar Sultan Mahmud, Mecid, Aziz denmeyerek ailenin muhtacînîne tevzî olundu ve haksızlık yapılmadığı için almayanlar da ağızlarını açmadılar. O zaman haksızlık yapılmamasının sebebini şimdi anlıyoruz ki encümenin içinde bulunan aile efrâdı sebep imiş ve bu onların şerefi imiş. Onların bulunmasıyla şimdiki gibi uğursuz miras kelimesi, fitne ve fesad tohumları eklemeyerek, zehirli bombalar atılmayarak herkesin malûmatı tahtında meydanda sulh, samimiyet ve vicdan dairesinde bu iş yapılmış ve kimseler

gücenmemiş idi. Allah onlardan razı olsun.

Kohn grubu iflâs ettikten bir müddet sonra Sultan Abdülhamid evlâdlarının işiyle meşgul olan grup onlara *"Bu iş aile arasında birlik olmazsa başa çıkarılamaz"* diyerek onların muvafakatiyle bu grup Halife'ye müracaat ederek *"Bu işte ailenin diğer efrâdının da hakları olduğunu biliyoruz ve siz bunların vekili imişsiniz. Bize işinizi verirsenizbizler sizin taraf ile Sultan Hamid evlâdlarının arasını buluruz ve bu hakkı kolaylıkla bitiririz"* dediler. Halife bu teklifi kabul eyledi. Bu teklif olur olmaz ailenin iki defa intihabiyle meydana gelen encümen dağıtıldı ve bir takım bahaneler, hattâ iftiralar meydana atıldı. Maksat şimdi anlaşılıyor. Bunlar bir takım gizli maksatlar ve niyetler ve emeller ile yapılıyormuş. Bir iş olacağı meydana çıkacağı biraz anlaşılır anlaşılmaz işleri ellerine alıp kendi arzuları gibi döndürmek ve neticelendirmek için imiş ve bu işi bu suretle yapmak için ailemiz efrâdı hiç kabahatleri olmadığı ve çalışmak hakkına mâlik oldukları halde işten uzaklaştırılmışlar ve bu kadar kalabalık ailenin işi iki kişinin, daha doğrusu bir kişinin eline kaldı. Ortaya Sultan Mahmud dedemizi koyarak bir hat çektiler, sağ tarafa Sultan Mecid'i, sol tarafa Sultan Aziz'i koydular ve bu suretle akıl ve hayale gelmez bir şekil çıkardılar. Bu da o iki kişinin marifetidir. Bir taraftaki aile efrâdı 39, diğer tarafta 18 kişidir.

Ey ailem, buna nazar-ı dikkatinizi celbederim. Bu iş madem ki miras işi idi, neden bize en yakın olan Sultan Mecid evlâdlarına muarız ve onların işlerini sektedar ettik? Sultan Aziz evlâdlarının menfaati namına mı bu işi yaptık? Esasen, Halife bizden aldığı vekâletlerin kuvveti ile yeni grupla en evvel Pertevniyal Kadın işini halleti ve kendine yakın olanlara iki senedir para temin etti. Bu işi düzeltebilmesi sırf bizim verdiğimiz imzaların kuvvetiyle oldu. Görülüyor ki, en evvel kendi işlerini düzeltmeyi düşündüler. Evvelce, Bennett grubu ile de Pertevniyal Kadın mes'elesi için anlaşmışlar idi. O zaman Sultan Hamid evlâdlarına Bennett grubu para verdiği halde niçin Pertevniyal Kadın işi için vermedi?

Ey, gözünüzü açınız ve insanları anlayınız, hakkınızı biliniz, ona tecavüz ettirmeyiniz, yalnız şimdi alacağınız parayı düşünmeyiniz. İlerisini düşününüz, insanların nasıl fırıldak çevirdiklerini, fitne döndürdüklerini görünüz ve ona göre hareket ediniz.

Şimdi bir söz çıktı, güya Halife'den tavassut etmesi talep olunursa çok alanlardan alıp az alanlara verecekmiş. Onu da biliniz ki, bu alınacak para cedvelin sağ gözünde bulunanlardan çekilecek, sol gözüne dokunulmayacak. Sol gözün üzerine daima bir ket konacak. Bunu da biliniz. Esasen böyle tavassutu, merhameti, lûtfu isteyen yok. Ancak, Nihad Efendi kabul eder.

İçinizde buna taraftar olanlar olursa gülünç olur, necâbet ve asalete yakışmaz bir harekette bulunmuş olur.

Evvelce bizlerin yanında kat'î surette *"Paralar alınınca tekmil aileyi toplayacağım, herkesin rey ve fikrini alacağım, ondan sonra verilecek karar üzerine dağıtacağım, ben mes'uliyetten korkarım"* denilmemiş miydi? Siz parayı düşünerek bunları unutmuşsunuzdur. Ben kelime kelime bu sözleri zihnimde tuttum. Bu dünya hiçbirimize bâki değildir. Zenginin de fıkaranın da gireceği yer kara topraktır. Zengin altın toprağa girmeyecektir. Fakat insaniyet, iyilik, vicdanlılık, doğruluk daima bâkidir. Bunlarla hareket edenlerin ismi daima iyi yâd olunur. Onun için iki kuruş için haysiyet ve namuslarınızı, şereflerinizi kirletmeyiniz. Bu kâğıdı tekrar tekrar okuyunuz ve düşününüz. Ancak ben nasıl bu kâğıdı yalnız yazıyorsam, sizler de yalnız okuyunuz, yanınızda sizi şaşırtacak kimse bulunmasın. Muhakeme ediniz. Bu kâğıt Paşa Hazretleri'nin, Nihad Efendi'nin sahte fetvalarına benzemez; doğru söyleyen ve göz tokluğunu öğreten, doğru yola sevkeden bir kadının kalbinden, vicdanından gelen, ana-baba nasihati gibi sözleridir. Ve onu da sizlerden tekrar rica ederim ki yanlış yollara sapmayınız ve bu işi esasından sarstırtmayınız, bozulmasına sebep vermeyiniz.

Ben aklından fenalık geçmeyen, kimseye zarar gelmesini istemeyen bir kadınım. Fakat insan pek büyük haksızlıklar karşısında bazen istemediği şeyleri yapmaya mecbur kalır. Bu fenalığı istemeye istemeye bana yaptırmayınız. *"İşimizi bozdu, bizi felâkete soktu"* diye itham etmeyiniz. İşi bu hale sokanları, aileyi yekdiğerine düşürenleri, hak yiyenleri, fitneyi meydana çıkaranları, tâ bidayetinden beri niyetleri bozuk olanları ve sırf menfaat-i zâtiyyeleri için aile arasına nifak ve şikak sokanları itham ediniz ve onlara lânet ediniz. Sizlerden onu rica ederim. 26 Teşrinevvel (Ekim) 1934.

Cennetmekân Sultan Murad hafîdesi,
Selahaddin Efendi'nin büyük kerîmesi,
Kafkas Muharebesi'nde şehid olan
Hafız Hakkı Paşa'nın haremi
Behiye

Bu sözlerim zannetmeyiniz ki bana verilen paranın azlığındandır. Usulünde hak ve adalet ile verilen bir lira benim için bin lira demektir. Bunları söylemekliğim haksızlığa itiraz ve hakları olup da birşey almayan ve gözyaşları dökenler içindir. Benim hissiyatımda ve düşüncemde olmayanlar bu kâğıdı yakarlar.

Dizin

A

Abdülâziz 34, 138, 141
Abdülhamid 36, 138, 140, 141
Abdülhalik Bey (Mustafa Abdülhalik Renda) 18
Abdülmecid 30, 34, 138, 141
Abdülmecid Efendi (Halife) 132
Ağaçar 88
Ağasor 85, 86, 93
Ahmed Paşa 54
Akabe 43, 45, 48
Akdeniz 22, 49, 51, 69, 70, 72, 73, 77
Akkerman 50
Akpınar 96
Ali Haydar Germiyanoğlu 17
Ali Osman Bey 84, 90
Allahüekber Dağları 17, 29
Alman, Almanya 11, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 48, 49, 52, 54, 59, 65, 66, 69, 70, 78, 162
Alvar Köyü 111
Anadolu 8, 9, 10, 34, 35, 37, 47, 110
Ankara 7, 8, 9, 18, 28, 67, 123, 132
Antalya 33
Aras 53, 54, 81, 98, 109
Ardahan 17, 25, 55, 56, 58, 60, 64, 71, 106, 125
Ardos 74, 81, 101
Atina 17, 81
Avni Paşa 106, 108
Avusturya, Avusturyalılar 16, 24, 37, 38, 41, 45, 46, 48, 51, 55, 67
Azap 69, 74, 81, 100, 101

B

Badicivan 94, 97
Bağdat 28, 58, 75, 79, 123, 124, 126, 129, 130
Baha Bey 58, 63
Bahaeddin Şakir 9, 76, 88, 92
Balkan Ordusu 46
Balkanlar 21, 26, 33, 41, 55, 56, 60, 68
Baserabya 36
Basra 47, 51, 53, 62, 75
Batum 7, 8, 9, 10, 24, 25, 44, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 106, 109
Bayburt 84, 101
Behiye Sultan 11, 12, 18, 21, 28, 30, 132, 135, 158, 159

Bekir Bey (fırka kumandanı) 96, 98, 102, 105, 107, 109, 110
Berk-i satvet (gemi) 45, 48
Berlin 11, 12, 17, 21, 40
Besime Hanım 7
Bischof 22, 43
Bitlis 18, 28, 58, 60, 95, 98, 118, 123
Boğazlar 34, 45, 46, 48 51, 60, 78, 110
Bolşevik 9
Bratianu 36
Bronsart 22, 24, 39, 42, 43, 49, 53, 55, 56, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 78, 79, 91
Budapeşte 37
Bükreş 51, 59
Büyüktoy 84
Bulgaristan 18, 21, 35, 51, 54
Busse 66, 78, 79

C

Cavid Paşa 51, 53, 75, 79
Cemal Paşa 67, 69
Cemil Bey 69
Cemil Bey (Ataşemiliter) 41
Cemil Bey (Yüzbaşı) 14

Ç

Çanakkale 45
Çatak 96, 97, 109
Çatalca 11, 36, 46, 61
Çegan Tepesi 13
Çermiksu 54
Çoruh 62, 68, 71, 74, 77, 89, 106

D

Debarkman 80
Deveboynu 44, 109
Dikili 47
Diyadin 52, 53, 57, 94
Diyarbakır 28, 47, 95, 98
Dolmabahçe Sarayı 11

E

Edirne 34, 36, 46
El-Ariş Kalesi 53
Elâzığ 28
Elbe 38, 39
Eleşkirt 50, 109
Enver Bey 155

Enver Paşa (Nâzır, Nâzır Paşa) 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 79, 82, 83, 90, 92, 96, 99, 106, 107, 116, 118, 131, 155, 157, 162
Ereğli 22, 49
Eskişehir 10
Erzurum Cephesi 18

F

Fav Boğazı 47
Feneryolu 11
Ferhunde Hanım 17
Fethi Bey (Alay Kumandanı) 83, 88, 89, 90
Filistin Cephesi 17, 18
Fişer 39
Fransa 21, 132

G

Galiçya 37
Galip Paşa 54, 95, 96, 98, 99, 100
Gez Köyü 82
Giresun 47
Goltz Paşa 67
Görele Burnu 66

H

Habibe Hanım 10, 12, 120
Hacı Halil Efendi 10
Hacı Ömer 54
Hafız Hakkı 2, 3, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 71, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 139, 142, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162
Hafız İsmail Nuri (Hafız Hakkı Paşa) 15
Hakkı Bey 155
Halep 28, 43, 102, 105, 109, 123
Hamburg 7
Hamidiye 44, 45, 47, 49, 78
Hanike 97
Haran 62, 63, 77, 81, 100, 102
Hareket Ordusu 11, 155
Hasan İzzet Altınanıt 23
Hasan İzzet Paşa 11, 22, 23, 24, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 86, 87, 89, 91, 116, 160
Hasankale 26, 29, 61, 63, 73, 74, 82, 83, 84, 89, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 108, 131
Hasene Hanım 13
Hedik 82

Hempel 41
Hınıs 44, 84, 98
Hırt köyü 105
Hicaz 46, 66, 67
Hilmi (İttihad ve Terakki'nin adamı) 9
Hilmi Bey 14, 76
Hopa 65, 71, 73, 75, 79, 81, 107
Horum Köyü 61
Hoy 105
Höyükler 95, 99, 100, 106
Hümeyra Özbaş 17
Hüsameddin Paşa 94, 108
Hüseyin Avni Bey 7

I - İ

Ilıca 84, 108
Irak 28, 46, 124
İd 52, 81, 86, 88, 94, 103
İsmail Canbolat 51, 75
İsmail Hakkı Bey 17
İsmail Hakkı Okday 17
İsmet İnönü 155
İstanbul 2, 7, 8, 11, 13, 17, 18, 21, 23, 25, 26, 30, 33, 34, 35, 36, 39, 43, 47, 51, 66, 69, 96, 103, 107, 110, 136, 155, 158
İtalya 25, 59
İzmir 46, 47

K

Kabaktepe 97
Kafkasya 16, 24, 25, 26, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 64, 68, 74, 75, 76, 79, 80, 110
Kahire 7, 11
Kaleboğazı 103, 105
Kalender 98, 101
Kanlıtepe 97
Karadeniz 23, 34, 42, 45, 47, 48, 51, 55, 78, 162
Karagöbek 85, 86, 87, 90, 91, 107
Karapınar 86, 87, 88
Kars 12, 24, 25, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 71, 74, 81, 83, 88, 91, 93, 109
Karskapısı 12
Kastamonu 7, 9, 33
Kâzım Bey (Binbaşı) 62, 65, 76, 102, 105, 107, 110
Kâzım Bey (Enver Paşa'nın yaveri Kâzım Orbay) 48, 52, 56
Keçesor 96
Kelkit 52
Kerim Bey 94
Kılıçgediği 95
Kırım 34
Kızılkilise 82, 83, 86, 87, 88, 90, 93

Kiskim 88
Kızıldağ 87
Konya 28, 123
Köprü 7, 10
Köprüköy 44, 48, 50, 52, 54, 58, 61, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 104, 111
Kösek (Girekösek) 93
Köstence 36
Kutur 62, 67

L

Lansor 97, 99
Lehistan 37, 55, 60
Liman von Sanders 50, 67, 69, 79
Liskavi 85

M

Macaristan 24, 37
Mahmere Şeyhi 47
Mahmud (İkinci Mahmud) 34, 138, 140, 141
Mahmud Muhtar Paşa 40
Mahmud Şevket Paşa 2, 11
Makedonya 7, 35, 54
Malyemez Tevfik Bey 82
Manastır 10, 11, 15
Marmara 34, 60
Mecinkerd 97
Mehmed Emin 98
Mehmed Fazıl Paşa 56
Mehmed Salâhadin Efendi 11
Mekke 66
Melike Osman Giraudy 30
Midhat Paşa 22, 49
Midilli (Breslau zırhlısı) 21, 22, 23, 44, 46, 66, 72, 73, 78
Mihail Savof 36
Milet (gemi) 49
Milo Taburu 88
Mısır 21, 42, 43, 46, 51, 53, 56, 61, 66, 67, 75
Mollamenlek 98, 101
Moltke 34, 40
Moskova 8, 9, 10
Murad (Beşinci Murad) 11, 134, 139, 142
Murgul 106
Mustafa Hamdi (Binbaşı) 103
Mustafa Kemal 9, 10
Mustafa Necîb Efendi 13, 14
Mustafa Nimet 101
Musul 28, 123
Mübarekü's-Sabah 53
Mücellidi 87

Mümtaz 14, 72, 78, 79
Münir (Mülazim) 100
Müşfik Bey 82

N

Naciye Sultan 8, 12
Napolyon Bonapart 25
Nâzım Bey (Doktor Nâzım) 9, 13, 14
Nazlı Ecevit 17
Nihad Efendi 135, 136, 139, 141, 142
Nikola Tepesi 50
Nilüfer (gemi) 45, 48

O

Oltu 24, 44, 52, 74, 83, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 103
Orsova 51, 63
Ortaköy 11
Osman Mayatepek 14

P

Plaston birlikleri 52, 76, 77, 79
Posseldt, Otto Edgar Hermann Gustav von 106, 108
Poti 56, 57, 78
Potschernick 52, 73, 75, 78
Prut gemisi 47

R

Rize 65, 73, 83
Romanya 21, 36, 37, 45, 47, 50, 66, 93
Rumeli 26, 46, 64, 110, 111
Ruscuk 35
Rusuhi Bey 9
Rüşdü Bey 85

S

Sakarya 8, 10
Sakarya Muharebesi 8
Samsun 45, 49
Sami köyü 96
Sarıkamış 2, 3, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 88, 93, 95, 110, 161
Sarıkamış Harekâtı 12, 19, 23
Savof 36
Selâhaddin Efendi 12, 132
Selânik 7, 11, 13

Selim (Üçüncü Selim) 34
Selimiye Kışlası 34
Seyit Ali Kahraman 30
Sıçankale 96, 97
Sırpya (Sırbistan) 93
Sinop 22, 49
Sitavuk 82, 108, 111
Sivas 9, 28, 67, 68, 123
Sivastopol 34, 36, 44, 47, 48, 50, 66, 68, 78
Soğanlı 52, 77
Souchon 23, 162
Stuttgart 39
Subhi Bey 79
Sudan 66
Süleyman Askeri 79
Süleyman Nazif 28, 124, 126, 127, 130
Süveyş 51, 62, 75, 79

Ş

Şark Ordusu 17
Şerif Bey (Köprülü, Şerif İlden) 7, 8, 14, 15, 21, 27, 161
Şipka 33
Ştanka Bey 88, 89, 95, 106
Şükrü (bölge adı) 86

T

Tahsin Bey (Erzurum Valisi) 18, 76, 100, 101, 106, 108, 122, 156
Tahsin Efendi (Mülazim) 93
Talât Bey 12, 18, 27, 75, 117, 118, 120, 122
Tebriz 105
Tevfik Paşa 17
Thauvenay 22, 43, 49, 78
Tırnova 21, 33
Tirşinik 87
Topçu Dağı 44
Tophane 80
Tortum 44, 50, 52, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 104, 106, 107
Tortum Vadisi 85
Trabzon 25, 28, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 68, 70, 74, 76, 77, 80, 83, 92, 96, 99, 104, 123
Transilvanya 36
Tufanç 82, 84, 92
Tuna 21, 34, 35, 45, 51
Turan (Türk birliği hayali) 86
Turan (Doğu Anadolu'da bölge ismi) 86
Tutak 50, 62, 79, 94, 95, 96
Türkistan 18
Türkistan Alayı ve Kolordusu 47, 52, 59, 61, 64, 74, 76, 79
Türkiye 2

U

Ulviye Sultan 17
Urfa 94, 95
Usedom 79

V

Van 28, 44, 47, 62, 79, 88, 104, 123
Vasıf Bey 67
Velibaba 54, 109
Vidin 45
Viyana 11, 12, 45, 55

W

Wilhem (Kayzer) 17

Y

Yavuz (Goeben zırhlısı) 21, 22, 23, 44, 45, 48, 66, 68, 72, 78
Yeniköy 94, 105
Yusuf İzzet 63, 94, 96, 104, 116

Z

Zeki Paşa 43, 51, 67
Ziya Paşa 11, 115
Ziyarettepesi 86
Zonguldak 45
Zonguldak (gemi) 70, 72, 73
Zülüflü İsmail Paşa 17

ALBÜM

Hafız Hakkı Paşa

Hafız
Hakkı
Paşa

Hafız
Hakkı
Paşa

Hafız Hakkı Paşa, 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının ardından İstanbul'a giren Hareket Ordusu'nun kumanda heyetinde. Ön sırada ortada Mahmud Şevket, solunda Hüseyin Hüsnü Paşalar. Arka sırada soldan ikinci İsmet Bey (İnönü), sağında o günlerde binbaşı olan Hâfız Hakkı Bey, onun sağında da Enver Bey (sonraki senelerin Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzır Enver Paşa).

Hafız Hakkı Paşa (soldan ikinci) Erzurum'da atış taliminde.
Sağında, Erzurum Valisi Tahsin Bey var.

Hafız Hakkı Paşa (sağdan ikinci) Erzurum'da askere atış yaptırıyor.

Enver Paşa (objektife bakan), Erzurum yakınlarında bir Türk birliğini denetliyor.

Şark Cephesi'nde esir düşen Türk askerleri Tiflis taraflarındaki esir kampına götürülüyorlar.

Beşinci Murad'ın torunu ve Hafız Hakkı Paşa'nın hanımı Behiye Sultan, 1914 Haziran'ında İstanbul'da.

Hafız Hakkı Paşa'nın hanımı Behiye Sultan,
2 Ağustos 1924'te Paris'te sürgünde.

3. Ordu'nun Hafız Hakkı Paşa'dan önceki kumandanı Hasan İzzet Paşa.

Türkiye'nin 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girişi sırasında ilân ettiği seferberlik öncesinde bastırdığı duyurulardan biri. Üstte *"Seferberlik var"*, altta *"Asker olanlar silâh altına. Seferberliğin birinci günü ..... dür"* yazılı. Boş bırakılan kısım seferberliğin resmen ilânından sonra el ile doldurulmuş ve afişler duvarlara asılmıştı.

Köprülü Şerif Bey (İlden) ve 1922'de yayınladığı kitabı: *"Sarıkamış"*

صدای قامیش

شریف

استانبول نجم استقبال مطبعه‌سی

۱۳۳۸

Grosses Hauptquartier. Constantinopel, den 22.10.14.

An

den Kommandanten der Flotte

Herrn Admiral Souchon.

Die tuerkische Flotte soll die Seeherrschaft im schwarzen Meer erringen.

Suchen Sie die russische Flotte auf und greifen Sie sie ohne Kriegserklaerung an, wo Sie sie finden.

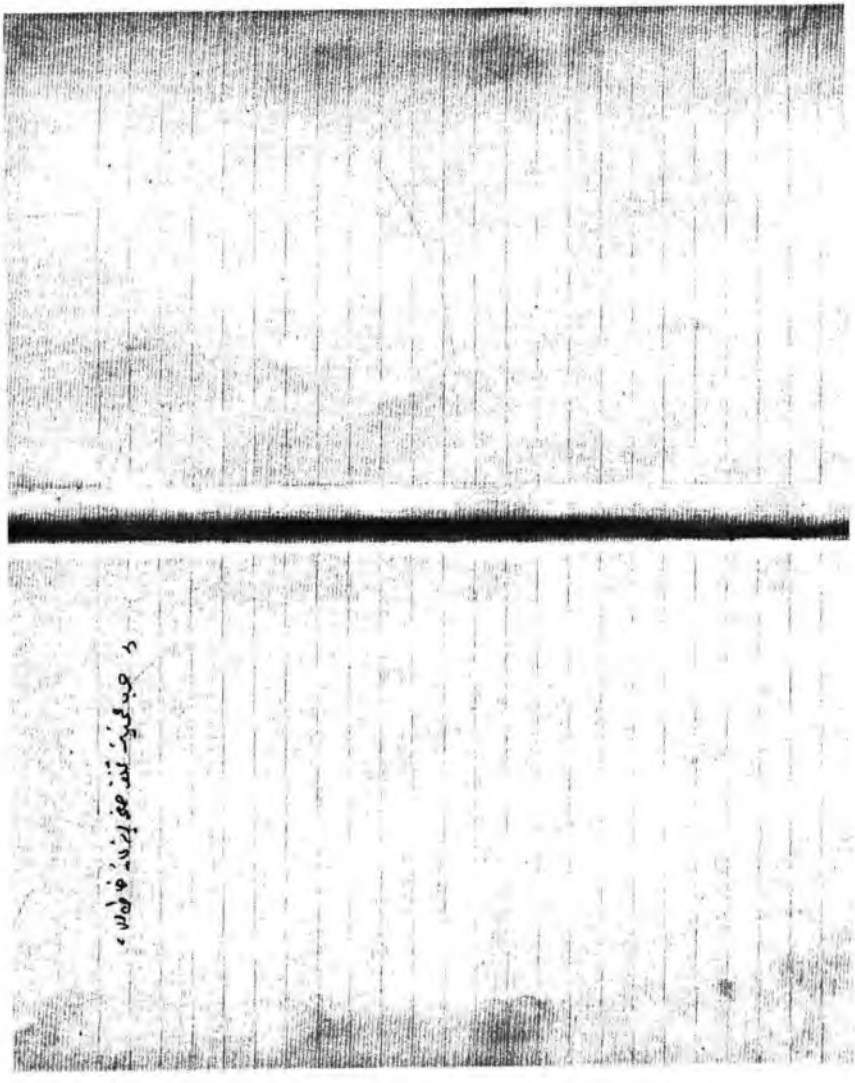
M. Enver.

Enver Paşa'nın, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türk Deniz Kuvvetleri Kumandanı olan Alman Amiral Wilhelm Souchon'a 22 Ekim 1914'te verdiği *"Karadeniz'deki Rus filosunun imhası"* emrinin orijinali. Amiral Souchon, bu emir üzerine, 29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalayacak ve Türkiye, Dünya Savaşı'na girecektir. Emrin altında yeralan *"Donanma Kumandanı Amiral Suşon Paşa'ya: Donanma-i Hümayun Karadeniz'de hâkimiyet-i bahriyeyi kazanacaktır. Bunun için Rus filosunu arayarak nerede bulursanız ilân-ı harp etmeden ona hücum ediniz. 9.8.30 (22 Ağustos 1914)"* şeklindeki Türkçe tercümeden önce *"Nazır Paşa'nın emri ile yazılmıştır ve yalnız tarafımdan tercüme edilmiştir. Hafız Hakkı"* ifadesi ile Hafız Hakkı Paşa'nın imzası vardır ve Paşa, günlüğünde emir hakkında önemli bilgiler vermektedir (Ali Kaşıyuğun'un 2014'te Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde yaptığı *"Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve 1. Dünya Savaşına Girişi (1911-1914)"* isimli doktora tezinde yeralan belge Genelkurmay Askerî Arşivi'nde (ATASE) BDH, Klasör No: 1646, Dosya No: 30, Fihrist No: 11'dedir ve Almanca metin ile Türkçe tercüme arasındaki iki aylık tarih farkının üzerinde durulması lâzımdır.

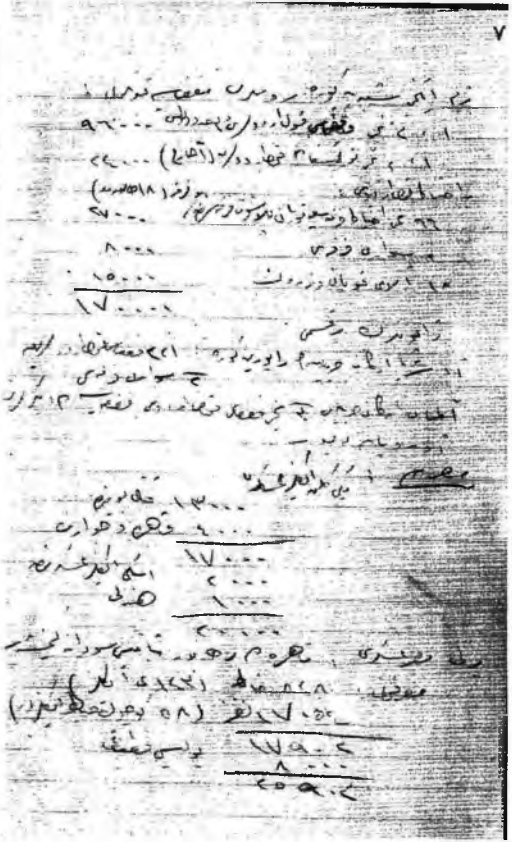
TIPKIBASIM

Tıpkıbasıma defterlerdeki boş sayfalar ile birinci defterin Almanya'dan talep edilen silâh, mühimmat ve askerî malzeme listesinin bulunduğu ilk beş sayfası alınmamış, buradan sonra devam eden yazılı sayfalar verilmiş ve iki defterin bütün sayfaları peşpeşe numaralanmıştır.

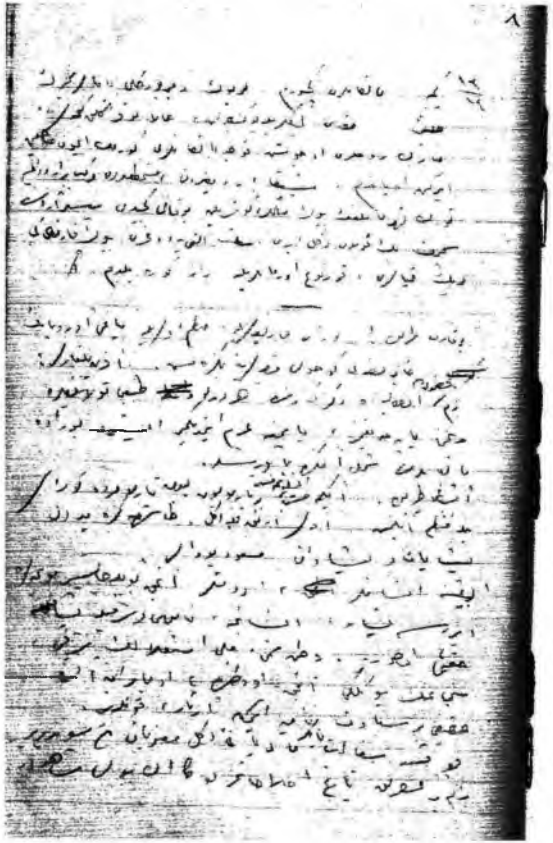
BİRİNCİ DEFTER

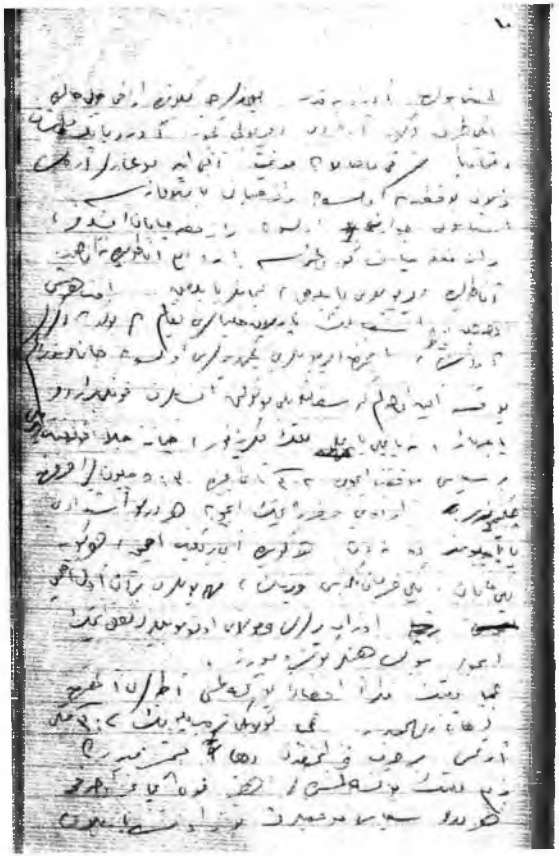

9

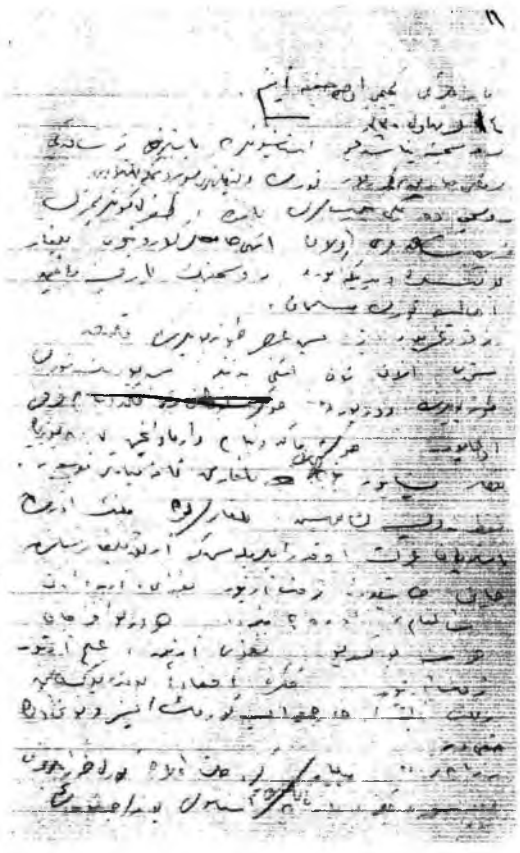
10

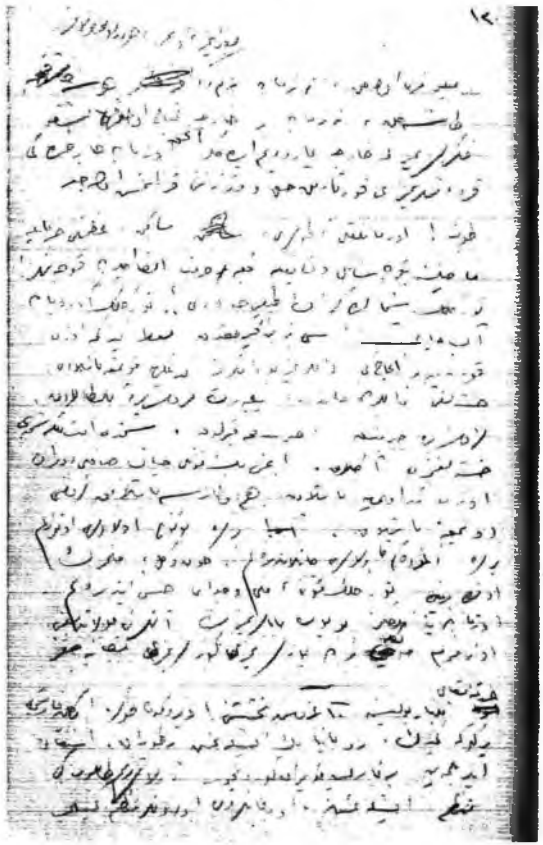

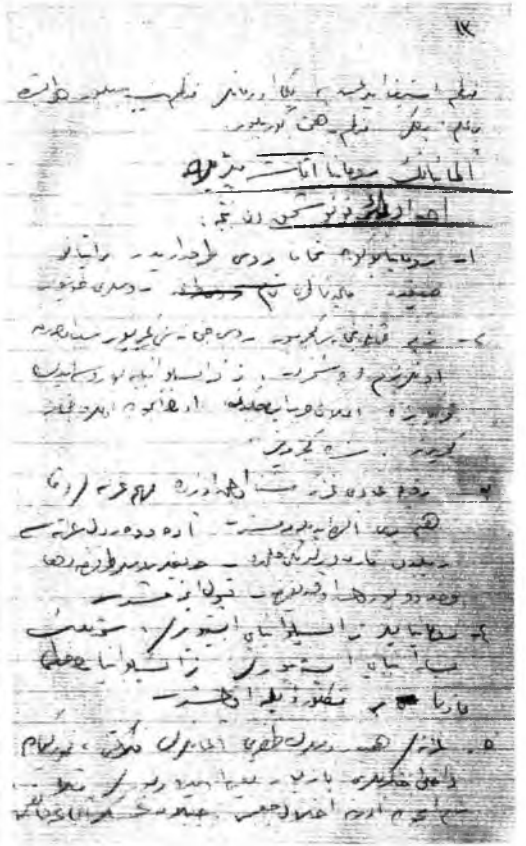

13

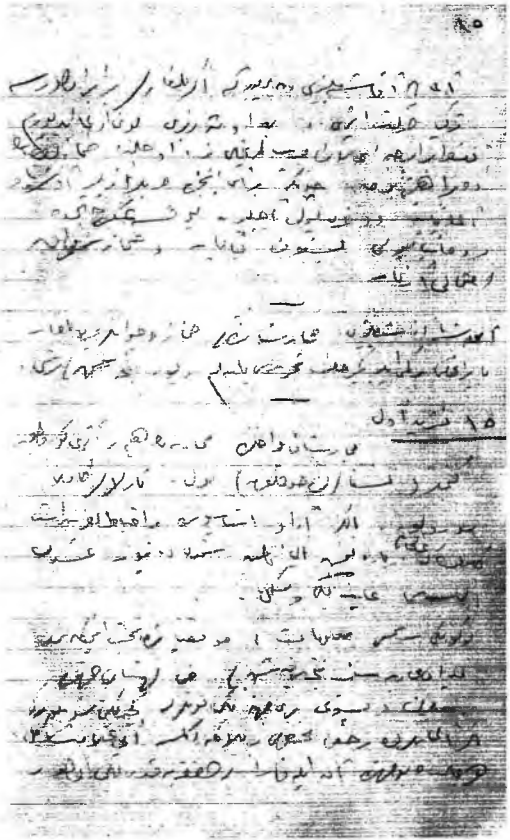
14

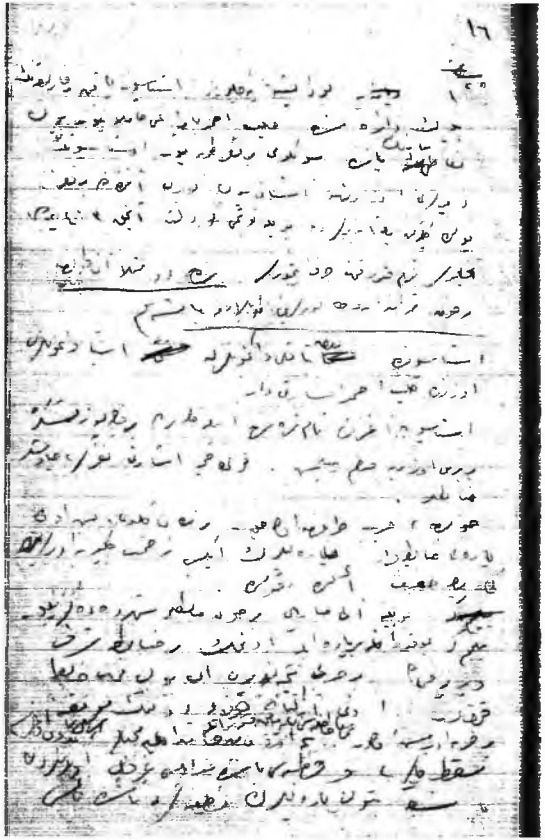

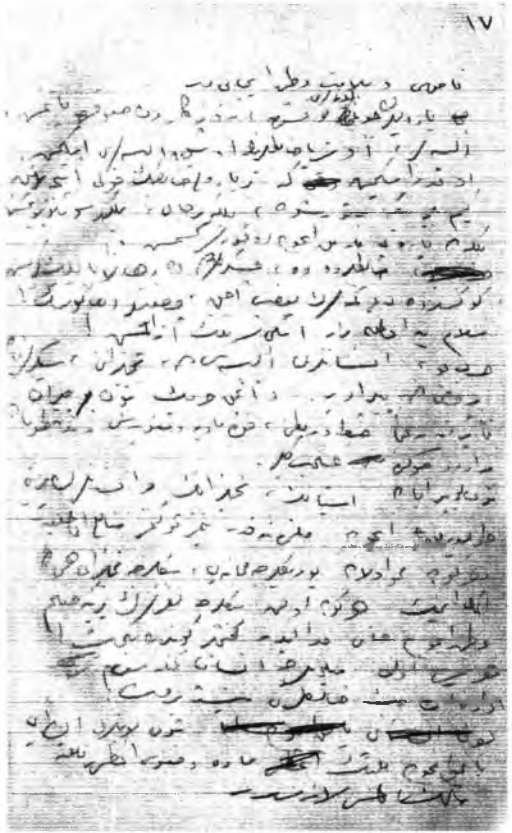

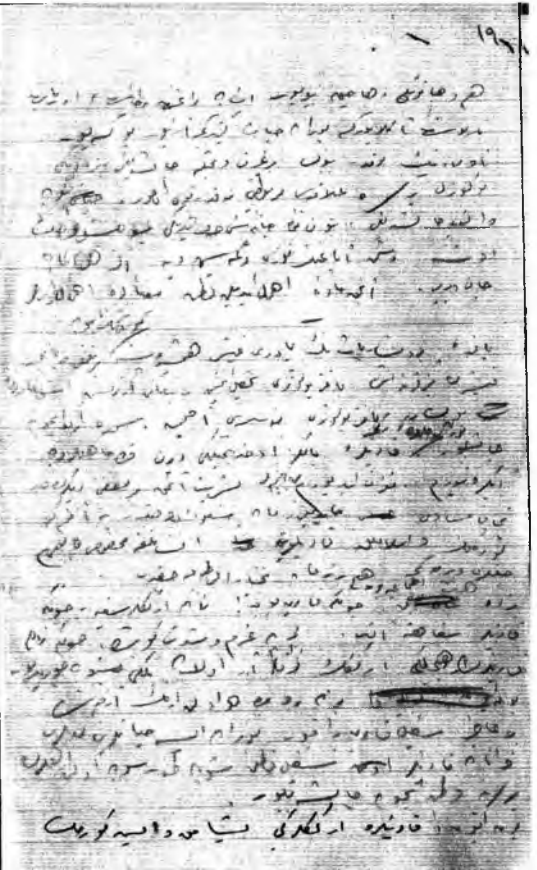

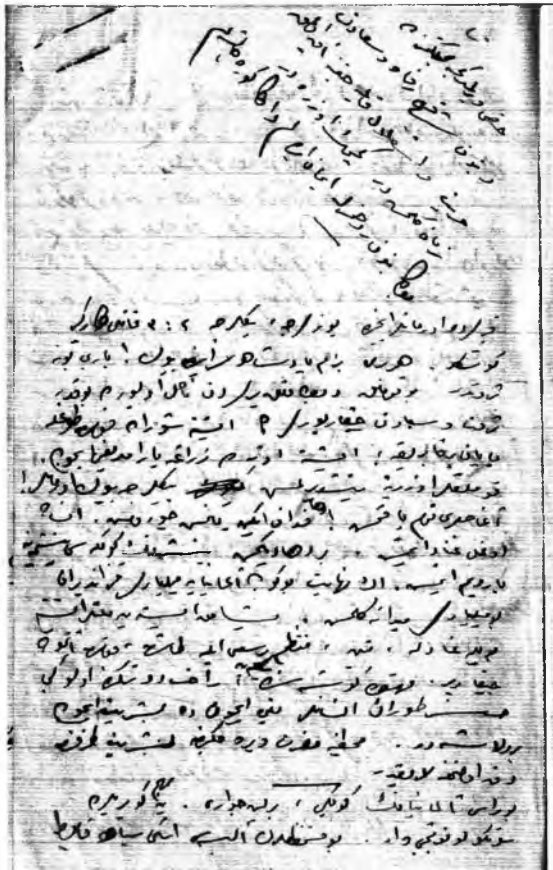

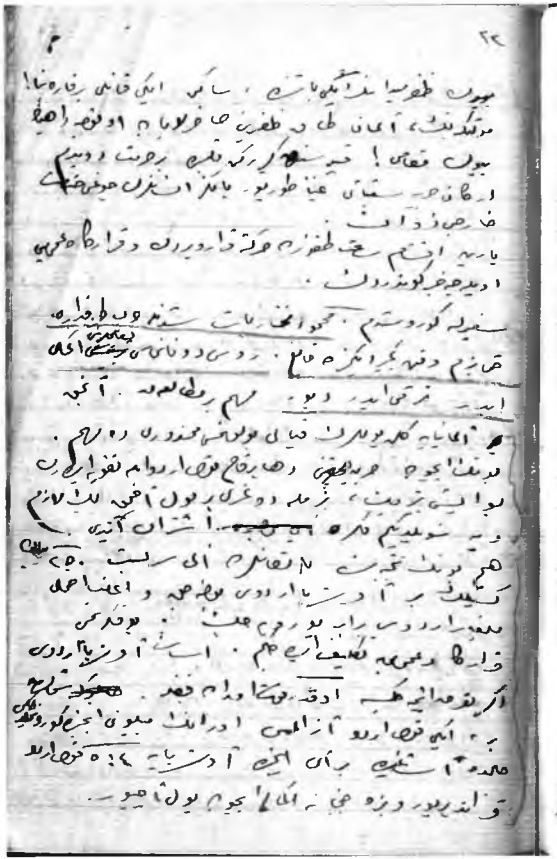

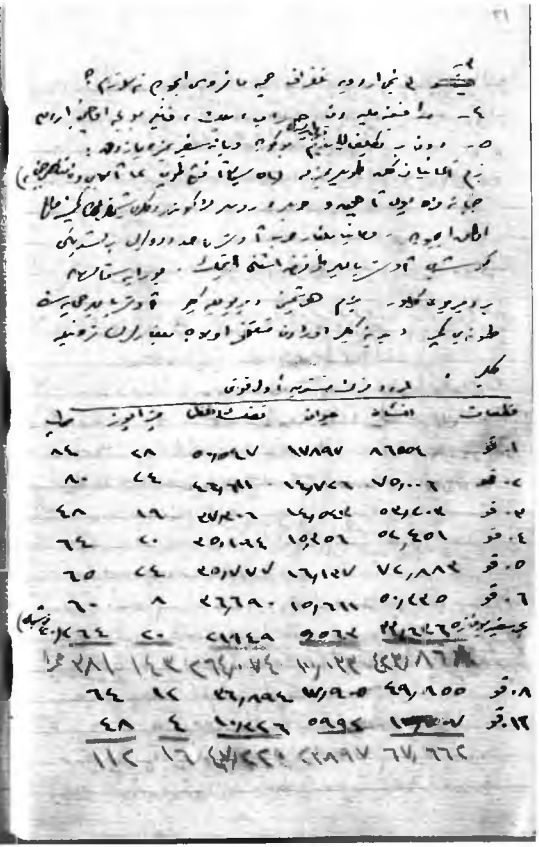

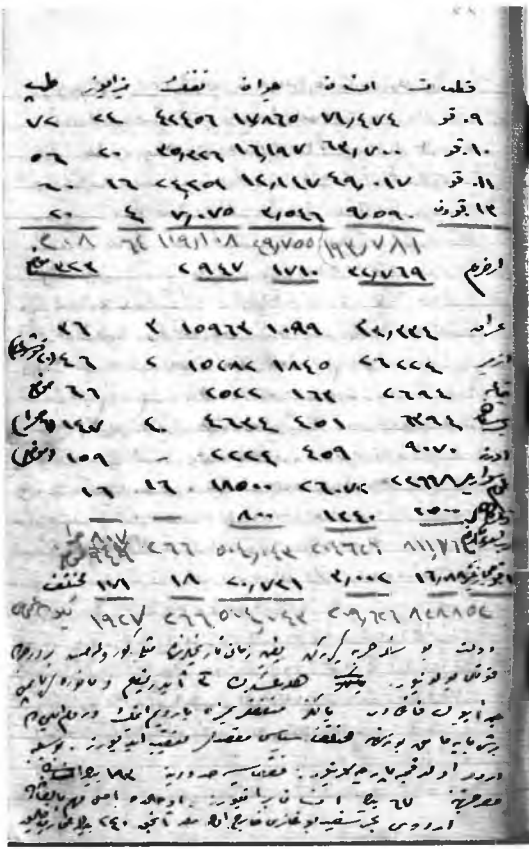

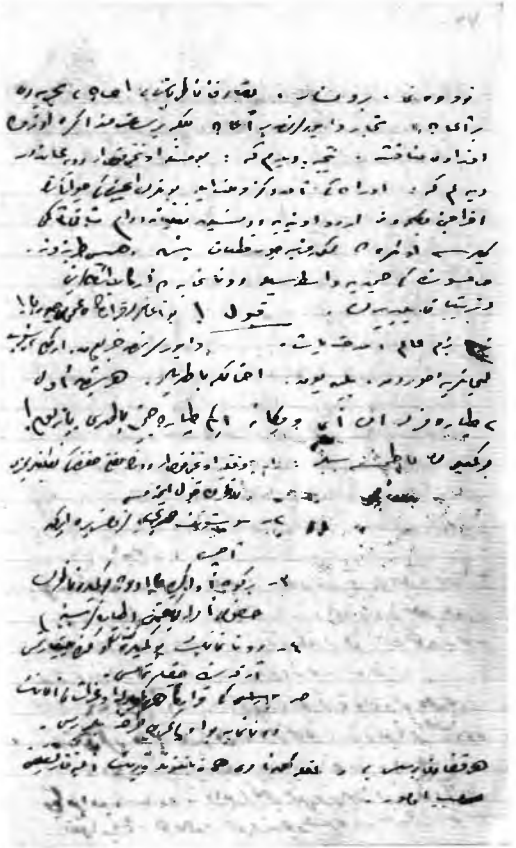

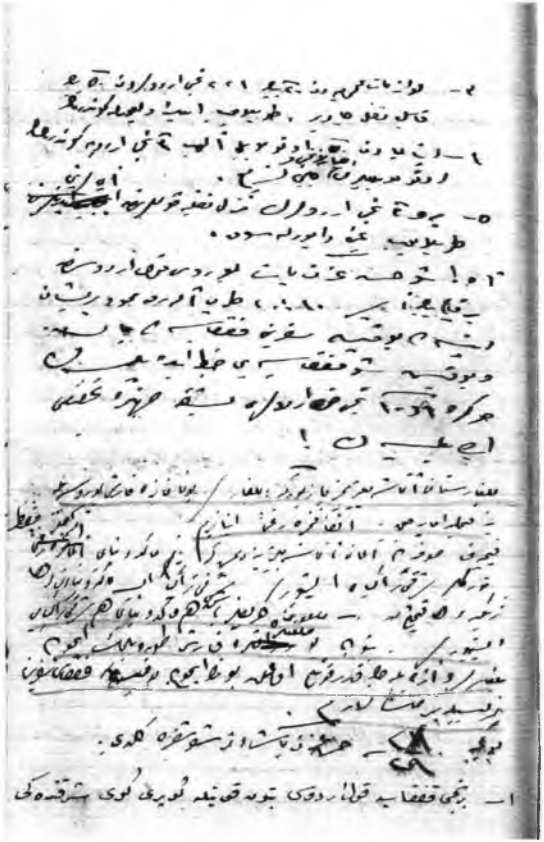

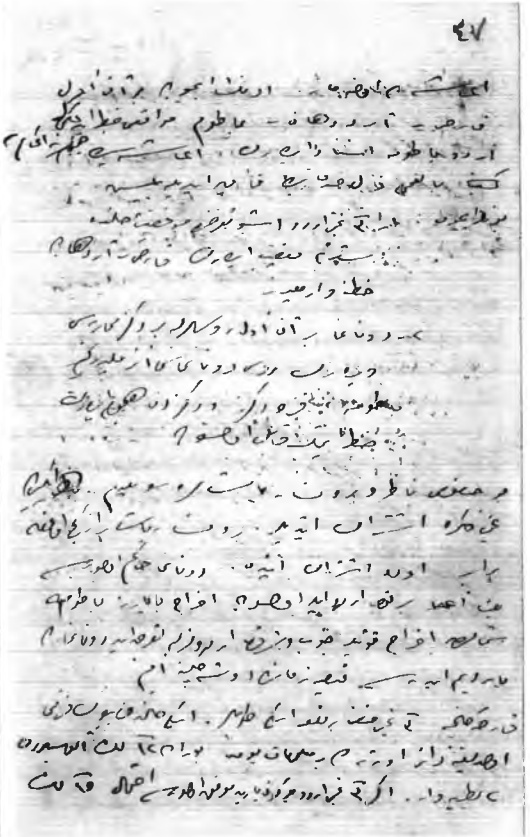

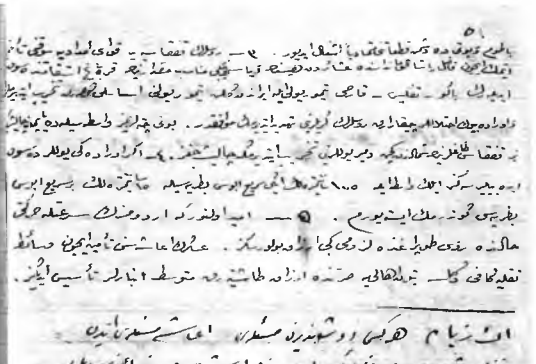

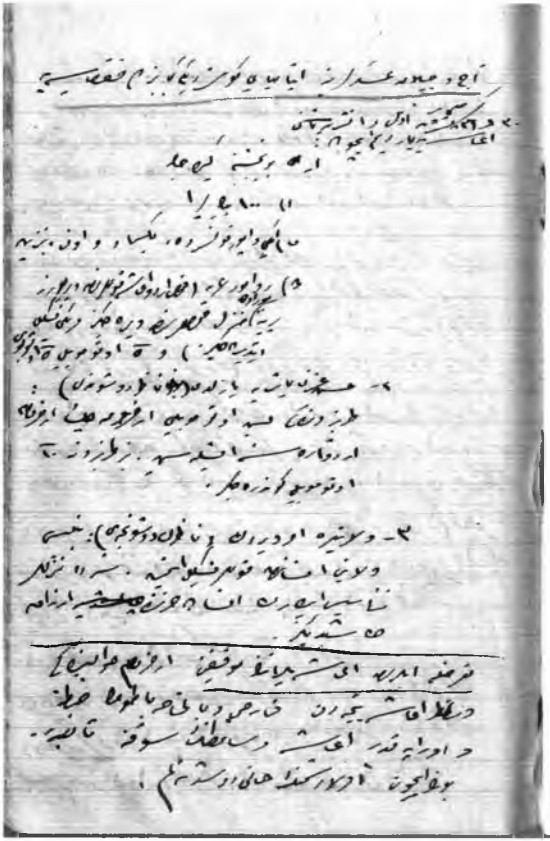

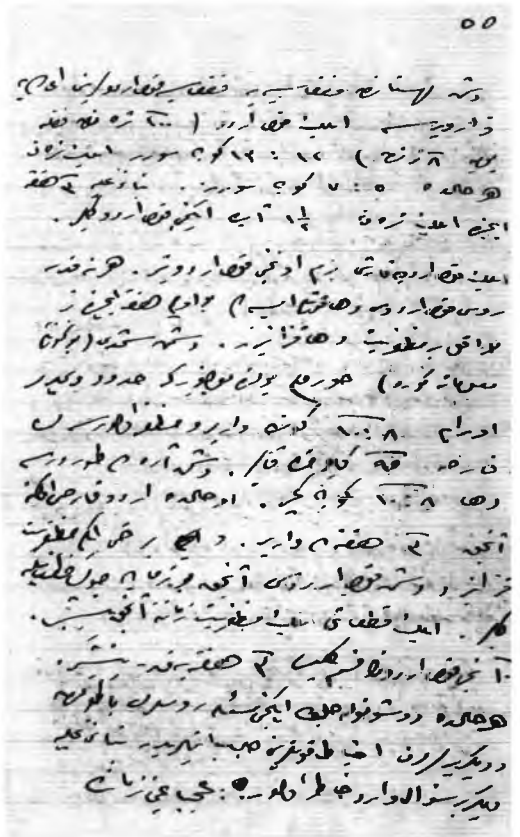

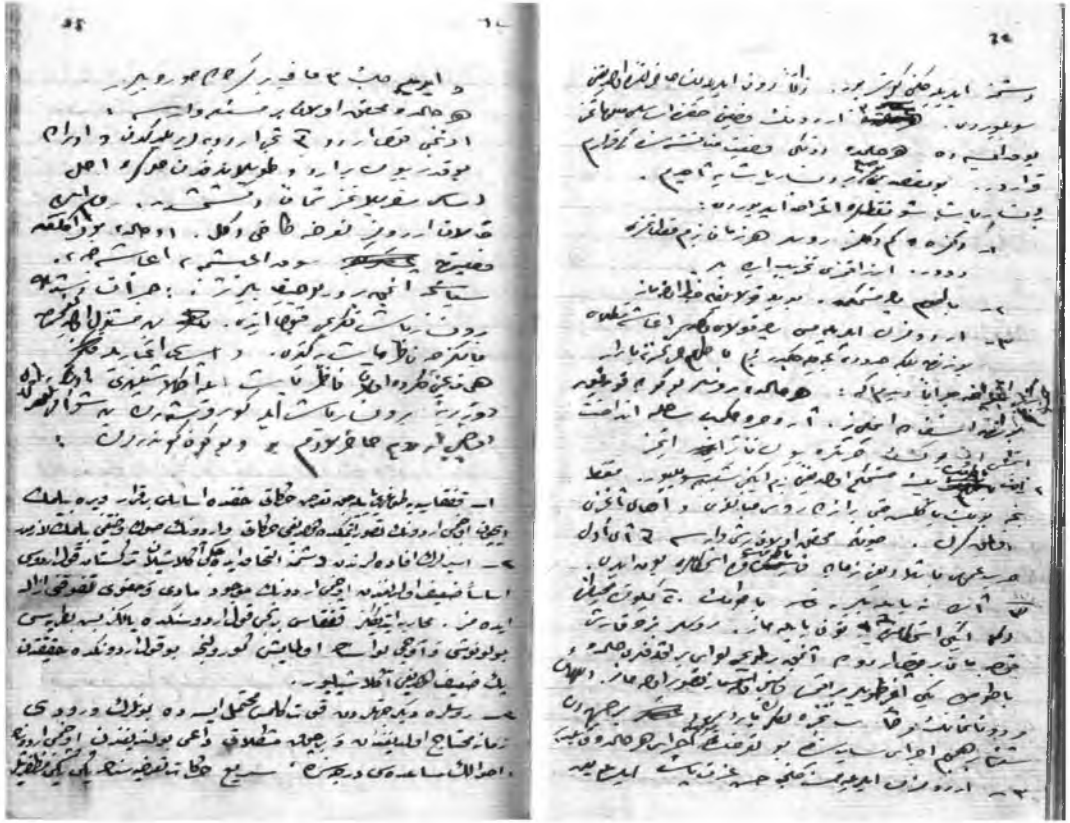

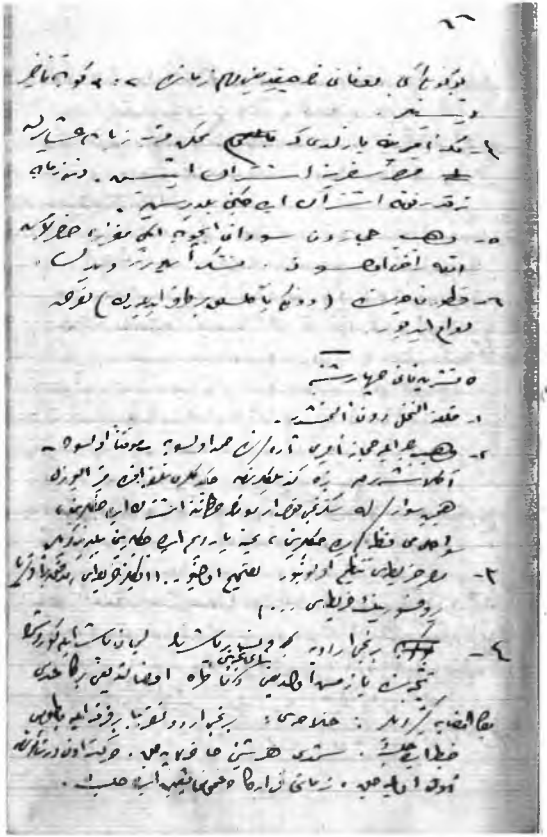

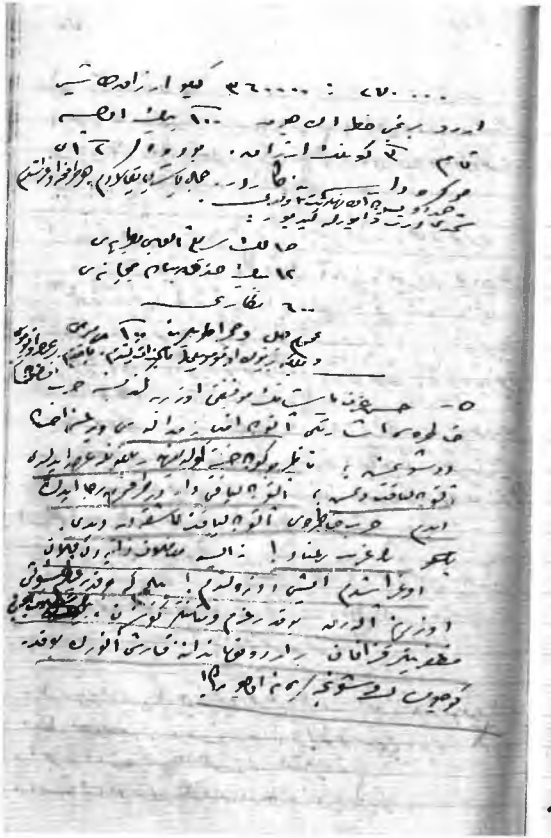

1977

موقع ما ستیده محاربه یه اشتراك ایده مامشیز . بونلردن بر پیاده طابوری و بطریه لر
عددجه دشمنه متفوق اولدیغمزی تخمین ایدیورز .
٢ — اردومزده و طابورلرده تشدید ایله اولان محاربه ده اساساً
داخل حساب ایدیلمشدر . و طوب باشنه جدی و برقاچ طوبجی
سورلر طوبلره کافی مقدارده اصابت ایتمیور . حالبوکه دشمنه موقعی
بالخصوص بوتلك محاربه ایله سوکولوجکی دکلدر محاربه موضعلردر
تویانه یه ده متصلدر . نتیجه صباح ساعت ٩ ده فرقه خیلو
ایدرجه سورولمشدی . حالبوکه آرقه مه توقیف اوله بیلیر . پراقی
تصادف ایتدک .
٣ — طوپخانه جبخانه سنده استفاده ایچون بطریه لرك برقسمنه آتشدن
صرفنظر ایتمك طبیعیدر لطیف عددن و تفوق قدره واریجه اولور
آزمیی صرف ایلمه و بیهوده اسراف ده بولونمامه جه رتیبه ده
توجه اولنمقده ایسه ده آتش باشلاندقدنصکره بو نقطه خصوصنده
اردومزده نه درجه یه قدر جاری اولوب اولمدیغنی معلوم دکلدر
٤ — کرك اردونك اعاشه سی و کرك معناً تأمین ی
وقوعی بجوره خصوصانده ایلروکیتمه نسبتنده درجه اروده
فائده لی اولوب اولمدیغنی مشهوددر نقل وقتنده دور طوبلمامقده در
کیریه برآدیم آتماماسی صولك درجه اعتنا ایلمکده یز .
٥ — دشمن موقعی قاریشوسنده و ایچ نقطه ده کی موضعنی وضعیتنی هانه تعرض
ایتمك ایجوبلیدی دشمن تقویه اولندی و آرتق طوبجی جبخانه سی نهایت
ایده میه جکنه قطعیاً قانع اولدقدنصکره بو وضعیتده بوتلرجه پایلمه مك
جائز اولمازدی . دشمن موضعی بوحالی و بومباردمانمزی
قنا انزعاج ایدرك طوبلریمزی تخریب ایلدی بوسببه بولوناری ده
یکمك ضرورتنده ایدك . اسباب بوشرده عبارتدر .

٦ — ده قالمادیغنه کلنجه اوجلرده عرض ایتدیکم وجهله قفقاسیه ده کی جبهه
بجوقلر قاریشوق ده کلمشدر . بر درجه یه قدر بوکونه جنتلر وحدتلر طابورلری
آرقه سنه کیریور . حادثه ده بری ده دشمنه طوبلرینی ضبط ایدیور
هیئه بوجهته عسکرلرمزه خارجی سهولت کسب ایتمشدر . بونك ایکنجی اردومزه
فائده سی لوحقی مشهوددر .
٧ — یرقاریده عرض ایتدیکم وجهله ایدوکیمك اساسنده فائده سنی تمامیله
تقدیر ایدیورز . و فقط الده کی وسائطله موفقیت امیدنده دکلم
کوره محلنده دیه جك قابل اجرا بر شی کورمدم . فرصت وزمانی
فوت ایتمامك اندرکی مشیدی ایله برابر بوکونه آقشه قدر [illegible]
ایچون بولمقاره دیردم . تجربه ایتملانه آدم اهمیتی دکلدر [illegible]
[illegible] ده عبارتدر . ضعف قلبه اوغرانلمامقده بولنمقده
اعتماد بیوك ماکنه موجوددر .
٨ — اردونك قوه معنویه سنك بر تحول و انحطاط ایرقمسی طوپجی
جبخانه سی ارسالنه دوام بیورلمسی لازمدر . [illegible] طوب بکسنه
٥٠٠ مرمیسنه دفن ایدرکه سریع آتشلر ایچون اهمیتی بوشی طلب
ایدیم .
٩ — بالطبع عسکر چیقاجقدر . جبخانه نقصاننده [illegible] حقیقی [illegible]
فیما بعد [illegible] تدریج [illegible]

دشمن اردوسی ده [illegible] شرقنده کی مرتفعلرده در . صباح جناحی
کرك شرقنده کی مرتفعه صول جناحی ([illegible]) ك جنوبنه [illegible]
[illegible] ده در . توقف بر قولاده در . اوچ ترکستان آلای
بر قزاق سواری فرقه سیدر . بونده باشقه ایکی [illegible]
آلای پیاده و سواری بلوکی سکز طوبلی بر بطریه سی واردر . [illegible]

ارد و مجاهد المالک و اونی قول اردوی مواصلة قدر تعرضد
صرفنظر ایلمشدر. بوکیم ایه دوت، هران، بوده دیاده خط
کلمکده در. ایدی قوه غلامر آتاب، آردوکی آره سنده
صرلده دشمنه تماسده یاقیلیور. محاربه صورت جدیه فاوله
عجه ایلدی. اونی قول اردوسه ایچ آلای جبل و جبل طاوری
مواجهه ایتمشدر. هیچ جهه استناد ایتامشدر. تمامه صرتی اوزرینه جلب
ایده جک هیچ بر شیئ بولنجه یا الطع فائده لیدر. هیچ بر یا انه
جواریه یا بیلجه یاخاخ ایمکده وبیله بر مقصدی تأمین ایده بیلر.
فقط بو اخراج ایچون جبل فرقه سی وهاقصه بایله نظر ملک
ستراتژیک مهمه دکلدر. آراده یول اولماسی بو قوتلرک اوزرینه
اردو ایله اتحاد حرکته مانعدر. بو صورتله ایکیسی بقایه استقامت
حرکت ستراتژیک یولی بوینجه باطومه یورومکدر. باطوم ایله
جبل طوپچی و قره ندیه ضبطی قابل دکلدر. دیکر جهتده بو طرفده کی
اقلیم ومؤسسه نظر دقته آلنمه لازمدر. قارص واردوم جهتلرنده
غلبه وقوعی صفوفه وارمدر. قارص ده طانوندقاوه تحت الله
٤٤ ورجه صفوفه کوچ یغمالده عدد جیاده وطانوندقاوه آلتی ورجه دوه
وضایعاتی اوزاده یازمدر. یاغمر ایمه. «حسن عزت»

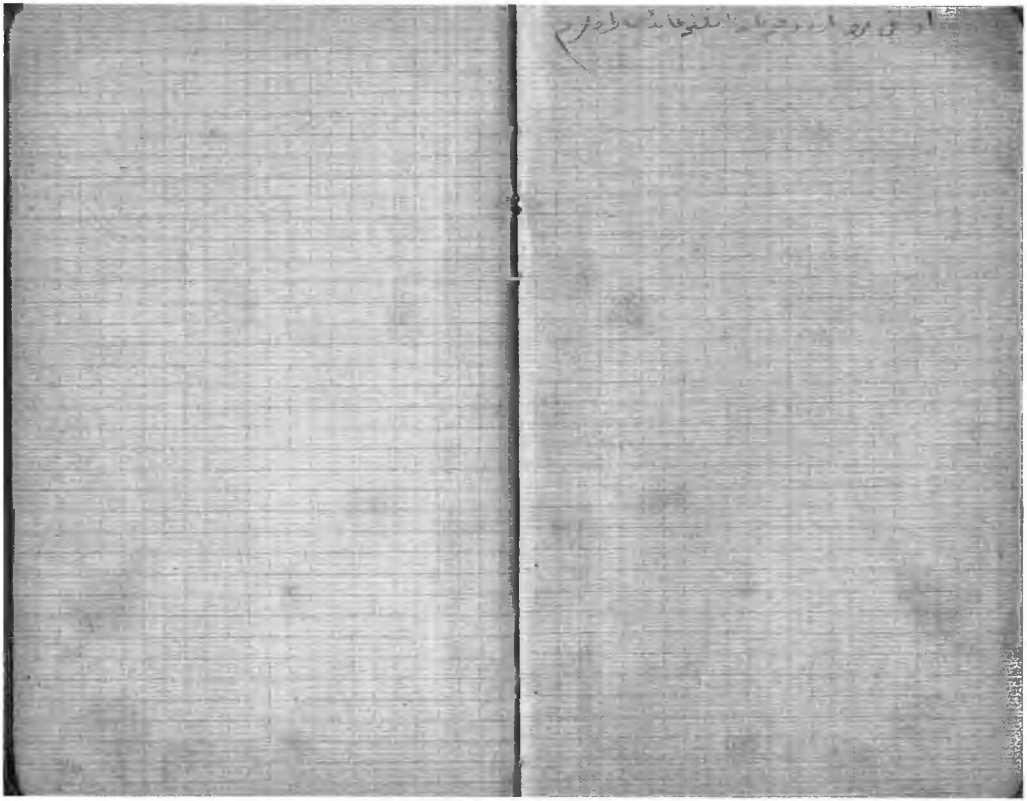
İKİNCİ DEFTER

97

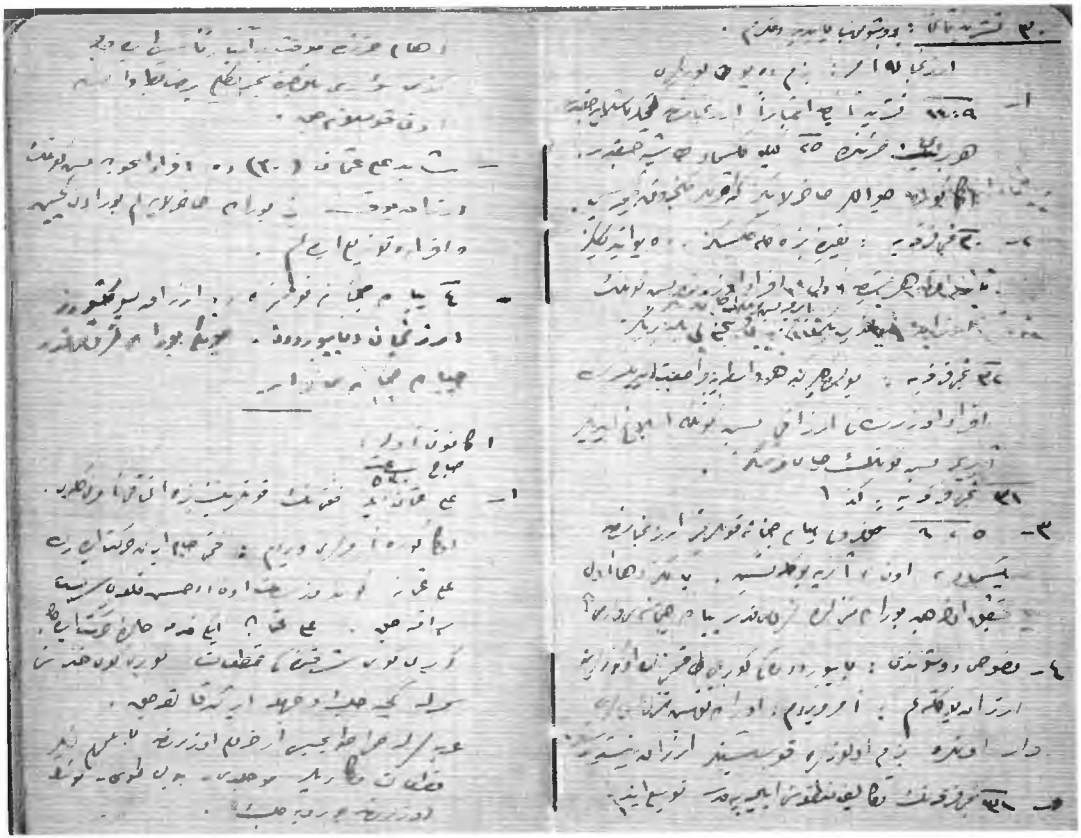

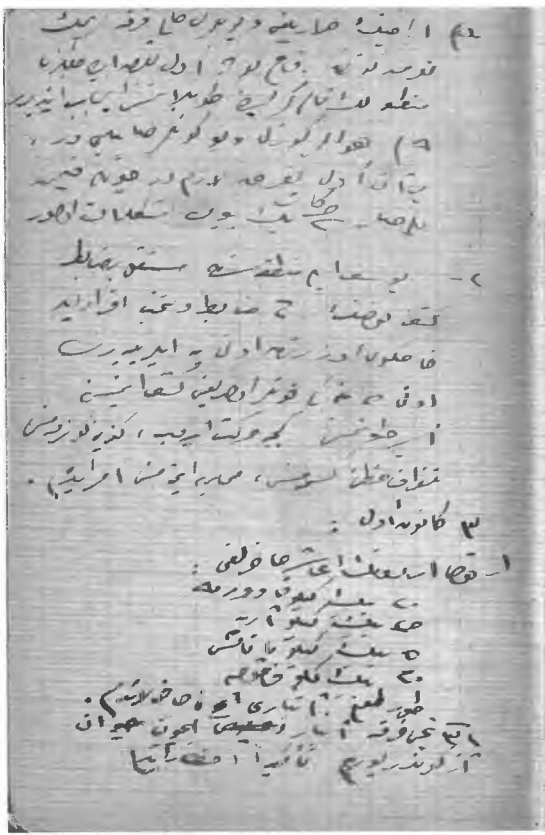
98

100 99

۷۹ شنبه ۱۰ :

۲- حرکت:

ا- دوران ۵ گانه اول توضیح دهید؟

دهانه چرخ چاه - قاره یا رحلت

غرض حافظ بوقلمون از این گفتن

بوقلمون زبان را گاه گاه تغییر رنگ می‌دهد

سوالهای هفته سوم را پاسخ دهید:

۱) ارزش انرژی در سنگ آهن چگونه است؟

دریک اینچ ۳۰ نخ در هر دقیقه ۱۰ دور

موجودی دنده چرخ - چرخ دنده سبک

سنگ نمک در دنده چرخ دنده با

ب) سنگ معدن استخوان موجود است یا نه؟

طرح طبقه‌ها در زیر خاک است

۳) در نخ خط اول در دو پهلو و پهلو با

اضافه این سوال:

۳۰ نخ در قطعه ۷ گانه اول آهن با چرخ دنده کوچک

اوسیله خان قرن دنده سنگ آهن

۶ نخ در قطعه چرخ دنده طرح با نوشتن

آفتاب در دستگاه دنده

۳۰ نخ در قطعه با طول ۱۰ سانتی

سنگ

معدن ۷ گانه دنده چرخ و ۸ گانه دنده

دنده است.

۱۸ گانه دنده ۳۰ نخ در قطعه

الف) قطعه ۸ گانه

چرخ دنده کوچک

چرخ دنده سنگ آهن

لوله اول دنده استخوان قطعه.

دنده چرخ دنده کوچک

اول دنده اول

۳۱ نخ در قطعه دنده ۹ گانه

سنگ دنده قطعه

اول دنده

ب) سنگ آهن

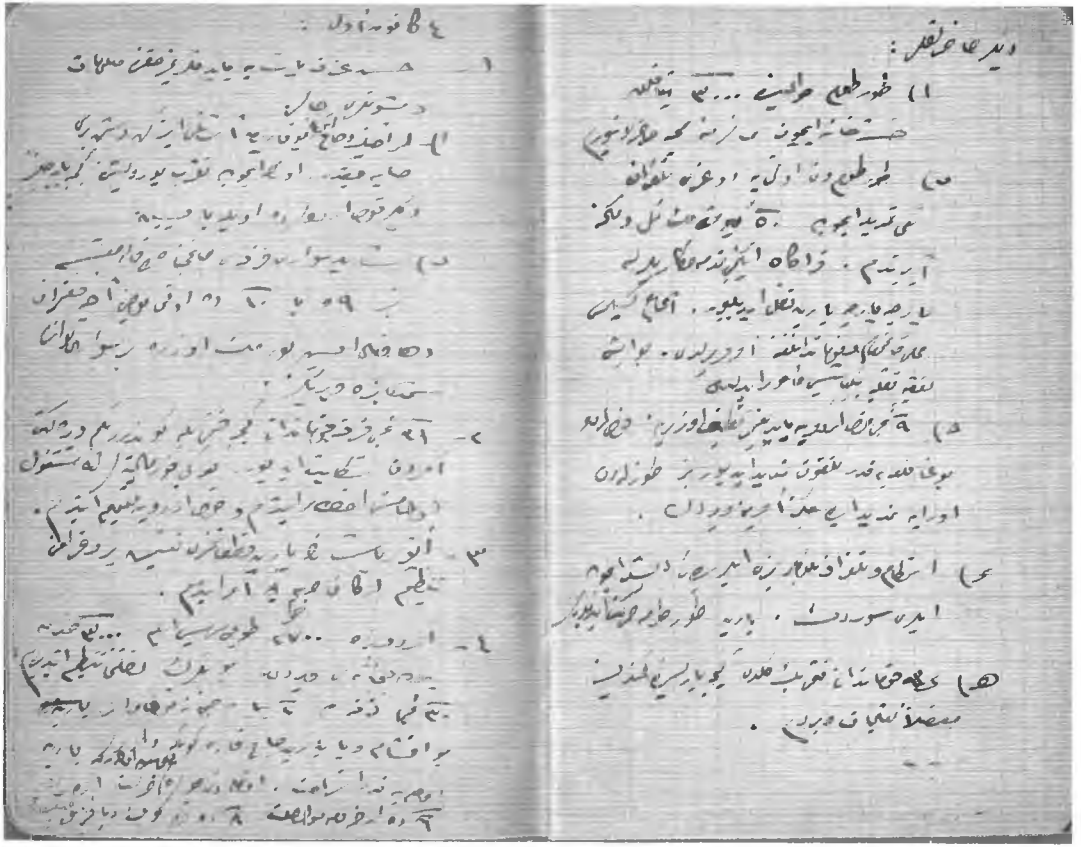
۳۰ نخ در قطعه ۳۰ نخ در قطعه

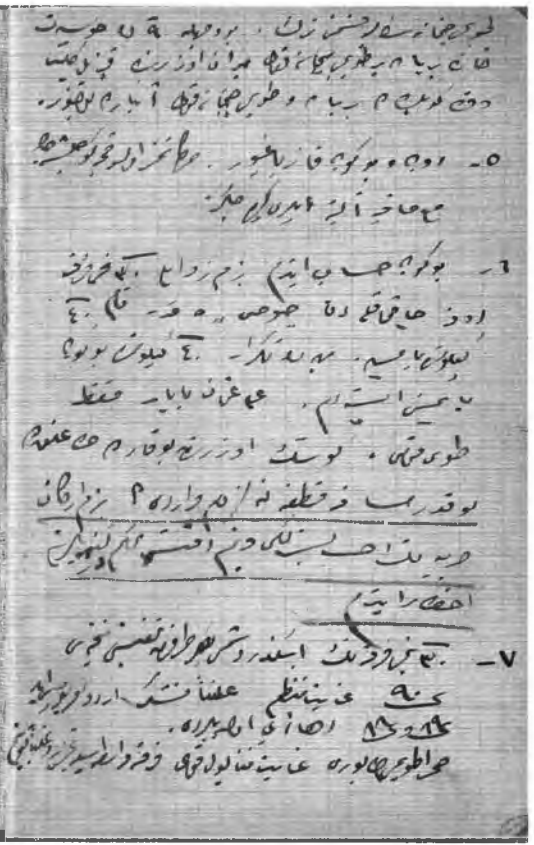
طرح اول

دنده اول - طرح

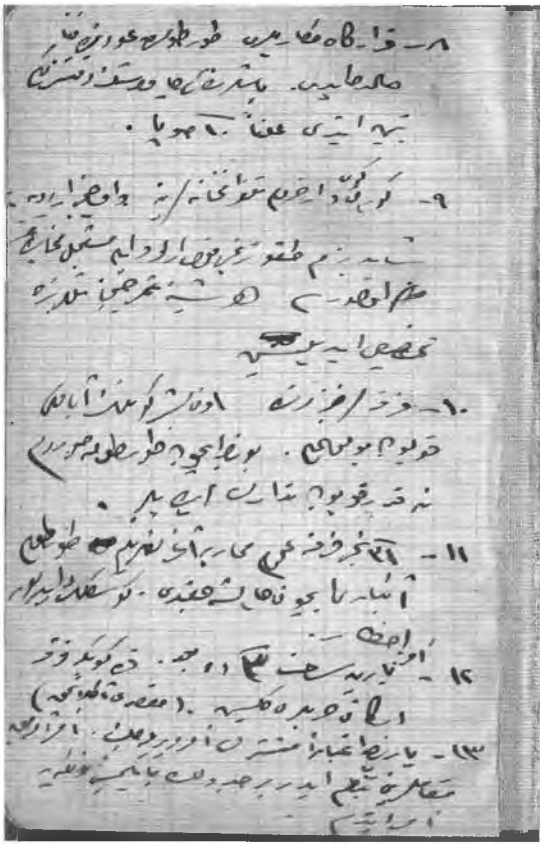
دنده

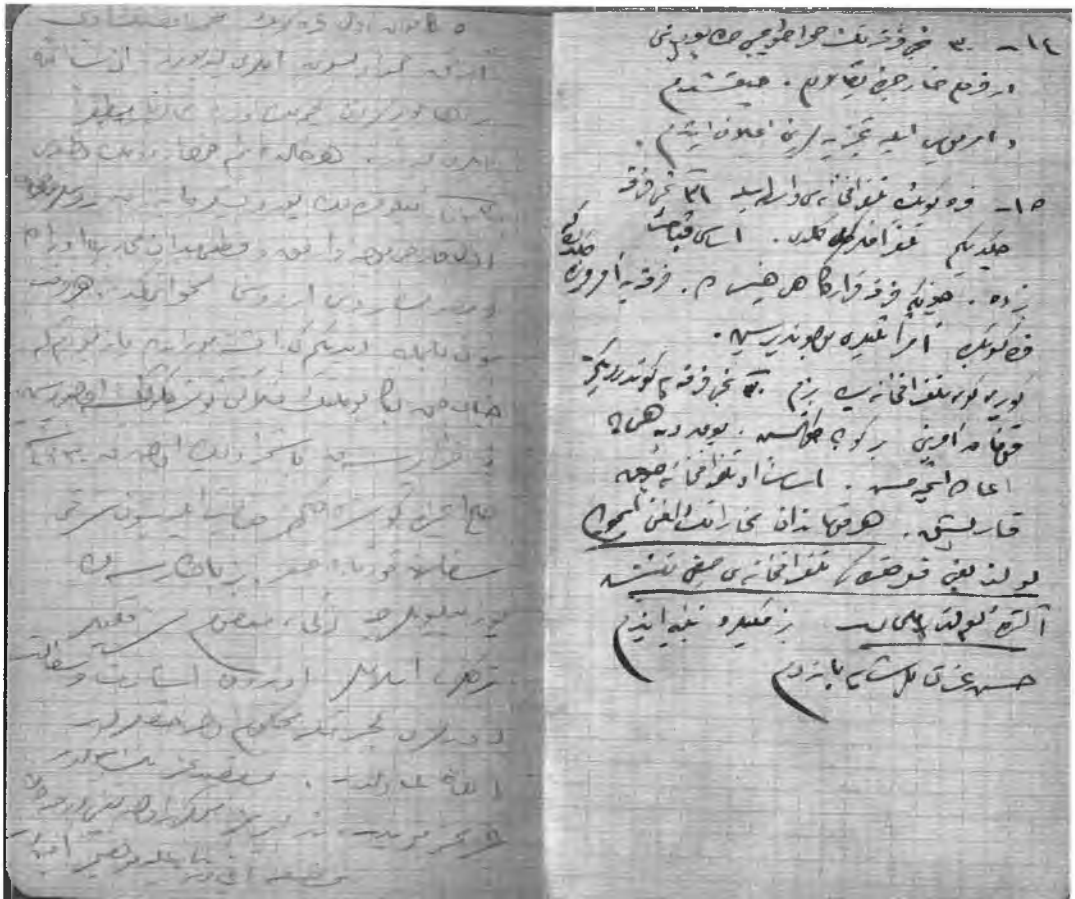
ب) سنگ طرح سنگ

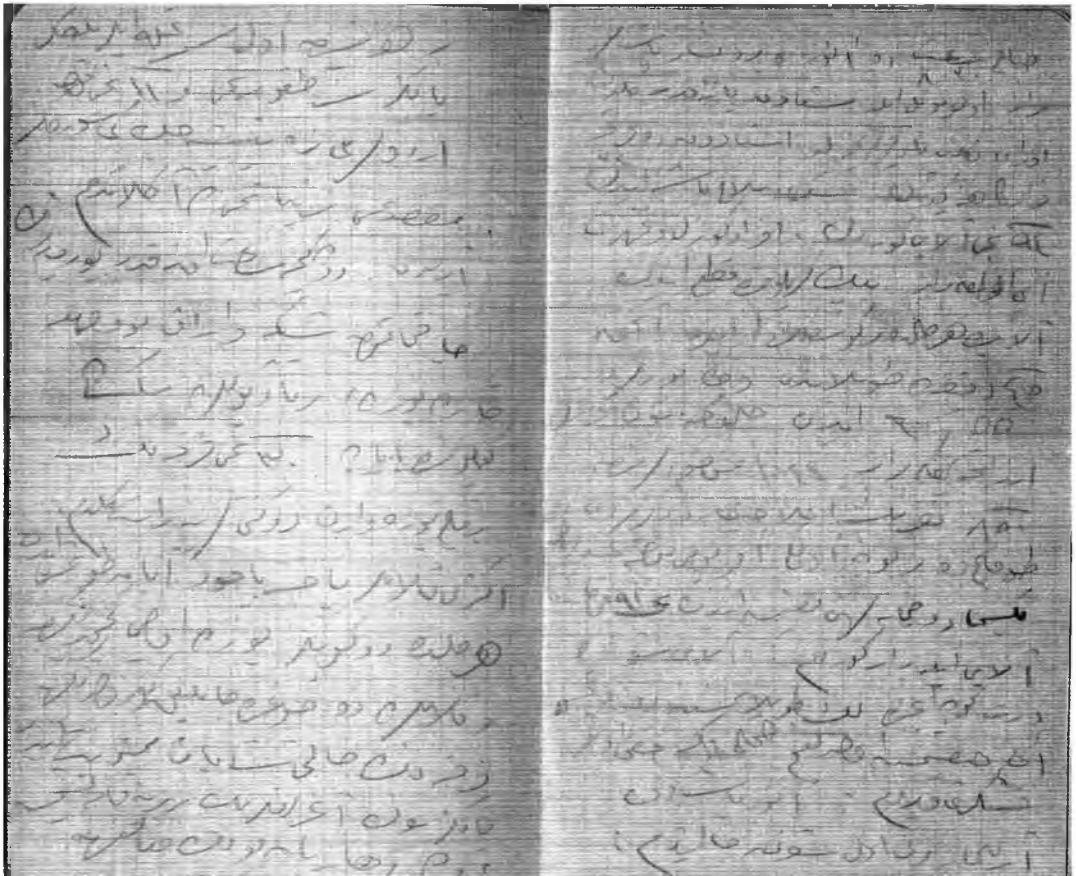

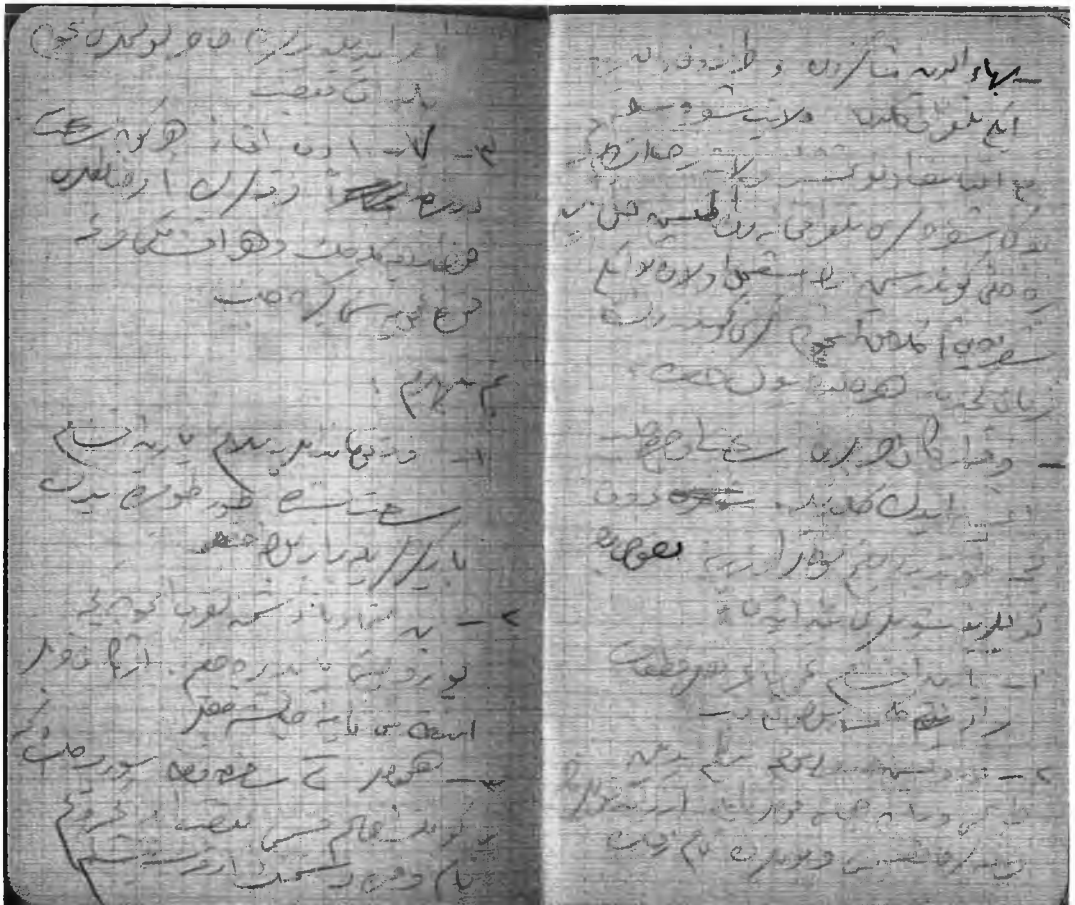

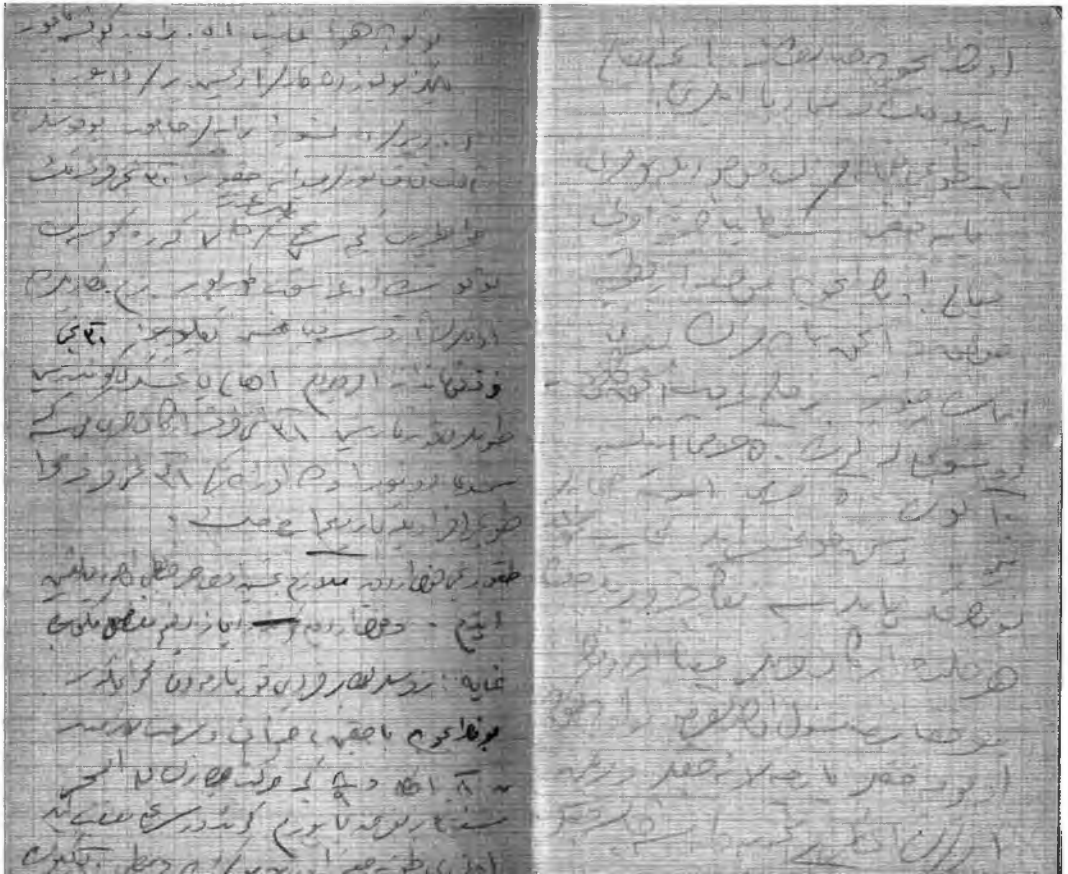

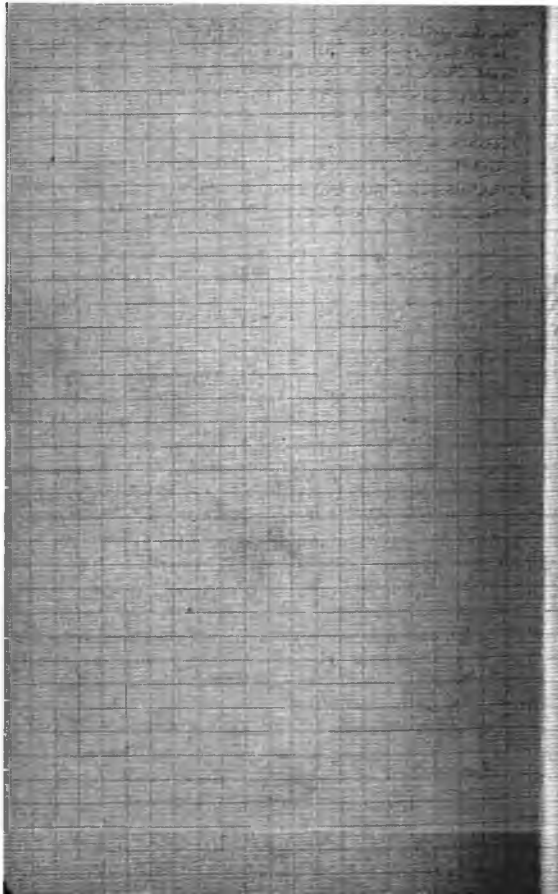

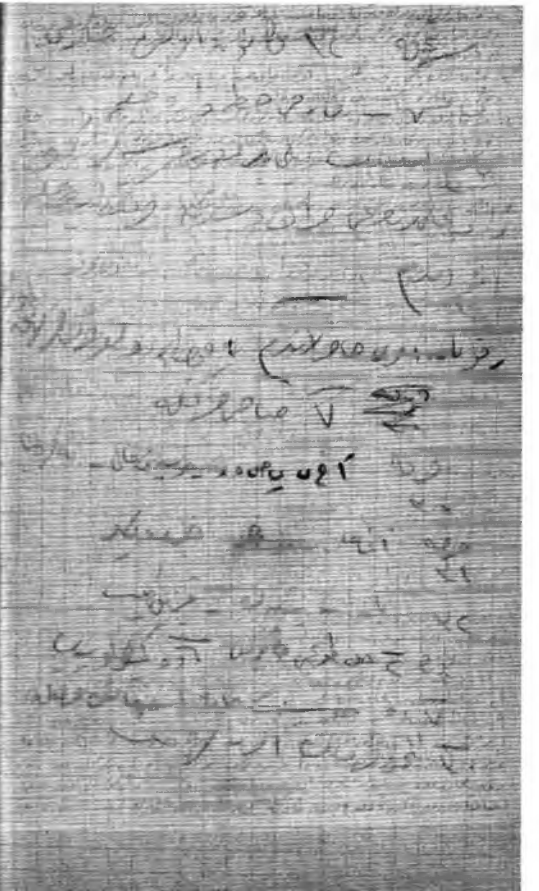

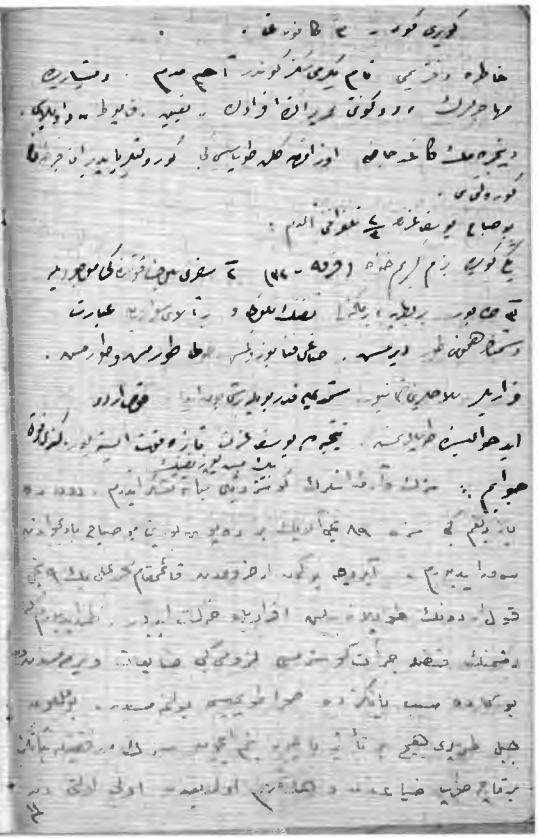

132

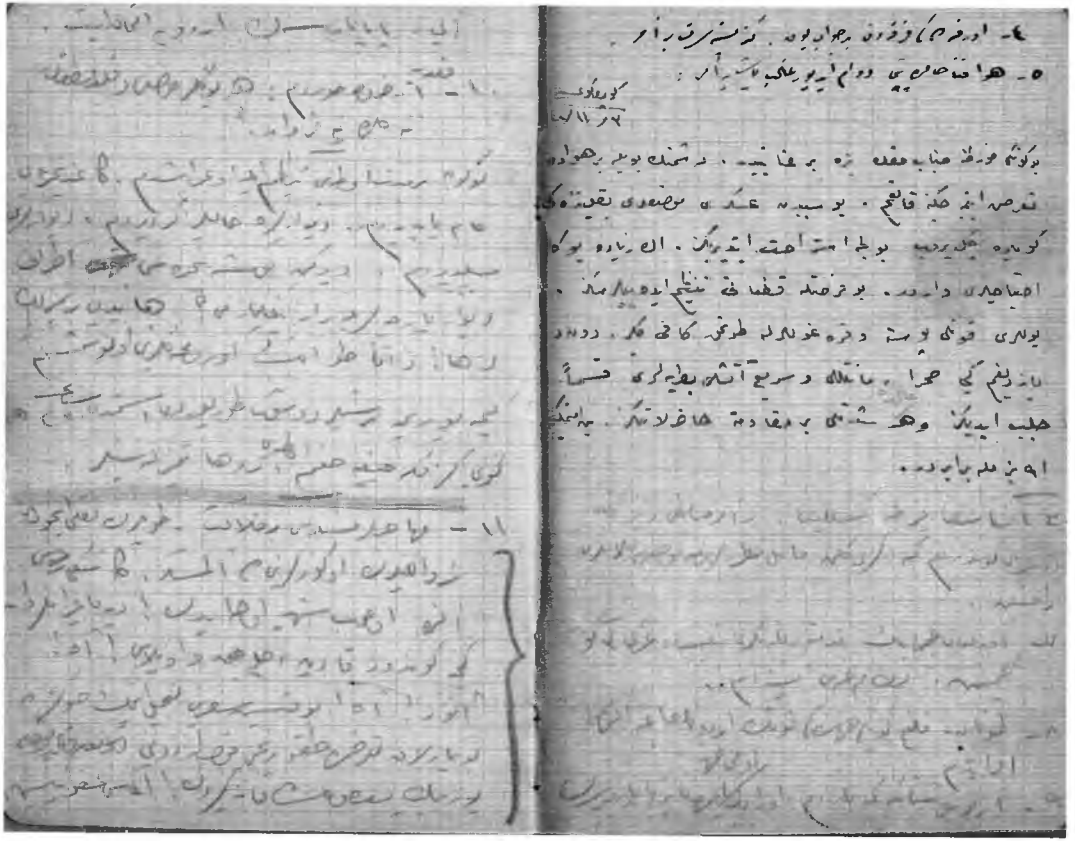
131

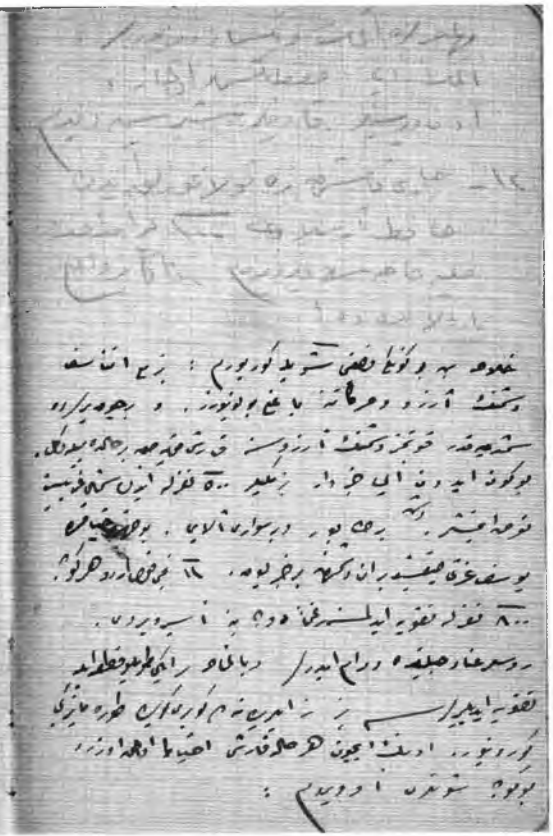

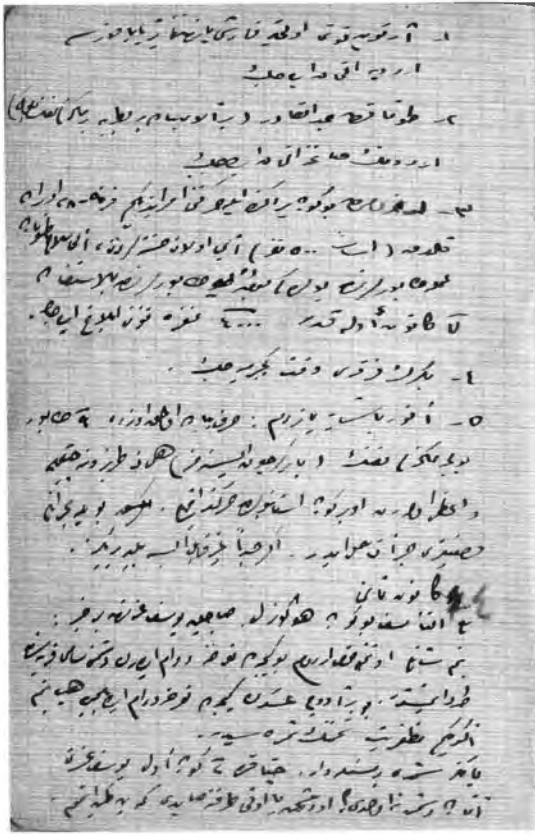

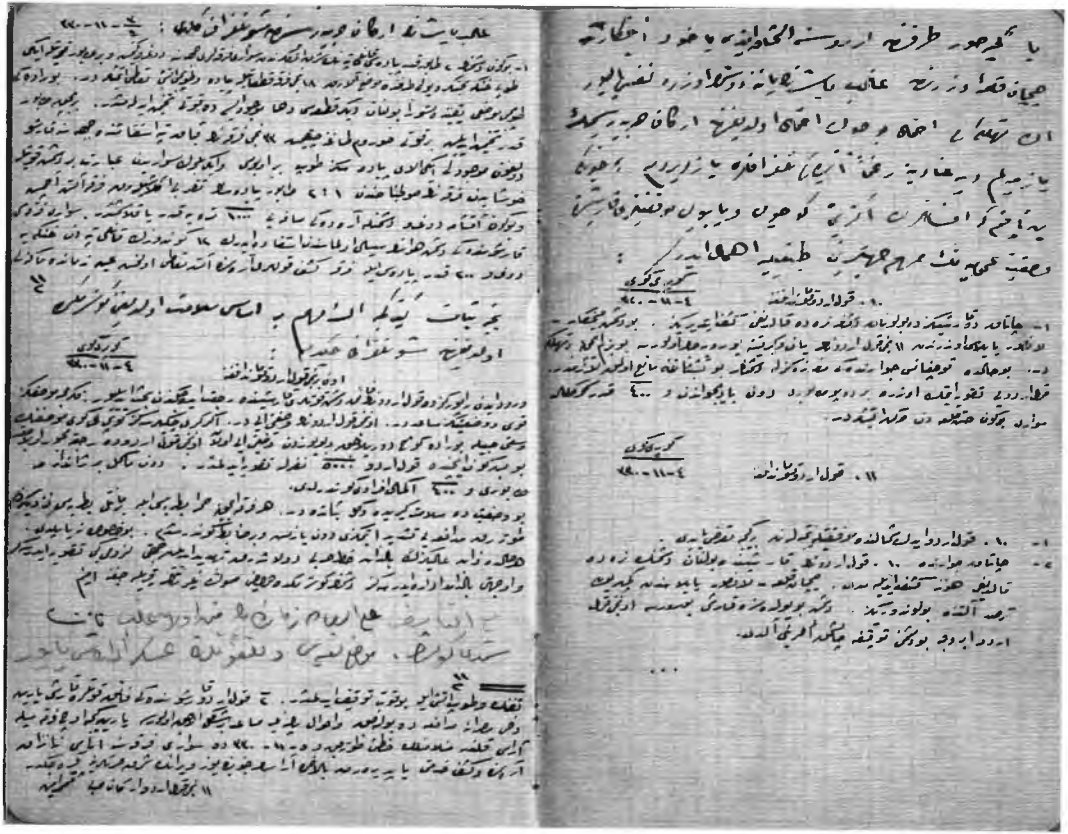

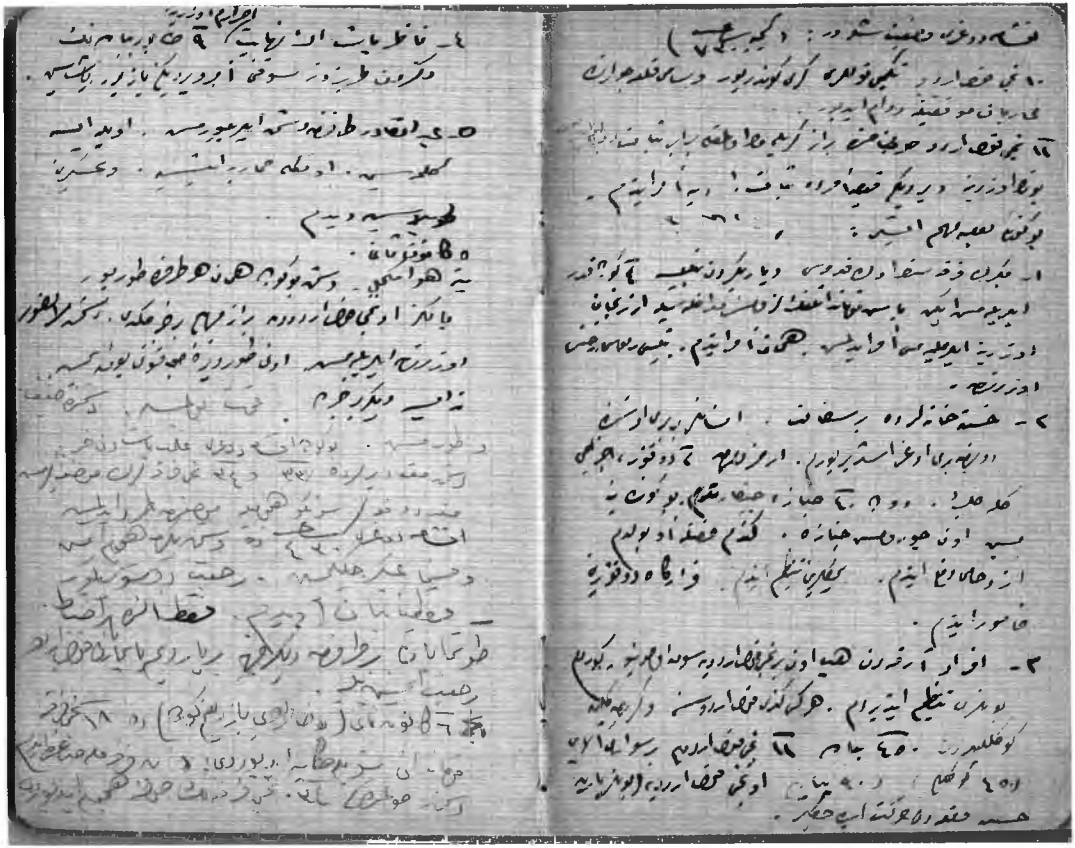
137

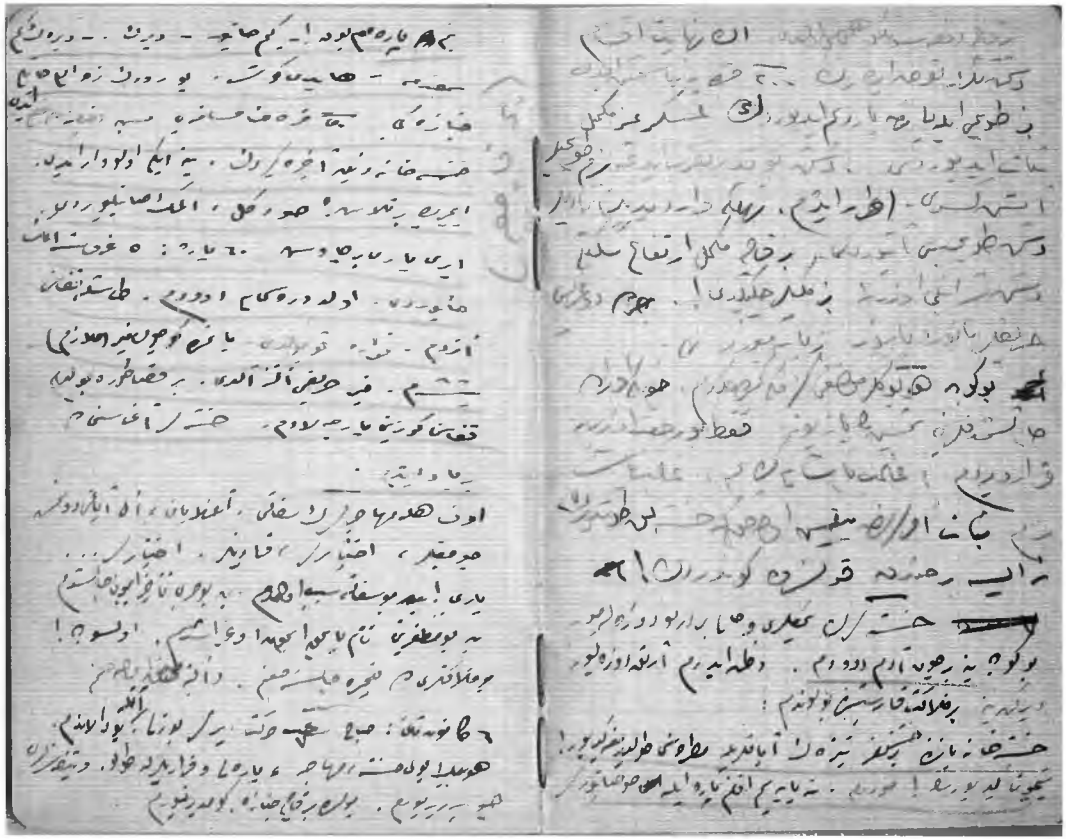

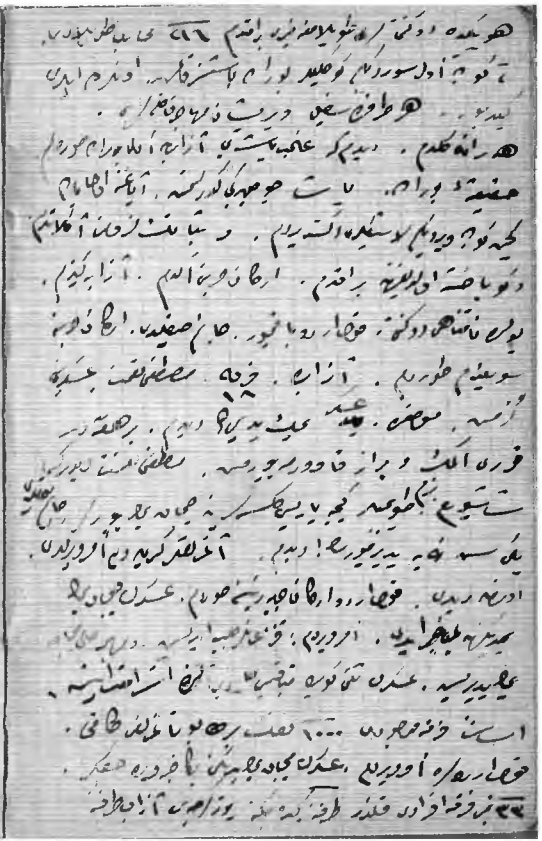
138

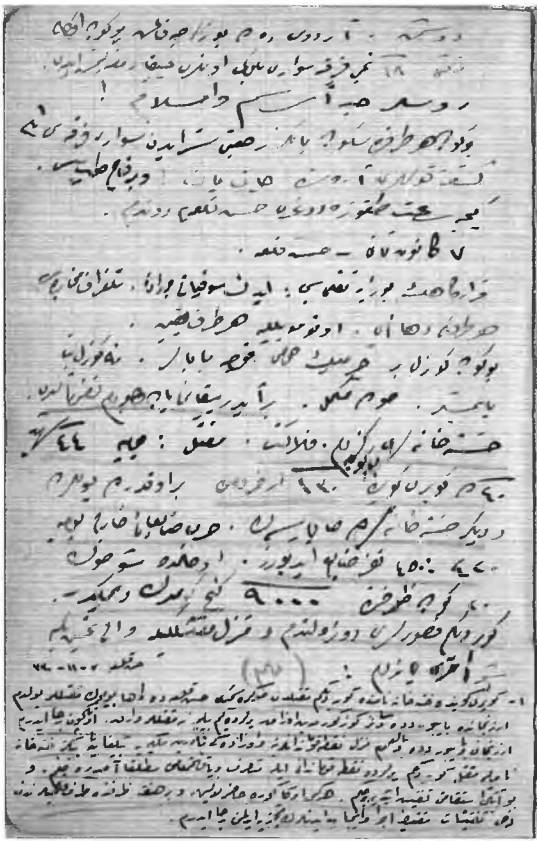

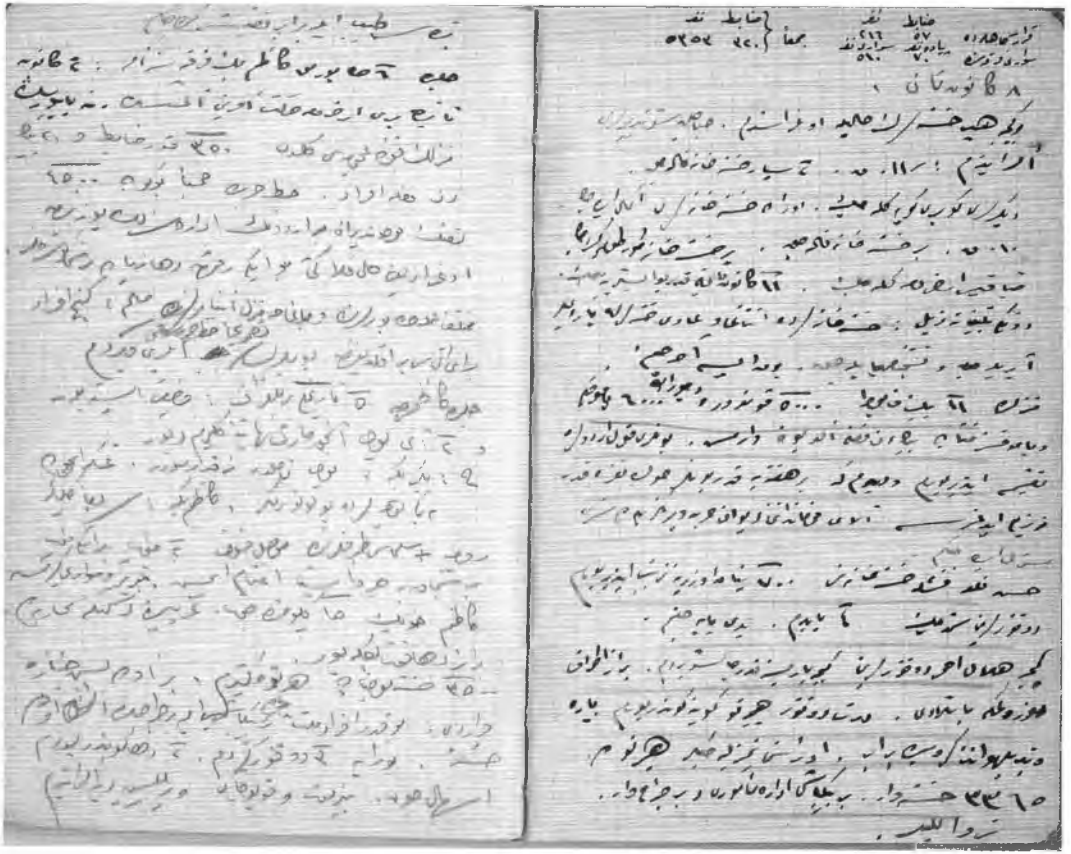

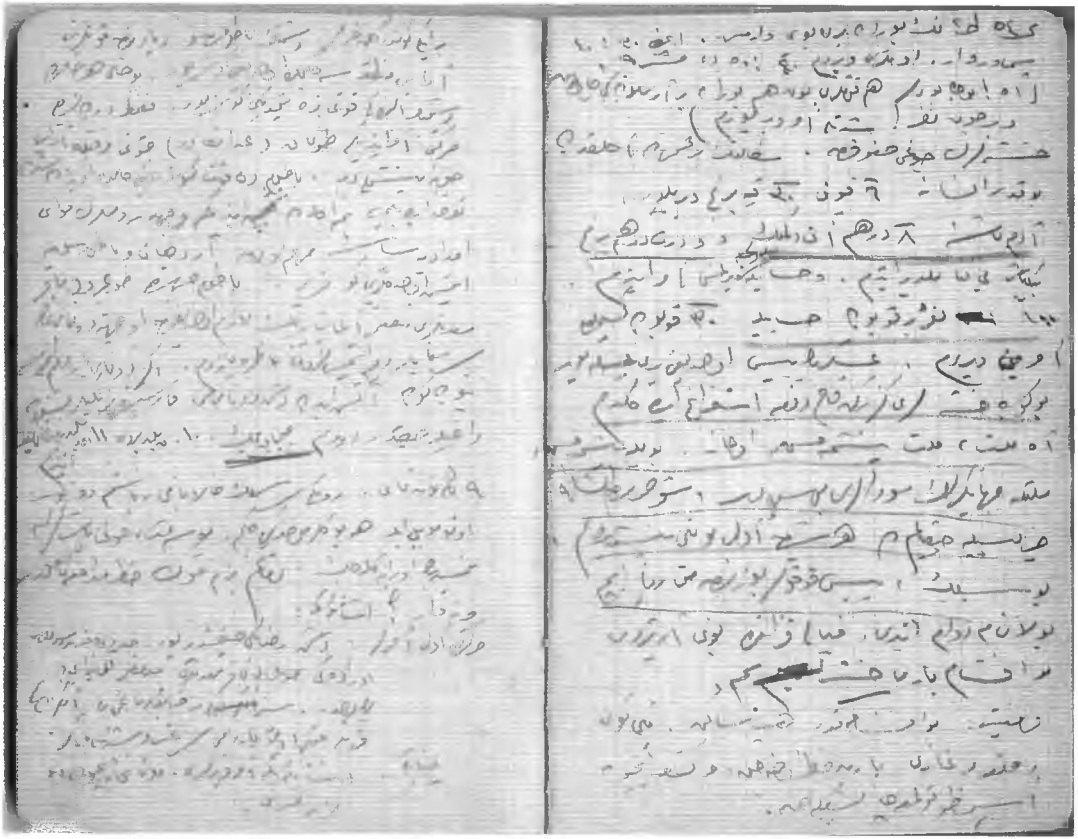

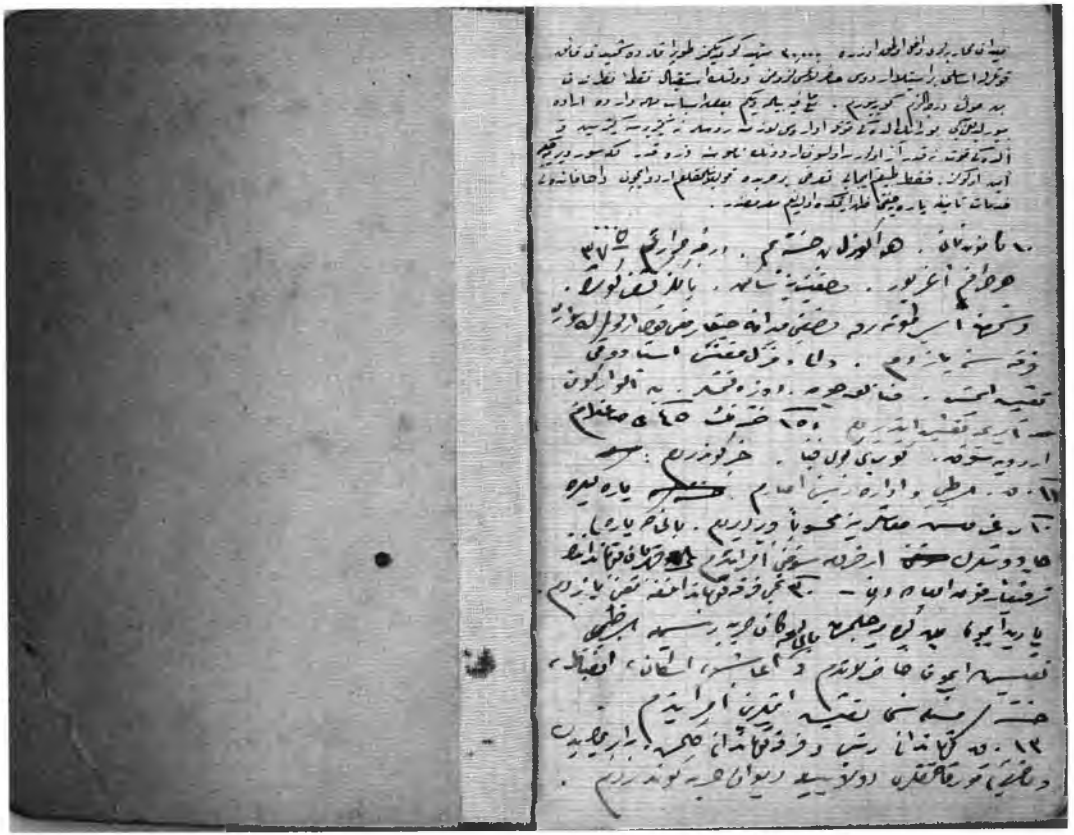

HAFIZ HAKKI PAŞA'NIN
SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ

Sarıkamış Muharebeleri'nin Enver Paşa'dan sonra gelen ikinci ismi olan ve kendisi de Sarıkamış bozgununun hemen ardından can veren 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişimiz ile Şark Cephesi'nde uğradığımız büyük mağlubiyeti anlattığı, askeri tarihimiz bakımından son derece önem taşıyan ama tam bir asır boyunca saklı kalan günlüğünün tam metni ve tıpkıbasımı.

9 786053 323440

KDV dahil fiyatı
24 TL